

ТАРИХИЙ МЕРОС

МИРЗО ОЛИМ МАХДУМ ҲОЖИ

ТАРИХИ ТУРКИСТОН

**Тошкент
«Янги аср авлоди»
2008**

Азиз китобхонлар, тарихчи мутахассислар ва ўтмиш билан қизиққанлар диққатига ҳавола этилаётган ушбу асарнинг кўп қисми Қўқон хонлиги, қисман эса Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги тарихига бағишланган. Асар муаллифи Мирзо Олим Маҳдум ҳожи Туркистонда XIX асрда бўлиб ўтган тарихий воқеа ва ҳодисаларни кенг ёритишга ва уларга ўз муносабатини баён қилишга ҳаракат қилган. Муаррихнинг фикр-мулоҳазалари бугунги кун ўқувчиларида қизиқиш уйғотгани деган умиддамиз.

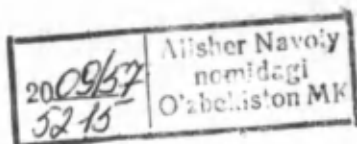
Масъул муҳаррир:
Зоир ЧОРИЕВ,
тарих фанлари доктори

Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи:
Ш. ВОҲИДОВ,
тарих фанлари доктори

Араб ёзувидан таъдил:
Ш. ВОҲИДОВ ва Р. ХОЛИҚОВА

Тақризчилар:
Қ. РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори
Д. САНГИРОВА,
тарих фанлари номзоди
М. ИСМОИЛОВ,
тарих фанлари номзоди

Кўрсаткичлар
Д. САНГИРОВА ва Т. ВОҲИДОВАники

ISBN 978-9943-08-279-3

© Мирзо Олим Маҳмуд ҳожи «Тарихи Туркистон». «Янги аср авлоди», 2008 йил

*Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади.
Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон.
Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка чақиради.*
Ислом КАРИМОВ

СЎЗБОШИ

«...Илми таворих [тарих илми] нинг фойдамандлиғига тамоми фирқа муттафиқ ур-ройдурлар. Аксар тавойифи умам, балки, тамоми аҳли олам бу илмни амалга қўйуб, гумоштагонлариндин ривоят ва ҳикоятлар қилиб, онинг ўзлариға далил қиладурлар. Хусусан, тавойифи атрок [турклар] ва ўзбеклар ўтган уруғ ва қабилаларни ёдда тутмоққа ғоят жадду-жаҳд қиладурлар. Аммо бизнинг Туркистон сартиялари тарихга кўп аҳамият бермай, икки-уч отадин илгари ўтган салафларин ва аларни замонларидаги ҳикоят ва воқеотларини асло билмайдурлар. Бинобарин, каминаи ҳеч мадон [нодон] ажз ва қусуримни иқрор ва эътироф айлаб, саҳв ва қусури бўлса, хонандаларини авф қалами илан тасҳиҳ ва дуруст қилмақларини рижо ва илтимос умидида Фарғона ва Ҳўқанд хонлари ва оларнинг аҳволотларини баъзи таворихлардин ва куҳансол [қария] одамлардин ва ҳам худди камина ўзим эшитган ва кўрганларимни содда ва расмий чигатой турк тилида мусаввада [қоралама] айлаб «Тарихи Туркистон» ном қўйуб нашриға шуруъ қилдим. Аллоҳ таоло муваффақ айлаб итмоми [якуни]га еткурмоқни муяссар қилғай, токим туркистонлик биродарларимиз Фарғона хонлари, оларнинг замонлари ва воқеотлари ва Русия давлатиға тобеъ бўлгондин эллик йиллик муддатда бўлгон аҳвол ва атворимиз [хулқимиз]нинг қандай тағайюр [ўзгарган] ва табдил ва тараққийсиға мулоҳаза айлаб, наъм ул-инқилоб натижасиға ибрат кўзи билан боқсалар экан деб, ва биллоҳи тавфиқ».

Бугунги кунда ёш авлодни тарихни чуқур ўрганмасдан туриб келажак йўқ шиори остида тарбиялаш, тарихий онгни шакллантириш борасидаги маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда ўзбек зиёлиси, Мирзо Олим Махдум ҳожининг «Тарихи

Туркистон» асари муайян рол ўйнайдик, муаллифнинг юқорида келтирилган, ҳозирда ҳам ўз қимматини йўқотмаган эътирофлари диққатга лойиқдир.

Умуман, Қўқон хонлиги ва шу ном билан аталувчи давлат ҳақида яратилган маҳаллий тарихчиларнинг асарлари сони 30 дан ошади. Кенг кўламдаги бу манбаларда хонликнинг сиёсий тарихи, маданияти ва унинг турли ҳудудларида юз берган воқеалар тафсилотлари баён қилинган. Қўқон тарихчилари асарларида қўшни мамлакатлар тарихи ҳам мавжуд. Қўқон тарихчилари мактаби ва уларнинг намояндалари ҳамда асарларига бағишланган махсус тадқиқот ҳалигача яратилган эмас. Уларнинг асарларидан жуда кам қисми илмий муомалага киритилган ёки таржима этилиб чоп қилинган.

Мазкур киришда биз Қўқон тарихи тарихшунослиги, манбашунослиги ва хонликнинг қисқа сиёсий тарихини ушбу «Тарихи Туркистон» нашридан олдин беришни лозим топдик.

Биринчи «қўқоншунос» олимларимиз Қўқон тарихи ва маданиятига доир асарлар ёзган маҳаллий тарихчилар ҳисобланади. Улар турли манбалардан, воқеа ва ҳодисаларнинг иштирокчилари берган маълумотлардан фойдаланиб, яратганлиги боис асарлари муҳим ҳисобланади.

Кейинчалик туркистонлик ва россиялик олимлардан Гр. Потанин, Д. Н. Романовский, В. Ханьков, А. Макшеев, В. Вельяминов-Зернов, В. В. Григорьев, А. П. Хорошхин, А. Нуркин, Н. Петровский, А. Ф. Мидендорф, А. Федченко, А. Кун, А. К. Гейнс, (Дм. Д-ой), В. В. Наливкин, М. Наливкина, С. Абдулғаффоров, Н. Веселовский, Н. Энгельгард, М. Михайлов, Л. Соболев, Н. Г. Малицкий, А. Брянов, В. В. Бартольд, Н. Г. Павлов, В. Ласточкин, А. Г. Серебрянников, Ч. Валиханов, А. Э. Валиди, Л. А. Зимин, П. О. Кузнецов, Н. Я. Бичурин, М. В. Лавров, М.С. Андреев¹ ҳамда хорижлик олимларнинг² баъзилари маҳаллий муаллифлар асарларидан ҳам фойдаланиб, ўз тадқиқотларини яратган. Сўнгра А. А. Семенов³, Р. Н. Набиев⁴, А. П. Қаюмов⁵, А. Ўринбоев⁶, П. П. Иванов⁷, В. М. Плоских⁸, В. А. Ромодин⁹, Н. Д. Миклухо-Маклай¹⁰, «Собрания Восточных Рукописей АН Узбекистана» (I-XI тт.)нинг муаллифлари¹¹, Б. В. Луний¹², Ч. А. Стори¹³, Ф. А. Озодаев¹⁴, Ҳ. Н. Бобобеков¹⁵, Р. К. Бекмаханов¹⁶, А. З. Валидов¹⁷, Ч. Ч. Валиханов¹⁸, С. С. Губаева¹⁹, А. Х. Жувонмардиев²⁰, М. Қутлугов²¹,

Е. А. Маджи²², А. А. Мухторов²¹, Е. А. Полякова²⁴, Ҳ. Содиқов²⁵, Э. Хуршут²⁶, А. Т. Тагиржанов²⁷, Т. И. Султанов²⁸, А. Л. Троицкая²⁹, А. Саъдиев³⁰, Т. К. Бейсембиев³¹, Т. Саидқулов³², Х. Ф. Ғуломов³³, яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар олимларидан С.С. Сооданбеков³⁴, Ю. Лунёв³⁵, Н. Терлетски³⁶, С.С. Ливай³⁷ ва бошқалар ўз асарларида хонликнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритганлар³⁸.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, юқоридаги олимлардан бирортаси ҳам бевосита Қўқон тарихчилари асарлари билан маҳсус шуғулланмаган. Қўқон тарихчилари мактабининг шаклланиши, унинг намояндалари ва асарларининг мазмунини ёритиб берувчи тадқиқотлардан А. Ўринбоев ва О. Бўриев, Т. К. Бейсембиев, Э. Хуршут, Ш. Воҳидов³⁹ ва Д. Сангирова⁴⁰, Ў. Султонов⁴¹, Б. Турсунов⁴², Ш. Маҳмудов⁴³ ва Солижон Йўлдошев⁴⁴ ва оммавий услубдаги ишлардан Муҳаммад Яҳёхон⁴⁵, Ш. Юсулов⁴⁶ асарларини тилга олиш мумкин.

Бугунги кунда Қўқон тарихчилари мактаби намояндалари асарларидан саналмиш Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ут-таворих» асари (факсимилеси, Душанбе, 1984, 1985; Токио, 2006, II жилди)⁴⁷, Тоғжир Хўжандийнинг «Ғаройиби сипоҳ» (Хўжанд, 1991), Мирзо Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» (Қарши, 1992), Мирзо Олим Мушрифнинг «Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавоқин» («Қўқон хонлиги тарихи» номи билан нашр этилган. Тошкент, 1995; рус тилида Солижон Йўлдошевнинг илмий нашри. Тошкент, 2007), Муҳаммад Юнус Тоибнинг «Тарихи Алиқули амирлашкар» («Шарқ юлдузи», 1996, 1-2-сон; Лондон, 2003)⁴⁸ ва «Тухфайи Тоиб» (Тошкент-Токио, 2002), Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» (Тошкент, 1999) номли асарлар чоп қилинган.

Қўқон тарихчилари асарларининг турли тил ва жанрда яратилишига хонликнинг қуйидаги тарихий-сиёсий жараёнлари туртки бўлган.

Қўқон хонлигига асос солган минг қабиласининг бошлиғи Шоҳрухбий ибн Ашур Муҳаммаддир⁴⁹. У тахминан 1669-1670 йиллари таваллуд топган. Минг уруғи XVIII асрнинг бошларида сиёсий ҳукуматни хўжагон сулоласининг қўлидан куч билан тортиб олган эди.

Хўжалар ёки хўжагон сулоласи – руҳонийнасаб Шарқий Туркистоннинг ҳокимлари бўлган. Сулоланинг асосчиси Махдуми

Аъзамхўжа Аҳмад ибн Саййид Жалолиддин бўлиб, у «Хўжагон» тариқатига мансуб. У ҳижрий 956 йили таваллуд топиб, милодий 1542 йили вафот этган. Бу хўжалар Шарқий ва Ғарбий Туркистонда ҳукм сурган чигатой ҳокимлари даврида катта мансаб ва вазифаларга эга бўлиб, иқтисодий-сиёсий кучларга соҳиб бўладилар. Сулоланинг буюк намоёндалари бўлмиш Оффоқхўжа Қошғарийдан (XVII а.) Шарқий Туркистон ҳамда Фарғонада фаолият кўрсатган хўжалар келиб чиққан. Оффоқхўжа ўғиллари Хонхўжа (Хўжа Яҳё ибн хўжа Ҳидоятulloҳ ибн хўжа Муҳаммадюсуф ибн Хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий ва Кунхўжа (Хўжа Бурҳониддин) Шарқий Туркистондагина эмас, Ўрта Осиёда ҳам катта обрўга эга бўлган.

Бу хўжалар – Оқхўжалар ва Қорахўжаларга бўлинган. Қорахўжалардан бўлмиш Оффоқхўжа Цин ҳукуматини тан олган. Махдуми Аъзамнинг ўғли Муҳаммадамин Оқхўжаларга мансуб бўлиб, Цин ҳукуматини тан олмаган. Унинг авлодлари Хитой Шарқий Туркистонига бостириб кирганда Ғарбий Туркистон, яъни Қўқон хонлигига кириб қолади.

Маълумки, хўжагон жамоаси Махдуми Аъзам – Аҳмад ибн Жалолиддин хўжагон Косоний авлодларидан бўлиб, уларнинг ҳукмронлиги XVII асрда Шарқий Туркистонга ҳам тарқалган эди. Шоҳрухбий ҳам хўжалар билан иттифоқ тузиб, ҳукмронлигининг мустаҳкамлаш учун Чодак хўжаларидан бирининг қизига уйланади. 1709 йили уруғ зодагонлари ҳамда хўжалари розилиги билан Шоҳрухбий хонлик тахтига кўтарилади. Унинг қасри Эски қўрғондан Қўқонга кўчирилади. Шоҳрухбий даврида Ўш, Ўзган, Хўжанд ҳали мустақил бўлиб, Қўқон давлатининг шимоллий чегараси Наманганнинг Шоҳидонигача чўзилади. Шоҳрухбий ўлимидан сўнг унинг ўрнига уч ўғлидан бири бўлмиш Абдурахимбий ҳижрий 1132 (милодий 1721) йили шаввол ойида (июль) тахтга ўтиради. Низомиддин Муҳаммад Абдурахимбий ҳижрий 1110 (милодий 1690) йили оламга келган эди. Отаси даврида у Наманганда ҳоким бўлиб, унга Муҳаммад Баҳодур номли киши оталиқ бўлган. 1725 йили у Хўжандни Оқ Бўтабий юз қўлидан олиб, бир йилдан сўнг Ўратепани забт этиб, Қўқон давлатига қўшади.

1729-1730 (баъзи манбаларда ҳижрий 1145, милодий 1732) йилда Абдурахимбий Самарқандга юриш қилиб, шаҳарни қамалга олади. Лекин шаҳар аъёнлари ва оқсоқоллари бир неча

кун ўтмай, шаҳар дарвозаларини очиб беради. Бу вақтда Туркистоннинг кўп жойларида қабила ва уруғлар ўзаро уруш ва жанглар билан машғул эди. Шу боис Абдураҳимбий қабила ва уруғ раҳбарлари билан иттифоқ тузиб, давлат чегараларини кенгайтиради. Шаҳрисабз волийси Иброҳим оталиқ кенагас билан эса қариндош бўлиб, унинг қизига уйланади. Мингларнинг кенагас уруғи билан тузган бу иттифоқи XIX асрнинг 60-йилларигача давом этади³⁰. Аммо орада олти ой ўтмай, Бухоро хони Абулфайзхон Самарқандни ўз тасарруфига қайта киритади. Абдураҳимхон бундан хабардор бўлгач, Қўқондан Хўжандга келганида ўлдирилади ва ўрнига Абдулкаримбий ибн Шоҳрухбий (1734-1750)хон бўлди.

Муҳаммад Абдулкаримбий ҳижрий 1115, милодий 1703 йилда таваллуд топган. У хон бўлишидан олдин валиаҳд сифатида Наманганда ҳоким эди. Абдулкаримбий асосий эътиборини давлатни мудофаа қилиш ишларига қаратади. Унинг замонида Қўқон шаҳри атрофи қўрғон билан ўралади, Исфара, Қатағон, Марғилон, Ҳайдарбек дарвозалари қурилади. 1741-1745 йилларда Фарғона жунғорлар ҳужумига дуч келади. Абдулкаримбий қипчоқ-қирғизлар ҳамда Ўратепа ҳокими Фозилбий юз ёрдамида улар билан урушлар олиб боради. Шу вақтда Абдулкаримбий ҳам Тўрақўрғон ва Самарқандга Абулфайзхон илтимосига биноан юришлар қилади. 1745 йили Миёнколда хитой-қипчоқлар Ибодуллоҳбий раҳбарлигида бош кўтаради. XIX асрнинг бошларида Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсига қалмоқлар, уйғурлар, қирғизлар, қорақалпоқ ва қозоқ-қипчоқлар кўчиб келишади.³¹ Фарғона водийси XVIII асрнинг ўртасида кўплаб халқ ва жамоалар учун ватан бўлади.

Водийда хўжалик ва маданий ҳаёт ривожлана бошлади. 1749 йили Абдулкаримбий қалмоқ (жунғорлар) билан сулҳ тузади. Сулҳ шартларига кўра, қалмоқлар ватанига қайтганига қадар қозоқ даштларида яшаб туриш ҳуқуқига эга бўлади. Қўқон хонлиги даврида эса уларга ўтроқ халқ билан савдо-сотиқ қилишга ижозат берилади. Қалмоқлар Қўқон ҳудудига бостириб кирмасликни зиммаларига олади. Яна иттифоқ тўлиқ ишонарли бўлиши учун жунғор-қалмоқлар ўз томонидан бир шаҳзодани Хўқандга жўнатади ва Хўқанддан Бобобек ибн Абдулкаримбий кўчманчилар қароргоҳига юборилади.

1750 йили Абдулкаримбий вафот этади ва ўрнига унинг ўғли Абдураҳмон тахтга кўтарилади. Аммо тўққиз ойдан кейин Марғилонга ҳоким этилиб, хонликка Абдураҳимбийнинг иккинчи ўғли Эрдонабий (Абд ул-Қаюмхон) ўтқазилади. Лекин бир йил ўтмай Бобобек Ўратепа юриши вақтида Бешариқда қатл этилади ва Эрдонабий қайта Қўқон тахтига ўтиради. Эрдонабий хонлиги даврида музокаралар олиб бориб, Хитойнинг Қўқон хонлигига ва Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон – Қошғар ишларига дахл қилмаслиги ҳақида шартнома тузилади ва анча муддат тинчлик ўрнатилади.

Эрдонабий даврида (1750-1762) Фарғона тўрт вилоятга бўлинар эди. Булар: Андижон вилояти, Наманган вилояти, Чуст ва Қўқон мулки. Қўқон дор ус-салтанат, яъни давлатнинг пойтахти эди. Эрдонабий Исфара ва Хўжандни мулкларига қайта қўшиб олиб, 1754 йили Ўратепага юриш қилади, лекин шу юришда мағлуб бўлади⁵². Эрдонабий 1762 йили вафот қилади. Уруғларнинг бий ва оқсоқоллари ўзаро маслаҳатлашиб, Сулаймонхон ибн Шодибий ибн Шоҳрухни тахтга кўтариш хусусида қарор қабул қилишади. Аммо бир неча ойдан сўнг у тахтдан туширилади ва хонлик тахтига Абдулҳамидхон ибн Абдураҳимхон «Норботир» – Норбўтабий (таваллуди ҳижрий 1163 йили, муҳаррам ойининг учинчи куни, милодий 1749 йил 13 декабр, вафоти ҳижрий 1213, милодий 1798 йили) ўтиради⁵³. Норбўтабий ва Олимхон даврида (1798-1810 милодий йиллар) Қўқон хонлигининг бирлашиш жараёни охирига етади. Олимхон даврида Тошкент ва Чимкент хонлик ҳудудига қўшилади.

Унинг даврида хонликнинг хўжалик ва маданий ҳаёти ривожлана бошлади ва Қўқон Фарғонанинг маданий ва иқтисодий марказига айланади. XIX аср бошларида Қўқон хонлиги қўшни давлатлар билан алоқалар ўрнатиб, уларга ўз элчиларини ҳам юборди. Қўқоннинг Хива, Шарқий Туркистон, Бухорога юборган элчилари ҳақида маълумотлар бор⁵⁴.

1805 йили етти йиллик ҳаракатлардан сўнг Олимхон Хўжандни, 1806 йили эса Ўратепани забт қилиб, итоатига киргизади⁵⁵. Лекин кўп ўтмай Ўратепа мустақилликни қўлга киритиб, Маҳмудхўжа ҳоким бўлади. Олимхон Бухоро қўшинидан мағлуб бўлиб, сиёсатини ўзгартиради. Энди у Тошкентга юриш қилишга қарор қилиб, 1809 йили бу вилоятни ишғол эта-

ди. Бу ерда туриб Олимхон қишнинг ўрталарида қўшинини Сайрам ва Чимкентга, чекинган тошкентликлар қўшинига қарши юборади. Об-ҳавонинг қийинчиликлари, қишнинг совуқ келгани ҳамда Олимхон қаҳру-ғазабидан тўйган қўшин бошлиқлари ва хон душманлари унинг укаси Умархон тарафига ўтади. Умархон ҳам бу кишиларни қўллаб туриб, эътироз билдирмайди⁵⁶. Умархон қўзғолон кўтарган қўшин билан Қўқонга қайтади ва хонлик тахтига кўтарилади. Олимхон Тошкентда қолган яқинлари билан Қўқонга қайтаётганда Умархон ва Тошкент зодагонлари одамлари томонидан Сарой деган мавзеда отиб ўлдирилади⁵⁷.

Олимхон ўлимидан сўнг (ҳижрий 1225, муҳаррамнинг биринчи куни, милодий 1810 йили олтинчи февраль) Қўқон тахтига Умархон ибн Муҳаммад Абдулҳамид (Норбўтахон) Баҳодир ўтиради. Умархон даврида эса зодагонлар қайта ҳокимият устига келиб, руҳонийлар ҳам давлат ва сиёсат ишларига аралашадиган бўлади.

Бу даврда Самарқандга Юсуф мингбоши раҳбарлигидаги қўшин юборилиб, бу вилоятнинг чегаралари талон-тарож этилади. 1816 йили эса Ражаб қўшбеги бошчилигидаги қўшин Туркистонни забт этиб, у хонлик ҳудудига киритилади. Шу юришдан сўнг Умархон руҳонийлар розилиги билан «амир ал-муслимин» унвонини олиб, ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга эга бўлади. Умархон даврида Қўқон хонлигининг давлат тузуми, давлат ишларини юргизиш қонун-қоидалари, диний ишлар тартибга келтирилиб, мамлакат чегаралари аниқлаб олинади. Энди Қўқон давлатининг чегараси шимолда Туркистон ва Дашти Қипчоққача, ғарбда Самарқандгача, Жанубда Кўхистон ҳамда Кўлоб, Ҳисор ва Шаҳрисабзгача⁵⁸, Шарқда эса Шарқий Туркистонгача етарди. Умархон 1822 йили 30 декабрда вафот этгач, унинг вориси Муҳаммадалихон даврида (1822-1842) Қўқон ҳукуматини Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз, Масчоҳ тан олади. Муҳаммадалихон даврида қирғизларнинг баъзи туманлари Қўқонга қўшиб олинади.

Сирдарё бўйларида Александр тоғлари ёнларигача Қўқон истеҳкомлари қурилди, уларнинг атрофида зироатчилар ва савдогарлар келиб яшарди. «XVIII аср воқеаларидан (жунгарлар истилоси давридан) сўнг қишлоқ ва қисман шаҳар ҳаёти қайта тиклана бошлади», деб ёзган эди В. В. Бартольд⁵⁹. Бу жойларда

Бишкек ва Тўқмоқ қалъаси (1825й), Куртка (1823 й) ва бошқа истехқомлар қурилди. Аммо Ўратепа вилояти Қўқон ва Бухоро учун жанг ва урушларнинг майдони бўлиб қолди. Бу урушлардан фақат халқ азоб чекарди, холос⁶⁰.

Умархон давридан бошлаб Қўқон Ўрта Осиё минтақасида сиёсий жараёнлар ва халқаро муносабатларда фаол аралаша бошлади.

Муҳаммадалихон 1822 йили Маъсумхон Тўра, шайх ул-ислом Домулло Зокирхўжа эшон ва тоғалари Қосим бекларбеги томонидан хонлик тахтига кўтарилди⁶¹. XIX асрнинг 20-йилларида Қўқон давлати хўжаларнинг ҳаракатлари сабабли Шарқий Туркистон ишларига аралаша бошлайди. 1824 йили Жаҳонгирхўжа Маҳдуми Аъзамий Қўқондан қочади ва Қошғарга бориб, Шарқий Туркистон халқларининг Хитой ҳукуматига қарши кўтарган қўзғолонларига бошчилик қилмоқчи бўлади. Бу сиёсатга Ҳаққули мингбоши ибн Ирисқулибек бошчилик қилиб, Шарқий Туркистондаги Оқхўжалар ҳукумати, яъни Жаҳонгирхўжа Маҳдуми Аъзамнинг ҳукуматини қайта тикламоқчи бўлади. Жаҳонгирхўжа Маҳдуми Аъзамнинг катта ўғли Муҳаммад Амин авлодларидан бўлиб, Хитой давлати Қўқон билан тузган шартномага кўра, уларни Қўқон давлатида сақлаши шарт эди. Қорахўжалар, яъни Оффоқхўжа Маҳдуми Аъзам Хитой ҳукуматини тан олиб, Шарқий Туркистонда ўз ҳукуматини сақлаганди⁶². 1832 йили Пекин Қўқон билан сулҳ тузиб, Қўқонга баъзи енгилликлар берди. Масалан, Қўқон хони ўз оқсоқоллари орқали Қошғардаги раъийатдан солиқ олиш ҳуқуқига эга бўлади⁶³.

1833-34 йиллари Қоратегин босиб олинди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Қўқон ҳукуматини Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон шохлари ҳам тан олди. Қирғизлар яшайдиган ерлар ҳам хонлик ҳудудига қўшиб олинди. Лекин Муҳаммадалихон ҳукмронлиги даврининг охириги йилларида Қўқон давлатининг ички аҳволи оғир эди. Қўқон ҳудудига қўшилган қирғиз ва кипчоқ бошлиқлари бир томондан, ўтроқ аъён ва зодагонлар кучлари, раҳбарлари иккинчи томондан ўзаро қаршилик ва душманликни бошлай берди. Тошкент ашрофлари, муҳожирликда бўлган турли гуруҳлар намоёндалари (Муҳаммад Ҳакимхон бошчилигида) марказий ҳукуматни қўлга олиш учун курашни кучайтирди. Сарой ва хон атрофидаги мансабдор шахслар ҳам баъзан ифво-

ларга қўл урарди. Бухоро амири Насруллоҳ (1826-1860) ҳам қарама-қаршиликлардан фойдаланиб, бу бой ўлкани эгалламоқчи эди.

Натижада, 1842 йили май ойида Бухоро амири Насруллоҳ Қўқон шаҳрини эгаллайди. Бу юриш ҳар хил гуруҳларнинг ички сиёсий қаршиликлари натижаси эди. «Шу гуруҳларданг бири – Тошкент аъёнлари ва Шаҳрисабздаги қўқонлик муҳожирлар бирлашгач, ўз душманларини йўқ қилиш учун ҳамма воситалардан фойдаланиб, мақсадларига эришолмай, Бухоро амири Насруллоҳдан мадад сўрашди», деб ёзилган манбаларда⁶⁴. Бу юриш ташкилотчиларидан бири муҳожирликда бўлган Қўқон хонлари авлодига мансуб Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхон шайх ул-ислом эди⁶⁵. Амир Насруллоҳ қўшини Фарғона водийсини талон-тарож этиб, Қўқонни ҳам ғорат қилади. Қўқон хони Муҳаммадалихон ҳамда унинг яқинлари, укаси Султон Муҳаммад, онаси шоира Моҳларойим (Нодира), ўғли хонзода Муҳаммадаминхон ҳам ўлдирилади. Бу воқеадан олдин Бухоро амири Хўжа Қаландар мисгар қўзғолонини ҳам бостиради. Қўзғолон Бухоро истилосига қарши кўтарилган бўлса ҳам, унинг натижасидан хон душманлари фойдаланди⁶⁶.

Бухоро амири Қўқонда 13 кун туриб, хонликдаги кўплаб ҳунарманд косиблар, усталарни мажбуран Бухорога олиб кетади. Кўплаб хотин-қизлар ҳам ўз ватанларидан кетиб, ғурбат ва ғарибликка дуч келади⁶⁷. Амир Насруллоҳ Иброҳим парвоначи манғитни Қўқонда ҳоким этиб, ўзи Бухорога қайтади. Иброҳим парвоначи «Жаёл» икки ой ҳукмронлиги даврида янги-янги солиқлар солиб, Фарғона халқига ниҳоятда жабр-ситам етказди. 70 кундан сўнг Қўқон халқи қипчоқ ва қирғиз жамоалари кучлари билан манғитларни Қўқондан ҳайдаб, тахтга Шералихонни кўтардилар. Янги хон муваффақиятига Хива хонининг Бухоро амирлигига қилган ҳужуми ҳам мадад бўлади⁶⁸. Кўп вақт ўтмай, Қўқон хонлиги олдинги чегараларини тиклаб олади. Қўқондан Тошкент, Хўжанд ва жанубий Қозғистонгача бўлган мулкларга волийлар қайта тайинлана бошлади. Шералихонни тахтга кўтарган қипчоқ-қирғиз жамоаси раҳбарлик мансабларини қўлга олади. 1842 йили кузда Талас қирғизларининг бошлиғи Муҳаммадюсуф Шералихонга ёрдам бериб, уни хонлик тахтига кўтариб, ўзи мингбоши бўлиб олади. Манғитлар лашкарини Қўқон мулкидан ҳайдашда ишти-

рок этган қипчоқларга олий мансаблар тегмайди. Муҳаммад-юсуф ҳам уларга қарши хатти-ҳаракатларни бошлайди. Бу хабарни эшитиб, қипчоқлар Андижон ва Шаҳрихонга бориб қўшин йиғади. Олдиларига музокара учун Юсуф мингбоши ва Шералихоннинг ўғли Саримсоқбек юборилади. Қипчоқлар талаби билан Муҳаммад-Юсуф мингбошилиқ мансабидан олинади ва ўрнига Кали Шоди деган киши вазир бўлади. Муҳаммад-юсуф Марғилонга ҳоким этиб юборилади. Каримқули додхоҳ Андижонда ҳоким бўлгач, Мусулмонқул унга ботурбоши этиб тайинланади. Шу билан «Мусулмонқул давлат отига миниб, ўнг қўлига қудрат қиличини олиб, белига душманга қирон келтирадиган шамширини осади»⁶⁹. Мусулмонқул асли қипчоқларнинг қулон уруғидан бўлган экан⁷⁰. У Марғилон қўшинига сардор эди ва 1843 йили қўзғолон кўтариб, Муҳаммад-юсуфни Чуст яқинида мағлуб этади. Мусулмонқулнинг норозилигига қипчоқларга қарши уюштирилган суиқасд сабаб бўлган эди. Юсуф мингбоши қабиладошлари билан Шоди додхоҳни, Шоди додхоҳ эса Юсуф ва Мусулмонқулни давлат ишларидан четлаштиромоқчи бўлади. Мусулмонқулни қипчоқлар ҳамда қорақалпоқ ва қалмоқлар қўллайди. У Наманганни олгач, Шоди додхоҳни ҳам мағлуб этиб ўлдиради. Қипчоқлар Қўқонни босиб олади, натижада Ўтамбий Марғилонда, Кўри Сидиқ Андижонда, Мирзот Наманганда, Шер Кировучида, Нормуҳаммад Тошкентда, Норбахши Хўжандда ҳоким бўлиб олади. Каримқули дастурхончи ва Қулбобо (Ҳотамқули қипчоқ) рисолачи бўлишади⁷¹. 1844 йили қирғизлар ҳам куч йиғиб, Моду ва Ўш атрофида бош кўтаради. Улар Алимбек, Сайид додхоҳ ва Пўлод додхоҳ бошчилигида Мусулмоқулга қарши жангга чиқади. Мусулмонқул Қўқон лашкари билан Ўшга келади. Аммо унинг йўқлигидан фойдаланган махаллий аъён-ашрофлар Олимхоннинг ўғли Муродхонни тахтга кўтариб, Шералихонни ўлдиради. Бу хабарни эшитган Мусулмонқул Ўшдан тезлик билан пойтахтга келиб, 11 кун ҳокимлик қилган Муродхонни қатл қилади ва Шералихоннинг ўғли Худоёрхонни хон деб эълон қилади. Ёш хонга ўз қизини бериб, унга қайнота бўлгач, оталиқ унвонини ҳам олади. Ҳукумат қипчоқ бийлари қўлига ўтади.

Шералихон катта ўғли Саримсоқбек (Абдурахмонбек)ни Тошкент мулкида Худоёрхонни Андижонга ҳоким этган эди⁷².

Шералихонни тахтдан олиб, ўлдирилишига фаол қўл урган руҳонийлар – Зокирхўжа шайх ул-ислом, домла Холмуҳаммад раис, домла Хўжамқули аълам, Сулаймонхўжа, шаҳар ва заминдор ашрофларидан Раҳматилла додхоҳ, Сотиболди додлоҳ, Охун додхоҳ, Муҳаммадкарим халифа, Мулла халифа ва бошқаларни Мусулмонқул ўлдирди.

Ёш Худоёрхон қайнотаси Мусулмонқул ва қипчоқлар таъсирида қолиб, давлат бошқарувидан бутунлай четлатилган эди. «Шундай замон бўлдики, – деб ёзади замондош муаррих Иваз Муҳаммад, – ҳар ким ўзича ҳукм сурарди. Хон унвони маъносиз бўлди. Мусулмонқул ва қипчоқнинг бошқа ашрофлари ўлкани ўзаро бўлиб олдилар»⁷³. Мусулмонқули мингбошилик лавозимига эга бўлади. Қипчоқлар ўз авлодлари билан гуруҳ-гуруҳ бўлиб Қўқонга кириб яшай бошлади. Шаҳардаги аҳолини ҳайдаб чиқариб, ер, мол-мулкларига эга бўлишди. Манбаларда хабар берилишича, Мусулмонқул ҳатто эски Ўрда ерини ҳам ўз қабиладошларига бўлиб берган⁷⁴.

Қўқон атрофидаги ҳокимиятни қўлга киритгач, Мусулмонқул Хўжандни Турдибой қипчоққа беради, Тошкентни ҳам ўз тасарруфига ўтказиш учун Абдураҳимбек (Саримсоқхон)ни алдаб, Қўқонга олиб келади ва Балиқчига ҳоким этиб қўяди. Олдига Худойберди додхоҳни ботурбоши этиб тайинлайди, аммо тез орада уни ўлдиради. Мусулмонқул Тошкент ҳокимлигини аввал Мулла Холбекка, уч ойдан сўнг эса Азиз парвоначига тақдим этади. Кировучи эса Нормуҳаммад қипчоққа берилади. Мулла Холбек ҳокимиятдан маъзул бўлиб, Қўқонга қайтади. Шундай қилиб, қипчоқлар ўртасига низо тушади. Туркистон ҳокими Қаноатшоҳ эса янги хонни тан олмайди ва Азиз парвоначига эътироз билдиради. Азиз парвоначи Қаноатшоҳга қарши чиқиб Туркистонни етти ой давомида қамалга олди ва шаҳарни сувга бостириб қўлга олади. Қаноатшоҳ Бухоро амирлигига чиқиб кетиш шарти билан омон қолдирилади. 1846 йили Мусулмонқул бошқа қипчоқ зодагонларининг маслаҳати билан Ўратеплага юриш бошлайди. Шаҳарни қамал этиб, унинг атрофини талон-тарож қилади. Қайтишда хон ва Мусулмонқул ораларида адоват пайдо бўлади. Хон Мулла Холбек қўшбегини мингбоши этиб, Мусулмонқулни Қураманинг Облиқига сургун қилди.

Тошкентга қайтгач, Азиз парвоначи Мусулмонқулнинг мингбошиликдан тушганини эшитиб, бунга қарши чиқади. Мусулмон-

қулнинг ўрнига Мулла Холбек мингбоши бўлган эди. Энди қипчоқлар ҳокимияти учун ўзаро урушлар бошланади. Бироз ўтмай Облиққа сургун қилинган Мусулмонқул Азиз парвоначи ёрдамида иккинчи марта (1847 й) мингбошилик мансабига кўтарилади. Мулла Холбек қипчоқ (ғулум) Мусулмонқулнинг ўрнига вазир бўлганида қипчоқ ашрофларининг талабларини қондира олмади. Қипчоқлар кенгаши унинг вазирлигига қарши чиқди. Бу низолардан фойдаланиб, Норбўтахоннинг невараси Пошшоҳўжа кўзғолон кўтариб, хон бўлмоқчи бўлди. Бундан хабар топган қипчоқлар Урганжий деган жойда унинг тарафдорлари Муҳаммад Диёр кўрбоши Офтобачи билан тўқнашиб қолади. Суиқасдчилар тарафдорлари мағлуб бўлиб, баъзилари Тошкентга қочади, қолганлари қипчоқлар қўлига тушиб ўлдирилади.

Азиз парвоначи ҳам ўз ҳомийси Мусулмонқулнинг вазирликдан тушганини эшитиб, Қўқонга қаршилик кўрсатади. Шунда қипчоқлар Тошкентга юриш қилади. Аммо шаҳарни ололмай, юриш қийинчиликларидан қайтишга мажбур бўлади. Қайтишда Тилав қишлоғида (Қурама яқинларида) кенгаш қилиб, Мусулмонқулни қайта мингбошилик лавозимига кўтариш учун тил бириктиради. Оқ ота қишлоғида Мусулмонқул Худоёрхон билан учрашиб, қайта, учинчи марта (1848 й.) мингбоши этиб тайинланади. Бундай натижалардан норози бўлган қипчоқларнинг бошқа гуруҳи Мулла Каримқул дастурхончи, Хотамқули рисолачи, Муҳаммадназар Кўрўғли, унинг ўғли Холмуҳаммад додхоҳ, Кировчи вориси Нормуҳаммад додхоҳ ўз қўшини билан Азиз парвоначига қарши уруш қилиб Тошкентни олишади. Нормуҳаммад қўшбеги Тошкентга ҳоким бўлади. Шаҳар қарийб уч йиллик Азиз парвоначи зулмидан озод бўлади. Уларнинг 1847 йили кўтарган кўзғолонларидан қипчоқларнинг шу гуруҳи фойдаланган эди. Кўзғолон тафсилотининг шоҳиди бўлган, ўша кунлари Тошкентнинг Жангтоҳ маҳалласида яшаган Иваз Муҳаммад Аттор Хўқандий шундай ёзиб қолдирган:

«Азиз парвоначи қипчоқлар қамалидан озод бўлиб, хазинаси бўшаб қолганини билгач, ўз яқинлари маслаҳати билан вилоят аҳолисига «музофот пули» деган солиқ солади. Тошкентнинг ҳар кўча ва маҳаллаларига солиқ пули белгиланади. Бу хабар Азиз парвоначи зулмидан азоб чекаётган шаҳарликларга етиб боради ва улар Муҳаммадйусуфбой парчабоф бошчи-

лигида қўзғолон кўтардилар. Шаҳар ашрофларидан бир неча киши Кировучи ҳокими Нормуҳаммад қўшбеги қипчоқ олдига юборилди.

Азиз парвоначи қўзғолончиларга қарши тўп ва қурооллар билан чиқади. Қўзғолончилар Жангтоҳ, Парчабоф ва Мисгар маҳаллаларида йиғилиб турарди. Жангда Азиз парвоначининг ботурбошиси Раҳимбек ибн Қозоқ яраланади. Бешёғоч маҳалласидан ҳам мингга яқин кишилар топган нарсалари билан қуроолланиб, Парчабоф маҳалласига келди. Азиз парвоначи ўз Ўрдасида паноҳ топади. Шу пайт Шодмонхўжа парвоначи Қурамадан Нормуҳаммад қўшбеги билан етиб келади. У Тошкентнинг ўн икки дарвозасини ёпиб, халқ ёрдамида Ўрдани қамал қилди. Нормуҳаммад қўшбеги ҳам етиб келди ва Бешёғоч дарвозаси олдида қўнди. Азиз парвоначи лашкарининг сарбозлари қамалнинг икки ҳафтасидан кейин уни ташлаб кета бошлади. Шу ҳолатда Азиз парвоначи таслим бўлганидан сўнг, уни оила аъзолари билан Қўқонга жўнатишди. Кейинчалик уни Ўтаббий олдига, яъни Марғилонга юборишди. Икки-уч ойдан сўнг уни қаршилиқда айблаб, Қўқонга олиб келиб қатл этилди ва катта қабристонга дафн қилинди. Нормуҳаммад қўшбеги Тошкентга ҳоким бўлди»⁷³.

1848-1849 йилларда қирғизлар ҳам бу ўзаро урушларга қўшилди ва қипчоқлар билан Балиқчи атрофида жанг қилиб, мағлуб бўлди. Қирғизлар билан бўлган тўқнашув қипчоқларни бирлаштирмади. Мусулмонқулга қарши бўлган қипчоқлар ўз бошлиқлари Мулло Холбек, Муҳаммад Ёр додхоҳ, Жумабой додхоҳ, Раҳимқули додхоҳлар билан Қўқон-Анджон воҳасига кетдилар. Тўрт ойлардан сўнг Қўқонга қарши қилган юришлари натижасиз тугади. Уларнинг бошлиқлари эса Мусулмонқул томонидан қатл этилди.

Тошкент мулки Нормуҳаммад қўшбеги ҳокимлиги даврида ҳам, Мусулмонқул мингбоши бўлган замонда ҳам мустақиллигини сақлади. Мусулмонқул ва қипчоқлар ҳокимиятидан норози бўлган хонликнинг кўп табақа ва халқлари тошкентликлар билан тил бириктириб, мингбошига қарши чиқди. Мусулмонқул Тошкентга келиб, уни қамал қилди. Шаҳарни ололмай Хўжандга келгач, уни Бухоро амири қўшинидан ҳимоя қилиб, амир Насруллоҳни қайтишга мажбур этди. У Бухоро қўшини ўртасида варақалар тарқатиб, уларни қўрқитди. Жигдалиқ қишлоғида

ҳарбий машварат ўтказиб, амир Насруллоҳга махсус мактуб юборди. Унга қипчоқлар томонидан мағлуб бўлиш, оқибатларини тушунтириб, «бир кўчманчи халқ» устидан ғалаба қозонишининг ўзи шармандалик эканини айтади⁷⁶. Мусулмонқулнинг дипломатик санъати катта тўқнашувнинг олдини олди, амир Насруллоҳ Бухорога қайтди.

Мусулмонқул Бухоро қўшинларини қувиб Ўратепа мулкини талон-тарож эта бошлади. Аммо уни бу дафъа ҳам ололмади. Фақат тўртинчи юришида, узоқ ва қаттиқ жанглардан сўнг Ўратепа забт этилди. Оқ-ўйлувда бўлган Исобек юз қайта Ўратепага ҳоким бўлди. Тез орада Исобек Қўқон тасарруфидан чиқиб, Мусулмонқулга қарши боради. Икки марта қўшин тортганидан сўнг Ўратепа таслим бўлади. Манбаларга қараганда, хон ҳар йили беш марта Ўратепага қарши юриш ташкил қилар экан. Ҳатто болалар Қўқонда «Ўратепага юриш» номли ўйинни ўйлаб топган экан⁷⁷.

1848 йили Ўратепа Қўқонга тобе бўлди ва Исобек ўрнига унинг амакиваччаси Али Шакурбек ҳоким этиб тайинланди. Шу воқеадан сўнг қипчоқлар орасида яна ўзаро низо пайдо бўлди. Мусулмонқул иккинчи марта мансабидан туширилиб, ўрнига Муҳаммад Диёр қипчоқ вазир бўлади. Қипчоқларнинг ўзаро олишувидан фойдаланган Али Шакур Қўқон тобелигидан чиқмоқчи бўлиб қўзғолон кўтарди. Худоёрхон Фарғона аҳолисидан қўшин йиғиб Ўратепага қарши борди. 1848 йили ақраб оинда Муғ қалъаси ҳужум билан олинди. Али Шакурбек асир олиниб, Исобек юз қўли билан ўлдирилди. Шу урушда асир тушган 900 ўратепаликлар қатл этилиб, бошларидан калла минора қурилган экан⁷⁸.

Ўратепа ҳокимлиги Ғофурбек ибн Муҳаммад Раҳимбек атолиққа берилди. Шу вақтда Мусулмонқул вазирилик мансабини қайта қўлга киритиш учун Қўқонга юриш қилмоқчи бўлади. Муҳаммаддиёр қўшбеги ҳам ўз одамларини йиғиб унга қарши урушга чиқди. Аммо қипчоқ улуси атрофларидан Каримқули дастурхончи, Қулбобо рисолачи ва бошқалар ўртага тушиб, Мусулмонқулни Андижонга, Раҳмонқули додхоҳни Чустга ҳоким қилиб қайтаради.

Муҳаммаддиёр мингбошига қарши уюштирилган суиқасдда халифа Эшон Сафо айбланиб, у 1849 йили қатл этилади. Мусулмонқул яна ўз қабиладошлари ва сафдошлари билан

Қўқонга ҳужум қилиб Ўрдани босиб олади. Муҳаммаддиёр Ёрмозордан Мулла Холбек ва Чустдан Раҳмонча додхоҳни ёрдамга чақиради. Аммо Мусулмонқул учинчи марта мингбошилик мансабига ўтириб, уларни вазифаларидан четлаштиради. Кейинроқ Муҳаммаддиёр, мулла Холбек, Раҳмонча додхоҳ, Жумабойлар Дуоб деган мавзегга сургун қилинади. 1844 йили кузида эса Мусулмонқул Қўқонда Нормуҳаммад қўшбегининг тўйида юқорида тилга олинган қабила пешволарини тутиб ўлдиради. Мулла Чўлибек ва Эшбийлар эса Туркистонга сургун қилинади. Энди қипчоқларнинг кўп бошлиқлари Мусулмонқулнинг вазирлигидан норози бўлиб, уни мансабдан тушироқчи бўлишади. Мусулмонқул ҳам ўзига қаршилик кўрсатган қабила ашрофларига қаттиқ қарши чиқа бошлади. Унинг шундай сиёсатидан ҳавфсираб мулла Каримқул дастурхончи Чодак орқали Тошкентга келади. Унинг ортидан юборилган Қулбобо рисолачи ҳам қайта пойтахтга бормаи, Нормуҳаммад олдида паноҳ топади. Мусулмонқул Нормуҳаммад қўшбегини ҳам қаршилик кўрсатишда айблаб, Тошкентга қарши юриш қилади. Аммо тошкентликлар уни қайтишга мажбур қилади. Бир неча ойлардан кейин Мусулмонқул яна лашкар йиғиб Тошкентга келди. Шаҳар атрофини унинг лашкарлари талон-тарож қилади. Шаҳрихон ҳокими Холмуҳаммад додхоҳ қипчоқ Чимкентга юборилган бўлса ҳам, қайтиб тошкентликларга қўшилади. Бундан олдинроқ Тошкентликлар ташаббуси билан хон Худоёр ҳам мингбошига қарши чиқмоқчи бўлади. Тошкентдан хон олдига яширинча мулла Каримқул ва Қулбобо рисолачи юборилган эди. Учинчи юришда Мусулмонқул билан Худоёрхон ҳам Тошкентга келади. Мусулмонқул қўшинидан бўлган баъзи бошлиқлар ҳам Нормуҳаммад қўшбегига хабар бериб, хон билан биргаликда уларга қўшилишларини билдиришади. Шаҳар яқинида содир бўлган жангда Наманган ҳокими ҳам тошкентликларга қўшилади. Эртаси куни бўлган жангда Мусулмонқул мағлуб бўлди. Унинг лашкарбошилари Худоёрхонни олиб, Тошкентга кирадилар. Мусулмонқул Чодак тоғлари орқали қочиб, Учқўрғоннинг Кетмонтета қишлоғига боради.

Тошкент лашкарбошилари ва ашрофлари Муҳаммаднийёз қўшбеги, Муҳаммадқосим парвоначи – мингбоши, Муҳаммад-Ражаб кўрбоши, Мадёқуб қўшбеги, Муҳаммадюсуф мирзабоши қипчоқлар (аслида Мусулмонқул тарафдорлари)ни йўқ

қилиш мақсадида Нормуҳаммад қўшбеги мингбошининг розилигини оладилар. Олий хон ҳукуматини Худоёрхонга беришни маслаҳат қилиб, қўшин йиғишади ва Қўқонга келишади. Чорбоғи тўра номли боғга тушиб, Худоёрхон билан ҳам тил бириктириб, Қўқон оқсоқолларининг розилигини олишади. Қўқон шаҳри ва унинг атрофларидаги жойларда қипчоқлар қирғини – қатли оми бошланади. Қипчоқлардан Ўтаббий ва Нормуҳаммад қўшбегилар тирик қоладилар. Биринчисини хон, иккинчисини Тошкент ашрофлари ҳимоя қиладилар. Энди Худоёрхон амалда (1852 й) ўз ҳокимиятида мустақил бўлди. Ўтаббий қўшбеги мингбошилиқ лавозимига кўтарилди⁷⁹.

Худоёрхон қолган қўшини билан Тошкентга киради ва унинг мустақил хонлик даври бошланади. Шу орада хон йўқлигидан Абдуллобек ибн Пошахўжа фойдаланиб, Қўқонда ҳукуматни қўлга олади. Аммо Тошкентдан Мирзод қўшбеги ва мулло Каримқули дастурхончи етиб бориб, Абдуллобекни ўлдиради. Мирзод қўшбеги ўзини хон деб эълон қилади. Унга қарши Худоёрхон Тошкент лашкари билан етиб келади ва қатл этади. Қирғиз-қипчоқ қўшини ҳам Билқалама деган мавзеда жам бўлишади. Ивазмуҳаммад Хўқандий маълумотига қараганда, Худоёрхон Тошкент, Наманган, Андижон ва Марғилонга одам юбориб қипчоқлар қирғини ҳақида фармон берган экан⁸⁰. У Тошкентга махсус қўшин юбориб, Муҳаммадниёз понсад, Қосим понсад, Ниёзали понсадлар билан тил бириктириб битим тузади. Улар ҳокимлари Нормуҳаммад қўшбеги олдига келиб, Қўқонга бориб Худоёрхонни табриклар келишни маслаҳат беришади. Тошкент волийси икки понсад қўшин билан Қўқонга олиб келинади. Ҳижрий 1269 йил зу-л-ҳижжа ойининг 28 куни, милодий 1852 йил 14 ноябрда тошкентликлар Қўқонга кириб келадилар. Қипчоқларнинг бошлиқлари Ўтаббий ва Нормуҳаммаддан ташқари бошқа бойлар ва бошлиқлар кириб ташланади. Қипчоқлар жамоаси бу қатли ордан хавфсираб, Билқалама мавзига қочиб боришади. Улар мактубини олган, Мусулмонқул ҳам Иккисувга келади ва олти минглик қипчоқ-қирғиз қўшинига бош бўлади. Хонликнинг аксарият шаҳар ва қишлоқларида яшаётган бегуноҳ қипчоқлар асирликка олинади, кўплари бола-чақалари билан қочиб кетишади. Худоёрхон йиғма қўшин билан қипчоқларга қарши бориб, биринчи жангдаёқ мағлуб бўлади, ўзи қамалда қолади. Қипчоқлар қўшинининг бир қисми Қўқонга келиб, шаҳарга бости-

риб кирмоқчи бўлади. Шунда шаҳар қозиси Муҳаммад Назар иноқ додхоҳ ва Хониқули саркорлар шаҳар мудофаасини ташкил қилишади. Худоёрхон қўшинида бўлган Сўфибек, Султон Муродбек ҳамда лашкарбоши Хўжа Мўмин, Муҳаммадназар, Сайфуддинлар қочиб кетишади. «Зафарномаи Худоёрхоний» бунинг сабабини шундай мазмунда изоҳлайди: хон Мусулмонқулдан озод бўлиб, тахтга ўтиргач, юқорида зикр қилинган кишиларга мансаб ва вазифаларни бериб, баъзиларини алоҳида мулкларга ҳоким этиб тайинлайди. Уларнинг ҳар бири «ўз мулк»ларига қочиб кетмоқчи бўлишади. Фақат Маллабек – акаси берган мадади натижасида, Худоёрхон мағлубиятдан ва қамоқдан озод бўлиб, қипчоқлардан устун келади. Қипчоқлар Наманган ва Тўрақўрғонга ҳужум қилмоқчи бўлсалар ҳам мағлуб бўлиб орқага қайтадилар. Иккинчи жангда ҳам хон ғалаба қозонади ва қипчоқлар ўзаро маслаҳатлашиб Мусулмонқулни тутиб хонга беришади. Худоёрхон уни Йўлчибек додхоҳ ҳимоясида Қўқонга юборади ва қатл эттиради.

Худоёрхон энг кучли бўлган қипчоқ ижтимоий илдизига қаттиқ зарба берди, уларнинг мол-мулкларини мусодара қилиб, ўтроқ аҳоли ишончини қозониш учун бу мулк ярим баҳосида сотилди. Қўқон хонлигида бирмунча осойишталик таъминланди. Аммо ўн йил давом этган ихтилоф ва урушлар деҳқон аҳлига катта зарар етказди. Шаҳар ашрофлари ва мулкдорлар сиёсий ҳокимият ва давлат бошқарувидан четлатилган эди.

Худоёрхон Мусулмонқул таъсиридан ва қипчоқлар низоларидан озод бўлиб, мустақил хон сифатида ҳукм сура олмади. Маҳаллий ҳокимлардан Абдулғафурбек юз Ўратепада ва укаси Маллабек Тошкентда унга қарши чиқа бошлади. 1853 йили рус қўшинлари ҳам Оқмасжид орқали Қўқон хонлиги ерларига бостириб киришни давом эттирди. Худоёрхон уч томонлама бўлаётган тазйиқлар остида қолди. У лашкар йиғиб, Ўратепага бормоқ мақсадида Маҳрамга келади. Шу вақтда Маллабек томонидан Кўр Қўлдош юз элчи бўлиб келди. Аммо Худоёрхон элчини ўлдириб, Хўжанддан Тошкент томон йўл олади. Хон Кировучидан Маллабек номига дабир Мавлоно Муҳаммад-Ражаб муншийга буюриб хат ёзиб юборади ва уни қаршилиқдан тўхтатмоқчи бўлади. Аммо Маллабек Қўқон ашрофлари, ҳарбий бошлиқлар ва укаси Худоёрхонга итоат этмайди. Худоёрхон Тошкент уруши давомида Ўратепага қар-

ши Қосим мингбошини юборган эди. Аммо Тошкент қамалидан олдин хон Қосим мингбошини қайта чақиради ва биргаликда Маллабекка қарши чиқишади. Маллабек урушларда мағлуб бўлиб, 1853 йили баъзи лашкарбошилари билан Бухорога кетади. Худоёрхон Шодмонхўжа парвоначини Тошкент вилоятига волий этиб, Қўқонга қайтади.

Ана шу уруш ва низолардан Россия ҳукумати олдиндан режалаштирилган Туркистонни босиб олиш мақсадларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлади.

1853 йили Оқмасжид граф Перовский томонидан босиб олинади¹¹. Қалъа ҳокими Тўрақул (Абду Вали) ва қалъа ҳимоячилари ҳалок бўлишади. Манбаларнинг хабар беришича, қамал давомида 30 нафар қўқонлик, ҳужум вақтида эса 212 киши ҳалок бўлган, шулардан 4 нафар аёл, 2 нафар бола 217 нафар яраланганлар билан бирга руслар томонидан асир олинган¹².

Бу вақтда Худоёрхон Ём ва Зомин қалъаларини ўз тасарруфига киргизиб, Қўқонга қайтади. У тез орада лашкар йиғиб, бир неча понсод қўшинни Карим шайх понсадбоши ибн Аби Убайд бошчилигида Тошкентга юборди ва Шодмонхўжа лашкарбошчилигида Оқмасжидга боришларини буюради. Шодмонхўжа 1853 йили ёзда Тошкент ва Қурама лашкари ҳамда Қўқон қўшини билан русларга қарши чиқмоқчи бўлиб, Туркистонга келади. Кейинроқ Оқмасжид олдидаги урушда мағлуб бўлиб, қайта Туркистонга, у ердан Тошкентга қайтади. Худоёрхон Қўқон лашкарбошиларини қўрқоқлик ва жангдан қочишда айблайди. Қўқонга қайтган Шодмонхўжа, Саримсоқ додхоҳ ва Муҳаммад Карим шайхларга Ўрда майдонида аёллар кийими кийдириб қўйилади. Улар таҳқир қилиниб, сўнг ўз қўшинларига юборилади.

Тошкент ҳокимлиги Сўфибек ибн Давронбек додхоҳ Кўҳистонга берилади. Ҳижрий 1269 йили (1852-53 й.) Исобек ибн Баҳодирбек юз Эшон халифа Олтмиш туҳматига учраб Ўрда дарвозаси олдида ўлдирилади.

Шундай қилиб, Оқмасжид мағлубияти билан Қўқон-Россия муносабатларининг янги босқичи бошланади. Қўқон мулкларининг кейинги босқинигача анча йиллар ўтган бўлса ҳам, Россия Қрим урушларидан сўнг Туркистон босқинини жадаллик билан олиб борган.

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярмидаги сиёсий вазиятлари таҳлили тадқиқотчиларни нохуш хулосаларга олиб келади. Хон ва унинг оила аъзолари, ҳокимлар, моддий, сиёсий ва ҳарбий жиҳатлардан кучайиб кетган зодагонларнинг тож - тахт учун ўзаро курашлари XIX асрнинг 40-йилларидан бошланган. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги низолар хонликдаги иқтисодий ва ҳўжалик ҳаётга салбий таъсир кўрсатди. Қўқон хонлиги минтақада ҳарбий қудратга эга бўлган мамлакат бўлса ҳам, Россия империяси олдида жуда заиф эди. Россия ўз жосуслари ва турли манбалари орқали хонликнинг ички ва ташқи аҳволидан хабардор бўлган. Ҳатто, тахминимизга кўра, Мусулмонқул қатлидан сўнг, қирғиз қипчоқларининг ўтроқ аҳоли билан бўлган қарама-қаршиликларидан Россия унумли фойдаланди. Оқмасжидга ҳужум қилиб уни босиб олди.

Оқмасжид урушида мағлуб бўлган Қўқон амирлашкарлари хон саройи олдидаги майдонда халқ оммаси ҳузурида жазоланганда, хон ва унинг яқинлари қандай душманга дуч келганларини ҳали тасаввур ҳам қила олмас эди.

1853 йил охирларида Худоёрхон Қосим мингбошини ўрисларга қарши Оқмасжидга юборади ва унга яна Қурама, Тошкент, Туркистон қўшинларини ҳам беради. Қосим мингбоши Фарғонадан 17 тўп ва бир неча юз пилта милтиқли лашкари билан Тошкентга келади. Бу ерда Қурама ва Тошкент ҳокимлари Қосим мингбоши билан маслаҳат қилади ва юришни баҳорга қолдириб, яхшироқ тайёргарлик кўрмоқчи бўлади. Аммо хон тезроқ Оқмасжидга юриш қилишни буюради. Ҳут ойида Қўқон лашкари фақатгина 17 та тўп ва замонавий қуроллар билан қуролланган чор қўшинига қарши чиқади. Иваз Муҳаммад Аттор Хўқандий ўз асарида Мирза ҳожи Кўлобий тилидан куйидаги воқеани келтирган:

Оқмасжидга яқинлашиб қолганда Мирзо ҳожи ҳам бор кийими ва қуролларини олиб Қосим мингбоши ҳузурига келади. Саломдан кейин Мирзо ўрислар қўшини томонга қўл силкиб, бақириб, уларни узоқ жойдан қўрқитмоқчи бўлгандай: «Эй кофирлар, тезроқ йўқ бўлинглар! Бўлмаса, ҳолларингиз ёмон бўлади!» Мингбоши бунни эшитиб, ундан бу қилмишини сўраса: «Бундай аҳвол билан узоққа боролмаймиз: қор кўп, иссиқ кийимлар ва қуролларимиз йўқ. Музлаб кетаяпмиз. Шу ердангина уларга сиёсат қилишимиз қоляпти, холос», дебди Мирзо⁸³.

Қўқон хонлигининг чоризм билан муносабати оғирлашиб кетди. «Бунинг энг асосий сабаби чор ҳукуматининг Ўрта Осиё давлатларига нисбатан босқинчилик сиёсати эди. Натижада, Сирдарё пастликларида оғир вазият юзага келди. 1853 йили рус қўшинлари Қўқон истеҳкоми бўлган Оқмасжидни босиб олди. Шу даврда Қўқон хонлиги шу қалъа, кейинчалик Туркистон, Алма ота, Янгикўрғон ва бошқа истеҳкомлар учун руслар билан жанг олиб борди»⁸⁴.

Мукулмонқул мингбошилиқ ва вазирлик қилган даврда хонзода ва тўраларни Худоёрхон атрофига ҳатто яқинлашишга ҳам қўймай, ҳар томонга сургун қилиб, бевосита тахтга даъвогарларини ўлдиртирган эди. Тахтга даъвогарлик қилувчилар орасида Рустамхон тўра – Маҳдуми Аъзам авлодларидан ҳам бўлиб, унинг онаси Чучукойим бинт Норбўтахон ибн Абдурахмонбий ибн Абдулкаримбий эди⁸⁵. У Худоёрхонни йўқ қилиш учун бошқа гуруҳлар бошлиқлари билан тил бириктиради. Улар Андижон ҳокими Сўфибек ўғлининг суннат тўйида Худоёрхонга суиқасд уюштироқчи бўлишади. Худоёрхонни пойтахтда йўқлигидан фойдаланган Рустамхон тўра, Қосим мингбоши, Қамбарбек, Сўфибек тожик, Мирзо қаландар Хўжандий, Мирзо Мунаввар, мулла Муҳаммадсафо, Муҳаммад Карим кўса, Бекмуҳаммад мирохур ва бошқалар кўзғолон кўтаради. Иваз Муҳаммад ўз асарида Мирзо Мунавварга «ишнинг асосий ташкилотчиларидан» деб баҳо беради⁸⁶.

Худоёрхон Андижонда туриб Муҳаммад Ниёз мингбошини Қўқонга юборади. Исён бостирилиб, сўнг бошлиқларнинг баъзилари сургун қилинади, баъзилари ўлдирилади. Рустамбек тўра аввал Қоратегин, сўнг Кўлобга сургун қилинади. Тўра кейинчалик Кўлобдан Ҳисорга, у ердан Бухорога бориб, амир хизматида уч йил қолади ва 1858 йили Маллахон замонида Қўқонга қайтади⁸⁷.

Худоёрхоннинг биринчи хонлик даври Шарқий Туркистондаги вазият ҳамда Қўқон ички ва тапқчи вазиятига таъсир этарди.

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг оғир аҳволи, ҳокимларнинг ўзаро урушлари, Россиянинг босиб олиш сиёсати натижа-сида хонликнинг Шарқий Туркистонда фаол ҳаракат қилиши олдини оларди. Бир вақтлар кучли бўлган бу давлат Шарқий Туркистон халқларининг ҳурриятга бўлган умид-орзуларини оқламади, уларга керак бўлган ёрдамни беролмади.

Худоёрхон замонида ашрофлар ва қабила зодагонлари янги мансаб ва вазифаларга кўтарилди. 1852 йили Нормухаммад қўшбеги ўрнига Мирзо Аҳмад Тошкент ва Дашти Қипчоқ вилоятига ҳоким бўлади. Лекин у саҳро аҳолисига ҳам зулм-ситам қилади. Айниқса қозоқларга жабр этадики, бунинг тафсилоти ақл чегарасидан чиқади. У қушпули ва кўкпули (солиқларини) талаб қилади, қозоқларни ўз болаларини сотишга мажбур қилади. Натижада уруғ ва жамоалар маслаҳатлашиб, ортиқча солиқларни бермай кўяди⁸⁸.

Ҳижрий 1273 (милодий 1857) йилда Жанубий Қозоғистон ерларида кўзғолон бошланади. Қозоқларни бостириб жазо бермоқчи бўлган Мирзо Аҳмад кўшини билан Авлиё ота қалъасида қамал қилинади. Чимкентга юборилган Мирзо Аҳмаднинг жияни Мирзобий сергили, кўнғирот ва бошқа қабилалар дасталари томонидан тутиб ўлдирилади. Бу воқеаларнинг тафсилоти Абу Убайдуллоҳнинг «Хулосат ул-аҳвол» асарида келтирилган (160^а-167^б вар.). Охири қозоқлар кўзғолони Худоёрхон юборган Маллабек ва Шодмонхўжа парвоначи бошчилигидаги кўшин томонидан бостирилади. Тошкентга қайтгунча Мирзо Аҳмад туҳмати билан Шодмонхўжа мингбошилиқдан олиниб, Ёрмозорга сургун этилади. 1857 йили Муҳаммад Ниёз мингбоши ўлади, унинг ўрнига Мирзо Аҳмад мингбошилиқка кўтарилди⁸⁹.

Шу орада Рустамбек юз Ўратепада Худоёрхонга қарши исён кўтаради. Худоёрхон юборган кўшин Олма Барози дарёсида тўлиқ тор-мор этилади. Бу кўшинга бошчилик қилган Фозилбек қорақалпоқ мингбоши Самарқандга қочади. Аммо Бухоро амири уни дорга осиб, Ўратепага ҳужум қилади. У шаҳарни фатҳ қилиб, Рустамбек юзни ўлдиради ва Хўжандга яқин келади. Фарғона водийсида «амир қайта шаҳарни олади» деган овоза тарқалади.

1857 йили Бухоро амири босқинчилигига қарши бўлган халқ урушга шайланиб, Хўжанд ва Қўқон атрофларини мудофаа воситалари билан ўраб олди. Лекин шу ташқи истилолар шароитида хонлик тахти учун Маллабек ўз курашини қайта бошлайди. Ўша замон тарихчиси шундай ёзади: «Худоёрхон даврида кўзғолон ўз ҳадига етди, Хўқонди латиф салтанати ва амирлигида ошублар ва бузғунчилик пайдо бўлди. Амирлар ва вузуро ҳукуматда умуман ўз ишлари билан машғул бўлмасдилар.

Натижада кўтарилган исёнлар оқибатида давлат ишлари инқирозга дуч келди, тинчлик ва роҳат қуши Анқога ўхшаб номаълум томонга учиб кетди. Жаҳолат ва бўйсинмаслик раъият ва аҳолининг шараф эшикларига ёпишди. Ҳаёт қийинчиликларидан ўлка ва аҳоли ўртасида қаҳру ғазаб олови ёнди. Болалигидан Худоёрхон давлат туғини разиллар қўлига бериб, унинг оқибатларини билмасди»⁹⁰.

Амир Насруллоҳ қўлидан Хўжандни кутқариш, акаси ўрнига хон бўлишни мақсад қилиб қўйган Маллахон исён кўтарди. Худоёрхон уни тутиб, ўлдирмоқчи бўлганида Маллабек Фулжага қочиб, Алимбек ибн Ҳасанбий ибн Шоҳ Мирзобий қирғиз (Алиқули) олдига келади. Бу ерда қирғиз жамоаларининг раҳбарлари Сайидбек додхоҳ, Пўлат додхоҳ, Чўтан, Мулла Мурод, Қуйчибий ва бошқалардан мадад олиб, Қорасувга, кейин Андижонга келади ва катта қўшинни жамлаб, Риштоннинг жануб томонида жойлашган Хўжа Илғор мавзесида қўш уради. Бу орада амир Насруллоҳ бирдан Хўжанд қамалини тўхтатиб, Бухорога қайтади. Худоёрхон Маллахонга зарба бериш учун Қашғар қишлоққа яқин бир жойга қўнади. 1275 йили раби ул-аввал ойининг 16 куни (милодий 1858 йили 25 октябрда) ака-ука ўртасида жанг бўлиб, Худоёрхон тор-мор бўлади. Худоёрхон кам аскар билан Қўқонга қочиб келиб, ўрдада яширинади. Мирзо Аҳмад ўз қўшини билан Бухорога кетади. Маллахон келиб Қўқонни қамал қилади. Қўршовнинг 21 кунда Худоёрхон сулҳ тузмоқчи бўлиб, Маллахон олдига эшон шайх ул-ислом Сулаймонхўжани, Эркабий додхоҳ юз ва Қаноатшоҳни юборади. Лекин уларнинг кетларидан Андижон ҳокими Сўфибек, Марғилон ҳокими Шоҳ Муродбек, Қосим мингбоши, Шодмонхўжа додхоҳ, Яъқуббек понсадбоши, Юлчибек понсад, Муҳаммадназар парвоначи Тўрақўрғон ва Наманган қўшини билан чиқиб Маллахонга қўшилишади. Бунини эшитган Худоёрхон укаси Султон Муродбек билан Хўжандга, кейин Бухорога қочиб кетади.

Раби ус-соний ойининг 6-си, жума куни эрталаб (милодий 1858 йил 13 ноябрь) Маллахон Қўқонга кириб тахтга ўтиради⁹¹. Кўп вақт ўтмай Маллахон ҳам Ўратепа ва Жиззахга юриш қилади. 1859 йил баҳорида амир Насруллоҳ Ўратепа ва Жиззахни эгаллаб, Хўжандга яқинлашиб, Нов қалъасига Қаноатшоҳни ҳоким этиб тайинлайди. Лекин Қаноатшоҳ кейинроқ

Қўқон ҳукуматини тан олиб, ўзи пойтахтга келади. Маллахон Қаноатшоҳни амирлашкар этиб, Худоёрхон ва Султон Муродбекка қарши Қоратегинга юборади. У Фарм қалъасини муҳофаза қилиб, Худоёрхонни у ердан кетишга мажбур қилади. Худоёрхон Жиззахга келади. Шунда Маллахон ҳижрий 1276 йили ражаб ойида (1860 йили 24 январида) Жиззах устига Саримсоқ қурама билан Душабой понсадни юборади. Мирза Работ мавзеида Худоёрхон билан жанг бўлади. Худоёрхон қўшини мағлуб бўлиб, 76 киши асирликка олинади. Асирлар пойтахтга олиб келиниб, қатл этилади⁹².

Шу йили Хитой давлатига Абдулфаттоҳ Маҳдум элчи қилиб юборилади. Лекин уни Ёрканд ҳокими 27 нафар ҳамроҳлари билан ўлдиради. Иккинчи марта юборилган Маҳдум Конибодомий бошчилигидаги элчилар Қошғардан қайтариб юборилади.

Ҳижрий 1276 йили рамазон ойида (1860 йил 23 мартда) Маллахон яна қўшин бошлиқлари: Ўтаббий қўшбеги-қипчоқ, Сайидбек додхоҳ қирғиз (Хўжанд ҳокими), Нов ҳокими мулло Қосим қирғиз, Облиқ ҳокими Муҳаммадамин мирзо, Ирисали понсад ва Душабой понсадларга Ўратепа вилоятини босиб олишни буюради. Қоратепа яқинидаги Айлонлик мавзеида Ўратепа лашкари Бозорбой тўқсабо бошчилигида уларга ҳужум қилиб, қаттиқ зарба беради. Сайидбек додхоҳ ва Ирисали понсадлар асирликка тушадилар, қолганлар Хўжандга қочиб келишади.

Бу воқеани эшитган Маллахон Ўшдан Хўжандга келади. Маллахон ҳукмронлиги даврида русларга қарши бир неча юришлар ташкил этилади. Ҳижрий 1277 йили муҳаррам ойида (милодий 1860 йил июль-август) Маллахон Тошкентга келиб, унинг ҳокими Қозоқбой оқсоқолни Қурама ҳокими Нормуҳаммад қўшбеги билан бирга русларга қарши Тўқмоқ қалъасига юборади. Қўқон қўшини Қаноатшоҳ бошчилигида ва Андижон сипоҳи Олимбек додхоҳ бошчилигида бу юришда иштирок этади. Лекин руслар билан жанг қилаётган вақтда бошлиқлар ўртасида низо чиқиб, Қўқон сипоҳларидан бошқа қўшин Тошкентга қайтиб келади. Тўқмоқ қалъаси яқинида Қаноатшоҳ ҳам мағлуб бўлади.

Амир Насруллоҳ ўлимидан сўнг (1277 ҳижрий йили раби ул-аввал ойида, милодий 1860 йили) Абдулғафур Нов қалъасидан Ўратепага ҳужум қилиб уни олади. Лекин мустақилликка даъ-

во қилган бу ҳоким ҳам Маллахон қаршилигига дуч келади. Амир Музаффар (1860-1885 йил) Маллахонга қарши Иброҳим Хаёл манғитни юборади. Маллахон эса Марғилон ва Ёрмозор ҳокими Алимқули эшикоғаси қирғиз-қилчоқни сафарбар этади. Бу орада Абдулғаффорбек юз Иброҳим Хаёл билан тил бириктириб Бухоро қўшинини шаҳарга киргизади. Лекин Алимқули уларни чиқиб кетишга мажбур қилиб, 560 нафар Бухоро лашкарини асир олди⁹¹. Амир Музаффар бундан ғазабланади, Иброҳим Хаёлни Шерободга ва Абдулғаффорбекни Чоржўйга сургун этиб, Ўратепага Баротбекни ҳоким қилиб юборади. Буни эшитиб Маллахон шаҳарга қайтиб, 80 кун уни муҳосира қилганида, халқ тазйиқи остида Баротбек мажбур бўлиб, Қўқон итоатига киради⁹⁴. Бу орада Шаҳрисабз беклари кўзғолон кўтариб, ҳукуматларини қайта тиклаш учун Маллахондан мадад сўрайди. Маллахон амир диққатини ўзига тортмоқчи бўлиб, Жиззах ва Самарқанд вилоятига ҳужум қилади. Буни эшитиб амир Музаффар Шаҳрисабз юришини қолдиради, Самарқандга ва у ердан Янгиқўрғонга келади. Маллахон амир олдига Бобоҳўжа шайх ул-исломни элчи қилиб юборади. Музокаралардан сўнг амир Музаффар ва Маллахон ўрталарида сулҳ тузилиб, икки давлат чегараси аниқланади. Қўқоннинг ғарбий чегараси Қозоқбулоқ мавзесидан ўтадиган бўлади. Маллахон бу шартни Хўжандга келиб қабул қилади ва шартномага муҳрини босади.

Ҳижрий 1277 (милодий 1862) йили Қаноатшоҳ Авлиёота ва Пишпакка юриш қилиб, аҳолидан катта закот олгач, Тошкентга қайтади ва Маллахон буйруғи билан Жўлак атрофида русларга қарши юриш қилади. Лекин у Жўлак яқинидаги жангда мағлуб бўлганидан сўнг Тошкентга қайтади.

Қаноатшоҳ бу мағлубиятдан кейин, Маллахондан уни Тошкент ҳокимлигидан олинишини талаб қилади, лекин Маллахон Қаноатшоҳни Чордарага келган Худоёрхонга қарши жўнатади. Қаноатшоҳ Худоёрхонни таъқиб қилиб, Ём, Зомин ва Ўратепага келади, кейин Қўқонга ўтиб, яна Тошкентга қайтади.

Шу ўртада Ўратепа ҳокими Баротбек исён кўтаради. Аммо Ўратепа халқи унга қарши чиқиб, ўз яқинлари билан Бухоро амирлигига тобе бўлган Мастчоҳга чиқиб кетишга мажбур қилишади. Маллахон Ўратепа мулкани Душабой додхоҳга беради.

Ҳижрий 1278 йили ҳут ойининг 6-куни (1862 йил 24 февралда) Маллабек суиқасд натижасида ўлдирилади. Манбалар маълумотига қараганда, суиқасд раҳбарлари Олимбий парвоначи қирғиз, Хидирбий эшикоғаси, Шодмонхўжа парвоначи, Худойназар додхоҳ турк, Дўст меҳтар юз, Муҳаммад Иброҳим мирзабоши Косоний бўлган⁹⁵.

Суиқасдчилар Шоҳмуродхон ибн Абдурахмонбекни тахтга кўтаради. Унинг даврида хўжалик ва ижтимоий ҳаёт кескин оғирлашиб кетади, қимматчилик бошланади. Бир ботмон буғдой уни 12 танга, гуруч 121 танга, уч нимхўрда маккажўхори 1 танга, думба ёғи ярим тилло туради⁹⁶.

Маллахон ўлимини эшитиб Қаноатшоҳ оталиқ қаттиқ норозилик билан Жиззахда турган Худоёрхонга мактуб йўллаб, унга мадад беришга ваъда беради. Худоёрхон 1862 йили март ойида Тошкентга боради ва Туркистондан келган Қаноатшоҳ ёрдамида қўшин йиғиб, Қўқонга қарши юришга ҳозир бўлади. Тошкент аҳолиси ҳам Худоёрхонга мадад беришга ваъда қилади. Тошкент руҳонийларидан мулло Солиҳбек Охунд Маллахон қотилларини ўлдиришга фатво берган эди⁹⁷.

Шоҳмуродхон ҳам Худоёрхон қаршилигини йўқ қилиш учун Тошкентга келиб, уни қамалга олади. Худоёрхон ёрдам сўраб, амир Музаффар олдига Мирзо Аҳмад парвоначини юборади. Амир рози бўлиб, Ўратепага ҳужум қилади. Бу воқеани эшитиб Шоҳмуродхон ва Фарғона амирлари қамалдан воз кечиб, Қўқонга қайтмоқчи бўлади. Ҳижрий 1278 йили 14 зу-л-қаъда ойида (1862 йил 13 май куни) улар Хўжа ягона мавзенига қўнадилар. Маллахон қотиллари ичида низо чиқади. Улар икки гуруҳга бўлинадилар. Бир гуруҳ бошлиқлари Шодмонхўжа мингбоши, Олимқули амирлашкар, Пўлат додхоҳ парвоначи, Чўтан додхоҳлар бўлиб, иккинчи гуруҳга Марғилон ҳокими, Хидир парвоначи, Худойназар парвоначи, Идрис қули додхоҳлар бошчилиқ қиларди. Улар бир-бирларига айб қўйиб, қаттиқ жанжал кўтаришади. Охири биринчи гуруҳ Шоҳмуродхон билан тил бириктириб, Хидир парвоначи, Худойназар парвоначи, Идрис қули додхоҳ ва бошқаларни тутиб ўлдиради⁹⁸. Шоҳмуродхон Қўқонга қайтади, Худоёрхон Тошкентга чиқиб, Нов қалъасида амир Музаффар билан учрашиб, Хўжандга келишади. Худоёрхон Қўқонга ҳужум қилмоқчи бўлиб турганида шаҳар аҳолиси шимолий дарвозаларни очиб, Худоёрхонни пойтахтга кирги-

зади. Хон аъёнлари Шоҳмуродхон қўшинидаги кўплаб қипчоқ-қирғизларни ўлдиради. Бухоро амири эса Хўжандга Маллахондан қолган ҳамма қурол-аслаҳаларини, яъни 29 туп, 150 катта қароқўндоқ, 900 дона милтиқларни олиб Қароқчиқум ва Маҳрам ўртасида қўш қуради⁹⁹. Манғитлар 6 кун давомида Маҳрамдан Конибодомгача бўлган мавзелар – Ниёзбек, Хамиржўй, Кучгак, Қораянтоқ қишлоқларини талон-тарож қилади. Ҳижрий 1278 йили зу-л-ҳижжанинг 6 куни (милодий 1862 йил 5 май) чоршанбада Худоёрхон Қўқонга кириб келиб, иккинчи марта хонлик тахтига ўтиради.

Шоҳмуродхон амирлари Шодмонхўжа мингбоши, мулла Алимқули қирғиз-қипчоқ, Мингбой додхоҳ, Бек Муҳаммад, Жарқинбой додхоҳ ва бошқалар Тоғлик дарвозаси орқали чиқиб кетган эди¹⁰⁰. Пойтахтда Худоёрхон амир Музаффарни катта тантана ва шукуҳ билан қабул қилмоқчи бўлади. Қаноатшоҳ амир мадади билан хон душманларига, яъни қирғиз-қипчоқ иттифоқига зарба бериб, уларни бутунлай тор-мор этишни таклиф қилади. Лекин амирлар Мирзо Аҳмад кўшбеги, Рустамбек додхоҳ ва хоннинг укаси Султон Муродбек унга қарши чиқиб, амирни Хўжанддан қайтаришни талаб қиладилар. Улар шундай даъво қиладиларки, «бу Музаффар Қўқонни босиб олган ўша Насруллоҳнинг ўғлидир ва унинг ваъдаларига ишониб бўлмайди»¹⁰¹. Хон ҳам бу фикрга рози бўлиб, Қаноатшоҳ оталиқни элчи қилиб, Хўжандга амир Музаффар олдига юборади. Амир бу таклифга рози бўлади ва Бухорога қайтмоққа розилик беради, Қаноатшоҳни ўзи билан олиб кетиб, ўлдиртириб юборади.

Худоёрхон Султон Муродбекни Марғилонга, Дўстумбойни Андижонга, Дўст Муҳаммад эшикоғаси қорақалпоқни Балиқчига ҳоким этиб, қирғиз-қипчоқ жамоасига қарши Андижонга мулло Султон ва Худойназарни лашкар билан юборади. Исён кўтарганлар билан музокара эса натижасиз ўтади. (Уларнинг олдиларига Сулаймонхўжа аълам юборилган эди). Қирғиз-қипчоқ қўшини Андижондан Марғилонга, кейин Асакага келиб қолган уруғ ва қабилалардан ёрдам сўрайди. Худоёрхон янги қўшин йиғиб Яккатутга келишади. Қўқон аҳолиси ҳам дасталар тузиб Фозил Аҳадшайх (ҳазрати Соҳибзода), Сулаймонхўжа, Худойназар амин-муҳтасиб раҳбарлигида Яккатутга келадилар. Заркент анҳори олдида уларга Шодмонхўжа ҳужум

қилиб, Қўқон дасталарини тор-мор этади. Шу орада қирғиз-қипчоқ жамоалари Шоҳрух исмли бир кишини ўзларига хон кўтаргандилар. Бу қабила иттифоқи Марғилонни қамал қилиб ололмай, Қўқонга ҳужум қилиб, уни муҳосира қилади. Бу қамал ҳижрий 1279 йили раби ул-аввал ойининг 12-куни (1862 йил 6 сентябрда) бошланади. Улар шаҳарга элчилар юборади ва Худоёрхоннинг мағлуб бўлиши хабарини бериб, шаҳарга кириштишларини талаб қилади. Шаҳар аҳолиси Марғилонга одам юбориб, бу хабар иғво эканлигини билгач, мудофаага ўтади. Чорчаман деган мавзеда шаҳар мудофаачилари қирғиз-қипчоқлар билан жанг қилиб, уларни қайта Асакага кетишга мажбур қилади.

Худоёрхон ҳам келиб тахтга ўтиради, лекин қирғиз-қипчоқлар яна куч йиғиб, Косон, Чуст атрофида қўзғолон кўтаради ва Тўрақўрғонга ҳужум қилишади. Улар ҳатто Тошкент атрофидаги элотия улуғларига хатлар ёзиб, хон кўтарган Шоҳрух билан маслаҳат қилиб, мадад беришларини сўрашади. Шунда Тошкент атрофидаги қозоқлар қўзғолон кўтариб, Тошкентни қамал қилишади. Бу қўзғолонни бостириш учун хон укаси Султон Муродбек ва Дўстмуҳаммад додхоҳни сафарбар этади. Кўчманчилар қўшини Камолон дарвозасидан (Йўлдошбек деган киши ёрдами билан) шаҳарга киради. Лекин Сағбон, Кўкча, Себзор, Шайхонтоҳур маҳаллалари аҳолиси Дўстмуҳаммадга ёрдам бериб, Жанггоҳ мавзесида кўчманчиларни тор-мор этади. Кейинчалик улар яна Исмоил ота мавзесида ҳам жангда мағлуб бўлиб, қўшинлари тарқатиб юборилади. Дўстмуҳаммад бу иши учун парвоначи унвонини олади. Ниёзали ва Шерали додхоҳ Тошкент волииси ноиби бўлади.

Шу орада қирғиз-қипчоқ бошлиқлари Шоҳруҳхон ўрнига «насаби тоза, хонзода бўлган» бошқа бировни тахтга кўтариш ниятида номзод қидира бошлайди. Шодмонхўжа ва Алиқули Маллахоннинг куёви Сайид Маҳмудхон тўрага одам юбориб, ундан Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхонни ўз қўшинларига хон қилиб кўтариш учун юборишни сўрайди. Султон Сайидхон ибн Маллахон Шоҳруҳ ўрнига хон қилиб кўтарилади. Сохта хон Шоҳрух эса ўлдирилади.

Султон Сайидхон Шодмонхўжа, Сайид Маҳмуд тўра, Алиқули билан бирга Марғилон томониидан келиб Андижонни қамал этиб, кейин босиб олади. Улар Андижон улуғлари ва

бойларини гаровга олиб, эвазига пул ва мол йиғишади. Андижон атрофидаги Балиқчи, Қува, Асака, Шаҳрихон, Ўш, Пойтуғ мавзелари талон-тарож этилади. 1279 йил шаъбон ойининг 21-хуни (1863 йил 11 феврал) Марғилон қамали бошланади. Апрель ойида Марғилон ҳокими Мирзо Аҳмад хиёнати натижасида у қирғиз-қипчоқлар қўлига ўтади. 1863 йил 26 апрелда бу жамоалар қўшини Мингтутга келиб, Қўқон муҳосарасини бошлайди. Бухоро амири Худоёрхонга ёрдам бермоқчи бўлиб, Ўратепа ҳокими Оллоёрбек ва Жиззах ҳокими Ёқуббекни қўшинлари билан юборади. Орада бўлган қаттиқ урушда икки томон ҳам кўп талафот кўради. Ниҳоят, қирғиз-қипчоқлар қўшини чекиниб, Оқтепа мавзеига кетишади. Сўнг улар Ёрмозорда мудофаага ўтишади. Орада Бухоро амири ҳам Фарғонага келади. Бухоро ва Қўқон қўшинлари бирлашиб Олтиариқ қишлоғига келганда, қирғиз-қипчоқ лашкари Асака томонга кетиб, Қарағулча дарасида ҳимояга ўтади. Амир ва Худоёрхон юборган элчилар мақсадларига эришолмай қайтиб келади. Қабилалар иттифоқи бирлашган қўшинлардан Марғилонга чекинишини талаб қилади. Худоёрхон ва амир Музаффар лашкарлари билан Марғилонга келишади. Лекин Мирзо Аҳмад ва Ёқуббек эшикоғаси қўзғолончилар томонига ўтиб, Қорағулчага боришади. Бу эса иккала ҳоким учун ҳам оғир ҳодиса бўлади. Амир ва хон қўзғолончилар олдига қайта элчи юборганида, улар амирдан Худоёрхон Хўжандга кетиш ва Дўст Муҳаммад билан Ниёзалини ўз вазифаларидан олиб, Султон Муродбекни эса Тошкентга юбориш шартларини Мирзо Аҳмад қўшбеги маслаҳати билан қўяди. Худоёрхон амир талаби билан бу шартларни қабул қилади. Исёнчилар иккала лашкарни бир-биридан ажратиб, аввал Ўзган, кейин Асака, сўнг Марғилон томонга йўл олади. Амир Музаффар бу жамоа ҳийласидан хабарсиз улар ҳузурига элчи юбориб, Марғилонга сулҳ тузиш учун қабила улуғларини юборишини сўрайди. Элчи Асакада қўзғолончилар раҳбарлари билан учрашади ва қуйидаги жавобни олади: «Ҳозирча биз Бухорои Шариф ҳукмдори жаноби амирни ҳурмат қилиб келдик ва муносиб ҳоким деб билиб, унинг ёрдамида Фарғона мулкида тинчликни ўрнатмоқчи бўлдик. Энди эса билдикки, жанобнинг мақсадлари ўлка тинчлиги ва тотувлиги бўлмай, битим имзолаш баҳонасида бизни ўлдириб, Фарғона диёрини босиб олиш

экан. Вақтида оталари амир Насруллоҳ ҳам шундай қилган эди. Биз ўз зарарини фойдасидан ажратиб ололмайдиган нодонлардан эмасмиз. Бухоро амири ҳурмати учун биз уч кун муҳлат бериб, Бухоро лашкарининг кетишини кутамиз. Агарда шу мактубни олиб, Бухорога кетмасангиз, тўртинчи кун Марғилон ёнида урушга тайёр бўлинг. Албатта, зафар ва ғолибият сирлари парда остида бўлиб, Тангрининг иноятига боғлиқ, лекин жангдан олдин Аллоҳ бир томонга зафар ва нусратини берган. Агарда биз мағлуб бўлсак, ор қилмаймиз, чунки хонимиз ҳали гўдак ва бизлар бир кўчманчи жамоамиз. Лекин Аллоҳ инояти ва марҳамати билан амир мағлуб бўлиб, тор-мор этилса, Бухоро давлатининг шаъни ва шарафи қолмай, дўсту душман олдида шарманда бўлади. Бу шармандаликнинг оқибати қиёматгача Бухоро амирлари елкаларига юкланади. Жангимиз Фарғонанинг ўртасида ўтади ва агарда Бухоро қўшини мағлуб бўлса, бухороликлардан бирор киши тирик қолмайди»¹⁰².

Амир бу даъводан хавфсираб, Бухорога қайтмоқчи бўлади, лекин Қўқонга келиб, ундаги ҳамма моҳир усталар, ҳунарманд-косиблар ҳамда асли бухоролик бўлган усталарни ҳам оилалари билан Бухорога олиб кетади. Қўқон хазинаси, қурол-аслаҳалар, пойтахтнинг энг гўзал хотин-қизлари, ёш болаларни зўрлик билан олиб, 1863 йили сафар ойида (июль ва августга мувофиқ) амир Ёрмасжидга, кейин Бешариққа келади¹⁰³. Бу ердан у ўз рикобида олиб юрган Шоҳмуродхонни қирғиз-қипчоқлар олдига юборади. Бу жамоа бошлиқлари Қўқонни олганларидан сўнг Шоҳмуродхонни, Хўжа Сайидбийнинг ўғли билан Маҳдуми Аъзамни тахтга даъво қилмасликлари учун Қорасувга юбориб, Ҳазрати Юнус ва Ҳазрати Аюб мозорларида қатл этади¹⁰⁴.

Султон Сайидхон ибн Маллахон ҳижрий 1280 йили сафар ойининг 7-сида (1863 йили 24 июль) Қўқон тахтига кўтарилади. Алиқули Фарғона амирлашқари бўлиб олиб, ҳамма қудратни ўз қўлига олади. Шодмонхўжа Тошкент ва Туркистон вилоятига волий бўлади. Мингбой Алиқулига ноиб этиб тайинланади ва Хўжандни босиб олиш учун юборилади. Хўжанд мудофаасида Бухоро амири дастаси ва ўратепаликлар дастаси ҳам қатнашади. Лекин манғитлар ва Дўстмуҳаммад ҳукуматига қарши шаҳар аҳолиси бош кўтариб, шаҳар дарвозаларини

Мингбой сипоҳига очиб беради. Дўст Муҳаммад таслим бўлиб, кейин Бухорога қочиб кетади. Хўжандга Мирзо Аҳмад ҳоким бўлади.

Султон Саидхон Алиқули маслаҳати билан Тошкент вилоятига бориб, Шодмонхўжани 1280 ҳижрий йили раби ул-аввал ойининг охириг кун, пайшанба кечаси (1863 йил сентябр ўртасида) қатл этиб, ҳамма мол-мулкани мусодара қилади, Нормуҳаммадни Тошкент ва Туркистонда волий этади.

Шу йили Қўқонда Султон Саидхон учун ўрда – хон саройи қурилади. Султон Саидхон даврида мулло Алиқули ташаббуси билан русларга қарши бир неча юришлар уюштирилади. Лекин Россия империяси қўшини кетма-кет Қўқон истеҳкомларини босиб олиб, 1864 йил кузида Тошкентга яқинлашади. Ниҳоят, 1865 йил май-июль ойларида Тошкент босиб олиндики, бу ҳақда «Тарихи Туркситон»даги бобда муфассал фикр юритилган.

Тошкент ҳимоясида қаҳрамонлик кўрсатган Алиқули ҳалок бўлади¹⁰⁵.

Султон Саидхон Бухоро амири талаби билан Бухорога юборилади. Тошкент тасарруфидан сўнг қирғиз-қипчоқлар Қўқонга қайтиб, Шодибий авлодларидан бўлган Худойқули ибн Мақсудбек исми кишини хон кўтаради¹⁰⁶. Бекмуҳаммад қипчоқ мингбоши бўлиб, Мирзо Аҳмад даврида дастурхончилик вазифасига кўтарилади. Қирғиз-қипчоқлар 14 кун пойтахтда қолиб, русларга қарши ғазот баҳонаси билан аҳолига 100 минг тилло солиқ солади. Шаҳарликлар билан бу кўчманчи жамоа ўрталаарида зиддият оғирлаша бошлайди. Шунда қипчоқлар 1865 йили 11 июлда шаҳар аҳолиси ғазабидан хавфсираб, Қўқондан чиқиб кетади. Аҳоли Ўрдани талон-тарож қилади. Бухоро амири ҳам Худоёрхонга ёрдам бериш баҳонасида билан хон билан бирга Хўжандга келади. Кейин ҳижрий 1282 йил 20 сафар ойи (1865 йил 15 июл) амир қўшини билан пойтахтга киради. Унинг сарбозлари яна шаҳар атрофидаги мавзеларни талон-тарож қила бошлайди. Амир Оллоёрбек парвоначини лашкари билан қирғиз-қипчоқларга қарши юборади. Арабон қишлоғи яқинида икки қўшин жангга киришади. Қирғиз-қипчоқ лашкари оғир урушлардан кейин мағлуб бўлиб, уларнинг баъзи раҳбарлари Хол понсад, Юсуфбой Мирзо, Илгарқоб қипчоқ асирга тушади. Оллоёрбек қолган жамоа аскарлари орқасидан Модии

мавзесига келади. Сўнг бирдан Марғилонга қайтиб келиб, амирдан хонни ҳам лашкари билан юборишини талаб қилади. Худоёрхон қўшини билан келганида қирғиз-қипчоқ Тирак доводидан ўтиб, Қошғарга – Ёқуббек Бадавлат ҳузурига кетган эди. Худоёрхон Қўқонга қайтади.

Рабби ус-соний оғи 22 куни амир Музаффар Ўрдадан қочиб, «шоҳона нарсалар, тўплар, милтиқлар, қурол-аслаҳалар, гиламу қолинлар, ҳамда 300-400 хотин-қизлар, халқнинг болаларини асир қилиб олиб Мўйи Муборакка келади. Сешанба куни амир Қўқон хонлигидан чиқиб кетади»¹⁰⁷.

Қирғиз-қипчоқларнинг бошқа гуруҳ раҳбари Абдурахмон офтобачи (Мусулмонқулнинг ўғли), Каримқули дастурхончининг ўғли, Муҳаммаддиёр қўшбегининг ўғли ва Тошқаро ўз қабила-уруғлари билан келиб Худоёрхонга тобе бўлади, лекин уларнинг бари тутиб ўлдирилади.

Бу даврда русларнинг Туркистонни босиб олиш сиёсати янада авж олади. Ўзаро уруш ва низолардан фойдаланиб, Россия қўшини ҳижрий 1282 йили рамазон ойларида (1866 йил феврал) Жиззахни босиб олиш учун Тошкентдан чиқиб, Учтепага келади. Жиззах ҳокими Ёқуббек улар билан урушмай, бир неча тўяда озиқ-овқат ва отларга ем-хашак юбориб, дўстона муносабатда бўлади. 300 нафардан иборат рус қўшини оғир шароитда чўл орқали қайта Тўйтепага келади. Ана шу ҳолатда Бухоро амири 1866 йили март ойида яна Фарғона мулкига қайтади. Фарғона аҳли амирдан ёрдам кутади. Кучларни бирлаштириб, русларни Туронзаминдан ҳайдаб юборишга умид қилади. Тарихчи Иваз Муҳаммад Аттор ёзади: «Хўқанди латиф вилоятида балойи ом юз берди. 27 йил бўлдики, бу ерда ҳар йили, ҳар ой ва ҳар куни низо ва исёнлар бўлиб ўтапти. Жасур кишилардан бирор бир мард йўқки, душманга қарши чиқа олса. Мана, 10 йилдики, ўруслар билан жанг бўлаяпти. Хўқандликлар бир неча марта Оқмасжид, Олой, Авлиё ота, Мерка, Пишпак, Алмаота, Жўлак ва Қўрғонга қўшин тортдилар. Ўрисларга қарши жангларда кўп киши нобуд бўлди. Бу бало бизнинг замонамизда юз берди. Бундан ҳамма хабардор. Шу ҳикоямиз даврида очлик ва қимматчилик узоқ йиллар давом этди. Одамлар шундай оғир аҳволга тушдики, ҳатто Хўқанди латиф вилояти ва унинг аҳолиси ҳам бу фалаки бебунёд зулмига гирифтор бўлди. Халқ охириги кучи ва қудрати билан қад-қоматини рост-

лаб, амир ва Худоёрхонни кўтарди. Руслар жангларига қўшимча (амир) ҳамisha бечора хўқандликларни урушга сафарбар этиб, ўзи вилоятнинг гоҳ бу ерида, гоҳ бошқа жойида оғир зарарлар етказарди... Бу разил ишларининг тафсили шундан иборатки, Хўқанди латиф аскарларини олдин рус жангига юбориб, ўзи бир-икки манзил орқада юрар эди. Ўзи тирик қолмоқчи бўлиб, хўқандликларни ҳалок бўлиб кетишларига парвоси йўқ эди»¹⁰⁸.

1866 йил апрел ойида Худоёрхон амир талабларига бошқа итоат қилмай, русларга қарши жангдан воз кечди, қайтиб Қўқонга келади.

Қўқон хони 1867 йил январ ойида Россия давлати билан савдо битимини имзолаган эди. Қўқонда тинчлик 1873 йилгача давом этган бўлса ҳам, хон зулм ва ситами, яқинлари ва маҳаллий ҳокимлар жабри натижасида ҳамда қирғиз-қипчоқларнинг қайта бош кўтарилишидан хонлик ҳудудида ўзаро низолар ва халқ чиқишлари бошланганди. 1873-1875 йиллари Ўзганд ва Ўш қирғиз жамоалари Маъмур Мирғаниев раҳбарлигида бош кўтарди. Уларга қарши 2 марта Султон Муродбек юриш қилиб, қаттиқ жазо беради. 3 марта Худоёрхон Абдураҳмон офтобачи ва Исо Авиёни катта қўшин билан юбориб, бош кўтарган қирғиз-қипчоқларни қирғин қилади. «Тарихи Азийий»нинг муаллифи Муҳаммад Азиз Марғилоний бу юриш ҳамда қирғизларга нисбатан кўрсатилган зулмни муфассал баён қилган¹⁰⁹.

Маъмур Мирғаниев Худоёрхон илтимоси билан Тўқмоқ вилоятига сургун қилинади. Лекин у 1878 йили қўзғолон кўтарган Етимхонга амирлашкар бўлиб, руслар ҳукуматига қарши чиқади. Туркистон генерал-губернатори К. П. Фон Кауфман буйруғи билан Андижонда «халқ ибрати учун» 1879 йили 25 январда дорга осилади¹¹⁰.

Худоёрхон 1868-1873 йиллар давомида Россия билан муносабатни яхшиламоқ учун Тошкентга кўп туҳфа ва тортиқлар юборади. У Россия савдогарлари учун қулай шарт-шароитларни таъмин қилиб беради. Лекин шу орада ички зулм ва сиёсат кескинлашиб боради. Худоёрхон буйруғи билан Қўқонга қайтган Султон Саидхон ибн Маллабек 1868 йили қатл этилади.

70-йилларнинг бошларида Худоёрхон қўшин сонини кўпайтириб, отлич лашкар сонини 12 мингга етказиб, қурол-аслаҳа билан ҳам таъминлайди. Халқ меҳнатидан фойдаланиб, шаҳар

ва қишлоқ жойлардан мардикор йиғади, Модарихон мадрасаси ҳамда Улуғнаҳр ариғини қазиб тугатади. Бу ариқни қазишда хон саркори Отақул баҳодурбоши кўрсатган зулми Муҳаммадазиз Марғинович қуйидагича баён қилади:

«Ботурбоши (Отақул) бу мардикорларга шу даражада қаттиқ азоб берадики, (агар) қари мўйсафидлар чарчаб дам олиб турганини кўрса, ё эшитиб қолса, дарҳол калтакка ётқазадур. Иттифоқан бир кишини оёғига бир мардикорни кетмони тегиб, оёғини мажруҳ қилибдур, ўрнидан туrolмасдан йиғлаб қолибдур. Узоқдан келаётган ботурбоши кўзи тушиб, отини югуртириб келуб, баланд овози билан ҳақорат қилуб, «нима учун ўтирибсан, ишламайсан», дебдур. Унга мўйсафид кетмон теккан оёғини кўрсатуб, йиғлаб турубдур. Дарҳол бир гуруҳ мардикорни чақириб, буюради «оёғини тагига ётқуз» деб. Мардикорлар ётқузадирлар. «Устига тупроқ тортиб кўмиб юбор», деб. Устига тупроқ тортиб, босиб ташлашдилар. Ботурбоши кетганидан кейин шунча адад мардикорлар йиғлаб, кўз ёшларимиз тўхтамади ва кечаси билан дуойи бад қилуб чиқдук»¹¹¹. Шу муаллиф яна Ермозорнинг бир ясовули номидан шундай маълумот келтирадики, Улуғнаҳр остидан чиққан сув тўхтамаганидан сўнгра, сув тўхтасин деб оти «Тўхтамиш» бўлган бир неча кишини олиб келиб, сув урган жойга кўмиб қўйган эканлар»¹¹²

Бунинг устига 1873 йили Худоёрхон «васиқа баробар» ёки «Маҳрум мерос» (меросдан маҳрум) деган буйруқ чиқаради. Унинг мазмуни шу эдики, Худоёрхон 45 ёшга киргани муносабати билан шу даврда қилинган васиқаларни бекор этиб, одамлар меросига ҳам ўзини қўшиб, бир қисмини тортиб олади. Халқ бош кўтаради. Қарши чиққан уламоларга жазо берилади. Фармон Хўқанд, Марғилон, Андижон, Ўш ва Наманганда тарқалади. Шу йили мулло Исоқхон Ҳасанбой ўғлининг кўзғолони бошланади. Уни қирғизлар Пўлатхон номи билан хон кўтариб, Худоёрхонга қарши чиқишади.

Ўрдада Абдураҳмон офтобачи ҳам мулло Исо Авлиё билан тил бириктириб, Сайид Насриддинбекни, яъни Худоёрхоннинг ўғлини хон қилиб кўтармоқчи бўлади. У Султон Муродбекни қипчоқларга топширишга ваъда беради.

Султон Муродбекни Иккисувга юборишади. Абдураҳмон офтобачи Пўлатхон билан алоқа ўрнатади. Косон яқинида Абдураҳмон офтобачи билан Қўқон амирлари Маҳмудхон тўра

Тошкандий (Пскентий), Холиқули эшикоғаси қурама, Қосим эшикоғаси, Турсун тўқсабо, Муҳаммад Сайид ҳудайчи, Сайид Маҳмудхон ҳудайчи (Соқовтўра), Назарқули парвоначи, Зулфиқорбек Фозилбек дастурхончи ўғли, Гадойбой ва Миролим эшикоғаси, Саримсоқ додхоҳ ҳудайчи, қипчоқия сардорларидан Қийиқбой парвоначи, Мерганбой эшикоғаси, Худоёрхон ва Наримон эшикоғаси, Мулло Йўлдош ва Нормуҳаммад эшикоғаси, Нурмуҳаммад тўқсабо, Холмуҳаммад, Мирзо Атоний тўқсабо, Фойиб Мирзо, кенагас жамоаси улуғларидан Худоёрхон додхоҳ, Йўлбоши, мулло Раҳмонқули эшикоғаси, мулло Олимжон, Мирзо эшикоғаси, Муҳаммадқули тўқсабо, Муҳаммадали эшикоғаси, Мусо тўқсабо, Ботир тўқсабо, Ёқуббек тўқсаболар 12 минг қўшин билан Хитой сойига келишади¹¹³. Сайид Насриддинбек ҳам Офтобачи олдига келади ва унинг томонидан хон қилиб кўтарилади. Улар Хўқандга ҳужум қилмоқчи бўлганида Худоёрхон Хўжандга қочади ва шу ерда ўғли Насриддинбек фойдасига тахтдан воз кечади. Манбаларнинг хабар беришича, Худоёрхон Қўқондан 22 арава хазина бойлиги бир қанча тилло, кумуш ва мисдан ясалган идишлар, қолину гиламлар, тарихий ва диний китобларни, 150 та тўп ва замбараклар, милтиқларни ўзи билан Тошкентга олиб келиб, чор маъмуриягига топширмоқчи бўлган¹¹⁴.

Йўлда уч арава хазина аскарлар, аҳоли томонидан талон-торож бўлади. Маҳмудхон тўра эса яна икки арава хазина бойлигини, учта замбарак ва отлиқ лашкарни Қўқонга қайтаради¹¹⁵.

Худоёрхон Қўқондан чиқиб кетганида хон ўрдаси аҳоли томонидан талон-торож бўлади. Отабек шарбатдор ва Тошкентдаги Қўқон намояндалари бўлмиш Мирзо Ҳаким уйлари ҳам талон-торож қилинади¹¹⁶.

Хўжандда Абдураҳмон офтобачи томонидан юборилган қўшин Отақул баҳодурбоши, Кичикбой қипчоқ раҳбарлигида шаҳарга кириб, бу вилоят хазинасини бўшатади. Насриддинхонни яна оқ кигизга солиб, Қўқонда хон кўтаришади. Офтобачи Россияга қарши хонлик аҳолисини сафарбар қилмоқчи бўлади. Офтобачи томонидан йиғилган қўшин Маҳрамга келиб, Россия қўшинига қарши мавқе эгаллайди. Абдураҳмон офтобачи буйруғи билан Зулфиқор ибн Фозилбек ва Мақсудхон тўралар Тошкентга юриш қилмоқчи бўлгани учун Қурама-

га юборилади. Лекин улар Россия империяси қўшини раҳбари генерал К. П. фон Кауфман бошчилигида қарши олиниб, зарба берилади. Русларнинг бошқа дастаси Скобелев қўмондонлиги остида Хўжандга келади, кейин келиб қўшилган Кауфман дастаси билан кучайиб, Маҳрамда Офтобачи қўшинига яқин келади. Чор қўшинида Шаҳрисабз бекалари Жўрабек ва Бобобек ҳам бўлишган¹¹⁷.

Маҳрам яқинидаги урушда Абдураҳмон офтобачи қўшини тор-мор бўлиб, ўзи Марғилон яқинидаги Карпил мавзеига қочиб боради.

Қўқонда қолган Насриддинхон чор аскарларини раҳбарлари билан кутиб олиб, Русия ҳукуматини тан олади. Бу вақтда Иккисувдан қочиб келган Султон Муродбек вилоятда ҳоким эди. У руслар тобелигини қабул қилган бўлса ҳам, таслим бўлган Отақул баҳодурбоши ўрнига Марғилон ва унинг атрофига ҳоким этиб тайинланиб, зиммасига уруш жаримаси – лакпули (40 минг тилло) йиғиб олиш юклатилади. Андижон ва Ўш аҳолисидан ҳам русларга қарши чиққани учун жарима олади-лар. Чор ҳукуматига қарши хонликнинг шарқий ҳудудида яшайдиган аҳоли бош кўтаради. Марғилон аҳолиси Отақул баҳодурбошини «бу русларга сотилган хоин» деб, тутиб олиб ўлдиради. Шаҳар аҳолиси қўзғолонига Валихон тўра, Ҳайитбой эшикоғаси бошчилик қилади. Пўлодхон русларга қарши катта қўшин жамлайди. Хўқандга ҳужум қилмоқчи бўлганида Насриддинбек 13 кун энди мустақил хонликка ўтириб, чор ҳукумати билан битим тузади (1875 йил 25 сентябр). Бундан хабар топган аҳоли яна қўзғалиб, ўрдага ҳужум қилади. Насриддинбек Хўжандга қочади.

Пўлодхон ҳам чор аскарларига қарши аҳолини сафарбар қилмоқчи бўлади. Шаҳарликлар, кўчманчи жамоалар, мадрасалар талабалари Пўлодхон аскарига қўшилиш учун Марғилонга келади. Унинг буйруғи билан босқинчилар билан ҳамкорлик қилган кишилар қатл этилади¹¹⁸. У хонзодаларни ҳам тутиб, қатл қилишни одамларига буюрган эди¹¹⁹.

1293 ҳижрий муҳаррам ойида (1876 йил феввали) Наманганда турган Скобелев генерал-губернатордан подшоҳ имзоси билан Қўқон хонлигини бутунлай босиб олиш учун фармон олади. Скобелев ҳийла ва найранг билан Абдураҳмон офтобачи ва Пўлодхонни Асака ва Андижон оралиғида қўлга киритади.

Пўлодхонни тутишга ёрдам берган Ўрозбой Худоёрхон ва Ҳошимберди Шамбаров Россия империясининг тилла нишонлари билан тақдирланади¹²⁰.

Абдурахмон офтобачи муҳаррам ойининг 20-куни Россиянинг Екатеринбург губерниясига сургун этилади¹²¹. Насриддинхон эса Россиянинг Владимир губерниясига юборилади. Пўлодхон (Исоқбой ибн Ҳасанбой ўғли) эса Сайид Мавлонбек ва Али Акбарбек ибн Саидмуродбек талаблари билан Марғилонда 1876 йил 1 март куни дорга осилади. Унинг ҳомийси мулло Абду-л-Мўмин ибн Муҳсинбек Тошкандий ҳамда Абду-л-Мўмин ҳам Тошкентга олиб борилиб, Солор анҳори ёқасида дорга осилади. 1876 йил 19 февралда Қўқон хонлигининг ерлари чор Россияси қўшини томонидан тўлиқ босиб олинди, Фарғона вилояти тузилади. Шундай қилиб, 150 йилдан кўпроқ мавжуд бўлган Қўқон давлати барҳам топади.

XIX асрнинг 70-йиллари ўртасида Туркистон минтақасининг кўп ерлари чор Россияси таркибида эди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги расман ўз мустақиллигини сақлаган бўлса ҳам, аслида ушбу давлатга бутунлай тобе бўлиб қолдики, натижада жанубда Амударё бўйларигача бўлган ерларни ўз тасарруфига киритади¹²².

Россия империясининг босқинчилиги даврида Ўрта Осиё халқлари ерга нисбатан эгалик муносабатлари (феодализм) мавжуд эди. Шу муносабатларнинг емирилиши натижасида ижтимоий қарама-қаршилик ва зиддият кучайиб кетади. Бу зиддиятлар XIX асрнинг ўртасида содир бўлган уруш ва низоларда ўз аксини топган. Юқорида баён қилинган Россия-Қўқон алоқалари, жуда оғир ҳарбий ва сиёсий воқеалар ана шу тарихий даврда бўлиб ўтганига гувоҳ бўламиз. Тарихий шароит ва халқаро тарихий жараёнлар кейинги даврларда Туркистон халқларининг тақдири ва келажигини Россия давлати билан боғлаб қўйди.

«Тарихий мерос» туркумида нишона сифатида китобхон эътиборига ҳавола этилаётган «Туркистон тарихи» муаллифи Мирзо Олим Махдум ҳожи узоқ йиллар «Туркистон вилояти газети»да муҳаррирлик қилган маҳаллий зиёлилардан бўлиб, унинг таржимаи ҳоли аниқ ва батафсил маълум эмас. Унинг «Тарихи Туркистон» асарининг биринчи қисми 1908-1915 йиллар давомида ўзи бошчилик қилаётган газетада босилиб чиққан ва 1915

йили Россия империяси томонидан Тошкентнинг босиб олиншининг 50 йиллик санаси муносабати билан алоҳида китоб ҳолида Туркистон генерал-губернатори ҳарбий округи босма-хонасида чоп этилган¹²³. Бироқ, асарда кўпгина техник хатолар, ҳарфларнинг хато терилиши кўзга ташланади.

Асар Туркистон хонлари тарихига бағишланган бўлиб, унда ўлканинг кейинги 50 йил давомида юз берган ўзгаришлари маҳаллий муаллиф томонидан таҳлил қилинади. У 1915 йили «.. мусулмония асри илан эллик йил миёнасида фарқ ва тафовутини андин баён айлаб, тарихнинг биринчи жилдини тамом қилдим», деб асарининг иккинчи жилдини боплаганини маълум қилади.

Мазкур асарнинг Қўқон тарихчилари асарларидан фарқи шундаки, муаллиф унда Қўқон хонлиги тарихидан сўнг Бухоро амирлиги ва Хоразм давлати тарихини қисқача баён қилади.

Муаллиф Россия империясининг Туркистон шаҳрига бостириб кириши ва уни ўз тасарруфига киритишини қуйидаги мазмунда таҳлил қилади:

«Туркистон шаҳрига Мирзо Давлат тожикни ҳоким қилиб кетгандин кейин Мирзо Давлат кибр ва ғурур илан сарҳадда қараб ва пойлаб турган улуғ Россия давлатини кўзга илмай ва атрофидаги қозоқияларнинг ғариб ва бечоралик ва давлатхоҳликларини андиша ва мулоҳаза қилмай, беш кунлик ҳукуматга мағрур бўлуб, бир неча қароқчиларни Туркистонга йиғиб, элатияларни талон-торож ва бетинч қила бошлабдур. Мирзо Давлатнинг бул тариқа ёмон феъли ва зулмидин элатия халқи ва бийлари танг бўлуб қочар ва ноилложликдин онинг итоатидин чиқиб, Россия ҳукуматиға тобе бўлмакни ихтиёр қилибдур. Билохир, ул золимнинг зулми ва шарри касофатидин мажмуи элатия ва узбакия ва Туркистон атрофидаги қозоқиялар Россияларға бориб айтибдурларким, алҳол Туркистон шаҳри ичидаги халқдин бошқа ҳамма тавобиотлари Россиянинг таҳти тасарруфиға киргандур. Моварауннаҳр хонлари, чунончи, Бухоро ва Хўқанд хонлари орасида адоват ва хусумат пайдо бўлуб, амири Бухоро Фарғона мамлакатини таҳти тасарруфиға олмоқ муддаосидадур. Агар Бухоро ва Фарғона бир мамлакат бўлуб қолса, ул ҳолда Бухоро маҳкуми икки пойтахтни ихота қилиб, то Тибет ва Қандаҳор тоғларидин тортиб, лашкар жамъ қилгудек бўлса,

иш оғир бўладур. Алҳол оларнинг ораларида низо ва беиттифоқлик пайдо бўлуб турган ҳолда ишни тезлик ва осонлик илан саранжом қиладурмиз, хусусан Сирдарёнинг кема ўтадургон жойлари Россия қўлига кирган вақтда икки мамлакат, яъни Бухоро ва Хўқанд ва Тошканд ораси банд бўлуб, Моварауннаҳр мамлакати осонлик илан қўлга кирадур».

Мирзо Олим Тошканд шаҳрининг босиб олинишини ҳам Ўрта Осиёдаги икки мамлакат орасидаги қарама-қаршилиқ ва ички низолардан деб билади: «Россиялар Тошкандни мухосара қилиб турган вақтда икки ҳамсоя мусулмония мамлакатларининг подшоҳлари Россияларнинг тўп овози етадургон яқин масофада мамлакатлариға истило қилиб келиб, уруш қилиб тургон ҳолда, анга аҳамият бермай, бир-бирлари илан уруш-талаш қилишиб, вилоятни барбод бердилар, яъни Россиялар ҳимоятсиз қолган Тошканд шаҳрини бир неча кун қамаб, охири 1865 йил 15 июнда субҳ вақтида Камолон дарвозасидин кириб фатҳ қилдилар».

Бизнингча, Мирзо Олим зиёли киши сифатида мустамлакачилик сиёсати ва унинг оқибатларини таҳлил қилмоқчи бўлади. Бир томондан «Тарихи Туркистон» асарининг муаллифи Россия босқинига рус маъмурияти позициясини ёқлаб чиқса ҳам, бошқа томондан у асарининг турли жойларида замонасидаги адолатсизлик, маъмурларнинг феъл-атворларини танқид қилади. Дини ва миллатининг рус маъмурияти даврида таназзулга дуч келганини қайғу ва алам билан таъкидлайди, миллатдошлари орасида бирлик ва иттифоқ йўқлигидан афсусланади, маънавий ҳаётнинг инқироzi, билимсизлик ва жаҳолатдан қайғуради: «Туркистон хонлари вақтида мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламдин хабарсиз бўлдилар. Қадимги ҳаққоний уламолардин оз асар қолиб, холис зуҳду тақво бўлмай, риёкор ва хушомадгўй кўпаймоқда эди. Золим ҳокимларга рост ва тўғри сўзни айтадургонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадин кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса, маъкул дейдургонлар бўлган ... Умаро ва вузаро ва вукалоларнинг аксари ё Эрон асирларидин ва ёки ёшлиқда бачча бўлуб, бек ва хон кўтарган бефаросатлардин тайин бўлур эди. Илму маорифда бўлса, Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Али Қушчи ўрнига ўлтургон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликга табдил бўлуб, жаҳл балосиға мубтало бўлган эдилар».

Мирзо Олим ҳар қандай халқнинг уйғониши ҳам, инқирози ҳам ахлоқдан эканини яхши тушунган ҳолда ёзади: «Худованди карим бирор қавмини тағйир ут-табдил қилмоқни хоҳласа, аввало ул қавмнинг ахлоқ ва атворини тағйиру табдил қиладур. Бу сўзлар гарчанд дурушт ва аччиғ сўзлар бўлса ҳам, лекин инсоф назари илан қаралса, тўғри ва рост сўзлардур».

Мирза Олим Махдум ҳожи илм ва маърифат тарафдори сифатида барча элатдошларини турли илм ва касбларни ўрганишга, ривожланган миллатлар каби тараққиётга интилишга даъват қилади ва «илми динсиз охират йўли топилмагандек, маориф ва камолотсиз дунё йўллари ҳам топилмас», деган хулосага келади. Бу билан «Тарихи Туркистон» муаллифининг биз билан ҳамфикр эканига амин бўламиз.

«Тарихи Туркистон» асарининг мазкур янги илмий нашри манбашунослик, матншунослик ва тарихий асарларни чоп этиш талаблари асосида тайёрланди. Табдил жараёнида баъзи таҳририй ва баён услубида жузъий ўзгартиришлар киритилди, ҳижрий йиллар билан бирга милодий йили ҳам кўрсатилди. Асарнинг бундан 16 йил муқаддам («Насаф» нашриёти, Қарши, 1992) босилиб чиққан нусхалари (нашрга тайёрловчилар Н. Абдулҳаким, Т. Алимардонов) бугунги кунда мутахассисларнинг ушбу манбага бўлган эҳтиёжини етарли даражада қондира олмаяпти. Унда ноширлар томонидан табдил вақтида кўп хатоликларга йўл қўйилганки, уларнинг камчиликларини кўрсатиш ва тузатиш ўрнига асарни қайта нашрга тайёрлаб, изоҳлар билан чоп этиш маъқулроқ туюлди. Бироқ шу муаллифларнинг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима этилган тарихлар ва баъзи шеърини парчаларидан ҳам фойдаланилди.

Ушбу сатрлар муаллифи мазкур нашрнинг муҳаррирлари, тақризчилари, «Янги аср авлоди» нашриёти раҳбарияти ва ходимларига ўз миннатдорчилигини билдиради.

*Шодмон ВОҲИДОВ,
тарих фанлари доктори.*

ТАРИХИ ТУРКИСТОН

Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-раҳим.

Ҳамд ва сипос ул ПодшоҳиҶақим, муқтазои ояи каримаи «қулиллаҳумма молик ал-мулки» сиёсати мамлакат тағайюр ва заволидин масун ва маҳрусдир, «Ту'ти-л-мулка ман ташаау» [яъни, сен истаган кишингга мулк ато қилурсан]¹ неъматии жалол, аҳадиятидин шамъи «ва танзиъу-л-мулка ми-м-ман ташаау» (яъни, истаган кишингдан бу мулкни тортуб олурсан)² васфи бақои зотидин намуна. Подшоҳедурким, султони аср ва хонони даҳрлар ажз ва ифтиқор ила онинг даргоҳининг мазаллати хокига юз қўядурлар ва хоқони баланд иқтидорлар улуҳият боргоҳининг остонасига тазарруъ ва тахашшуъ илигини кўтариб илтижо ва илтимос қиладурлар:

Сари подшоҳони гардунфароз
Ба даргоҳи ў бар замини ниёз.
Мар ўро расад кибриёву мани,
Ки мулкаш қадимаст, зоташ ғани.

[Дунё улуғ подшоҳлари,
Унинг даргоҳида бош эгиб хизматдалар.
Буюклик ва манманлик Оллоҳга ярашади,
Унинг ҳукмронлиги қадим ва зоти эса бойдур].

Ва салаллоҳи ала хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин.

Баъд, арбоби донишларга махфий ва пўшида бўлмағонким, тамоми каломи мажиди раббоний ва фурқони аъзаму мўъжизоти Муҳаммадий уч қисмга мунқасимдур: аввало, тавҳиди Худовонди жалла жалолуҳу, иккинчи шарияти Муҳаммадий,

саллаллоҳи алайҳи васаллам, учинчи, уммати муҳаммаддийларнинг аҳвол ва ахборотлари. Мундин мақосиди мутақаддиминларнинг аҳвол ва ахборотларига илм пайдо қилмақдур. Бу илми тарихнинг афзаллигига далил кофий ва шофийдур. Илми таворихнинг фойидамандлигига тамоми фирқа муттафиқ ар-ройдурлар. Аксар тавойифи умам балки, тамоми аҳли олам бу илми амалга қўйиб, гумоштагонларидин ривоят ва ҳикоятлар қилиб, онинг ўзларига далил қиладурлар. Хусусан, тавойифи атрок [турк тоифалари] ва ўзбеклар ўтган уруғ ва қабилаларини ёдда тутмоқга ғоятда жиду жаҳд қиладурлар. Аммо бизнинг Туркистон сартиялари тарихга кўп аҳамият бермай, икки-уч отадин илгари ўтган салафларини ва аларни замоналаридаги ҳикоёт ва воқеотларни асло билмайдурлар. Бинобарин, камина ҳечмадон [нодон] ажз ва қусуримни иқрор ва эътироф айлаб, саҳв ва қусури бўлса хонандаларни афв қалами илан тасҳиҳ ва дуруст қилмоқларини рижо ва илтимос умидида Фарғона ва Хўқанд хонлари ва аларнинг аҳволотларини баъзи таворихлардин ва кўҳансол [қария] одамлардин ва ҳам худ камина ўзум эшитган ва кўрганларимни содда ва расмий чиғатой турк тилида мусаввада [қоралама] айлаб «Тарихи Туркистон» ном қўйиб, нашрига шуруъ қилдим. Аллоҳ таоло муваффақ айлаб итмомига [яқунига] еткурмоқни муяссар қилғай, токим туркистонлик биродарларимиз Фарғона хонлари ва аларнинг замонлари ва воқеотлари ва Русия давлати азимасига тобеъ бўлгандин эллик йил муддатда бўлган аҳвол ва атворимизнинг [хулқимизнинг] қандай тағйир [ўзгаргани] ва табдил ва тараққийсига мулоҳаза айлаб, «наъм ул-инқилоб» натижасига ибрат кўзи илан муояна қилсалар экан деб, ва биллоҳи тавфиқ.

Фарғона вилоятида таворихларда маълум ва машҳур Андижон ва Ўзганд ва Аҳси қадимги ва эски шаҳар бўлуб, чиғатой ва ўзбек хонларига пойтахт эканлиги билинадур, лекин худи Хўқанд шаҳрининг энг аввалги биниси 300 йилдан зиёд бўлган эмас. Вақтики, Бобурхон¹ ўзбек хонлари илан Самарқанд музофотида муҳораба айлаб, мағлуб бўлуб, қочиб, алҳол Хўқанд шаҳри бино бўлган мавзедаги катта сой лабига келганда фаросат илан топибдурким, бул жой сероблик ва обшорлик ва хушҳаво сабабликдин андак вақтда ободон ва катта шаҳар бўлса керак деб, алҳол Хўқанд шаҳрига сув келадурган катта сойдин ўтганда кўрубдурким, сойнинг икки тарафида кўп элатиялар

ижтимоъ қилиб, қўнуб ўлтурубдурлар. Муни кўруб Бобурхон кимхоб ва заррин либосларга ўралиб, олтун бешикка бойланган бир ёш боласини маҳали гузаргоҳга қўйуб, бир доно ва ҳушёр одамни ул бешик илан болага дидбон ва қаровул тайин қилиб, айтибдурким, то ушбу бола бирор одамни қўлига тушуб, олиб кетгандин сўнгра бизларни орқамиздин етиб келурсан, деб тезлик илан ўз йўлларига жўнаб кетибдурлар. Ўшал вақтларда бул вилоятлардин ҳеч асар ва ному нишона йўқ бўлуб, дашту саҳро экан. Лекин, сойни икки тарафида уч-тўрт жамоа, чунончи, *чанкант*, *сарой* ва *таргова*, деган уч гуруҳ халқ ўлтуруб, бир гуруҳи сойи Найманчага ва икки гуруҳи сойи Калонга тобеъ экан.

Бул уч гуруҳ халқ иттифоқ илан тўғон қилиб, сув боғламоқ учун даштга чиқиб, мазкур сойни икки тарафи илан юруб, келарда кўрубдурларким, бир оз муқаддам кўп халқ ғарб тарафдин келиб, сойдин ўтуб, машриқ тарафга кетибдур. Ўзбаклар бул аломатни кўруб, эҳтиёт учун аларнинг кейинидин борсалар, йўлда бир олтун бешикда кимхоб, атлас ва заррин либослар илан ўралган бир ёш болани кўрубдурларким, мазкур болани анвойи жавоҳирот илан музайян қилинган экан. Ул уч тоифа халқ боланинг эъзоз-икром илан олиб ўз жойларига қайтибдурлар. Бул болага қаровул бўлуб турган йигит бул аҳволни кўруб, хотиржамъ бўлуб, Бобурхонни кейинидин етиб, аҳволи гузаштани маълум айлабдур. Ўзбаклар олтун бешик илан болани олиб, йиғинларини бузмай, бир жойга жам бўлушуб, ўлтуруб, шул тариқа маслаҳат қилишибдурларким, бизлар уч тоифамиз, тифлни ва олтун бешикни ва жавоҳиротни уч тақсим айлаб чек – қуръа солурмиз. Қуръада қайси нимарса қаю тоифага тушса, ўшал нимарсани бенизоъ олсун деб, ҳаммалари қуръага қарор бериб, қуръа солганда тифл – ёш бола жамоани *таргова*га, ажносу ашё жамоани мавзеи *сарой*га ва олтун бешик *чинкант* жамоасига тушиб, ҳар қаюлари ўз тақсимларига рози бўлуб, хурсандлик илан ўз жамоаларига қайтибдурлар.

Андин кейин жамоани ўзбаки *таргова* мазкур боланинг тарбиятига кўшиш айлаб бир муттақи ва порсо заифага топшурубдур. Ул заифаи оқила боланинг тарбият ва парваришидин заррае тағофул ва беларволик қилмай, хуб диққат илан тарбият қила бошлабдур, чунки ул баччанинг асл насаби ҳақидаги ҳақиқатни ўзбаклар хуб таҳқиқ айлаб билган эканлар.

Боланинг номини Олтун бешик қўйбдурлар. Охири ҳадди балоғатга етушгондин кейин тааллуқдор қилиб бир хушрўй ва соҳибжамол қиз олиб берубдурлар. Андин бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, номини Султон Элик қўйибдур. Ул ҳам балоғатга етгандин сўнгра ўйлантурубдурлар. Андин ҳам бир ўғул фарзанд бўлуб, номини Султон Худоёр қўйуб, ул ҳам болиғ [ката] бўлганда уйлантуруб, андин ҳам бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, номини Муҳаммадамин қўйуб, ул ҳам балоғатга етгандин кейин, хотун олиб, андин бир ўғул таваллуд топиб, номини Абулқосим қўйуб, ул ҳам болиғ бўлуб, уйлангандин кейин андин бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, онинг номини Шоҳмаст**бий** қўйубдурлар. Алҳол Чамаш**бий** ном илан Фарғона аҳолилари орасида машҳурдур. Шаҳмаст [Шоҳмаст, Шамаст] *бийдан* Шаҳрух**бий** (Шоҳрух) ва андин Ҳожи**бий** ва андин Ашур**бий** таваллуд топиб, Ашур**бийдин** иккинчи Шоҳрух**бий** таваллуд топибдур ва Олтун бешик илан бу Шоҳруххон миёна [ўрта]сида ўн пушт абову аждод икки юз йил муддатда ўтиб, Шоҳруххон олами вужудга келиб, шу ўзбаклар орасида тарбият топиб, ҳадди балоғатга етганидин кейин онинг жабҳасидин шукуҳ-у давлат ва шижоат зоҳир-у намоён бўлуб, ҳаминша шикор қилмоқга ва асб(от)у-аслаҳа ва тиру камон ила машғул бўлар экан.

Ўшал вақтдаги ўзбакларни нақли бўйинча, иттифоқо бир подшоҳ батариқаи шикор [ов учун] бул вилоятга келибдур. Ул вақтда Шоҳруххон ўн саккиз ёшда экан. Шикорнинг қизиқ вақтида бир йўлбарсни найза илан ярадор айлаб, сайд қилиб, подшоҳга манзур айлаб марҳамат ва шафқат ва мукаррам ҳурматга мустаҳиқ бўлубдур.

Подшоҳ анинг ғайрату шижоат ва мардоналигини кўруб, лутф ва марҳамат айлаб, ўшал музофотнинг ҳукмронлигини Шоҳруххонга тафвиз (тортиқ) айлабдур. Шоҳруххон ҳукмдорлигини ибтидосидин охири умрича⁴ Тарғова ва Чамашда умр ўткариб, ҳукумат юргузуб, вафот қилибдур. Андин Абдураҳим**бий**¹ ва Абдулкарим**бий** ва Шоди**бий** деган уч ўғул олами вужудга келиб, улуғ ўғли Абдураҳим**бий** онинг ўрнига хонлик мансабига ўлтуруб, Хўқанднинг қалъа ва арк ва эски қўрғонини бино қилибдур ва баъзи ўзбаклар сўзи бўйинча Хўқанд шаҳри аввал вақтларда тартиб топмай, Чодак мавзеида хўжа⁴ жомалари туруб, баъзи атроф жавониблардан, чунончи, Тарғо-

ва Чамашбий, Чанкат ва Пиллахон ва Тўқайтепа ва Пуртак¹ ва Тепакўрғон ва Қайнар, буларга ўхшаш бошқа бир неча кентлар аларни таҳти ҳукуматларида бўлуб, хўжалар ҳукмронлик қилар эканлар.

Ўшал мавзеда барча ўзбаклар бир тўйда жамият айлаб, оқил ва фаросатликлари шул тариқа маслаҳат қилишибдурларки: «Бизлар бул катта сойни атрофида бир неча қишлоқ ва қўрғонлик халқмиз. Лекин орамизда мустақил ҳукумат қиладурган бирор ҳукмронимиз йўқ. Бизларга лозимдур бир мансабга лойиқ ва сазовор одамни ўзларимизга ҳоқим ва соҳиби ҳукм қилиб, подшоҳ ва пешво қилсак», деб ҳаммалари бул маслаҳатни истиҳсон айлаб, қабул қилишиб айтибларким: «Олтун бешик насли Чамашбий авлодидин Шоҳруххон Ашурбек ўғли ўз ўрталаримизда мисли подшоҳзодалардек, доимо инъому-эҳсон ва мурувватни бизларни баримизга дариг тутмай, ҳамма вақт ҳусни-хулқ ва муомалалик илан орамизда машҳур ва маълумдур. Умид қиламизким, салтанат маснадига ўлтургандин кейин ҳам бизларни баримизга инъом-эҳсон ва марҳаматини зиёда қилса керак». Салтанат хусусида кўп маслаҳатлар қилишиб, айтибдурлар: «аввало Шоҳруххонни хон кўтариб, ондин сўнгра Чодак хўжаларига хуруж қиламиз», деб ҳаммалари иттифоқларини бир жойга муқаррар қилишиб, барча ўзбекни куҳансол ва мўйсафидлари Тарғова мавзенига йиғилиб, Шоҳруххонни хон кўтарибдурлар¹.

Ондин кейин ўзбаклар маслаҳат топиб, ўз ораларидин бир қизни Чодакда ҳоқим бўлуб турган хўжага номзод қилиб, до мод айлабдурлар. Хўжалар бу ишни қабул қилиб тўй асбоби лавозимотларини тайёрлаб, дарёдин ўтубдур. Бул тарафдин ўзбаклар аларнинг истиқболларига чиқиб эъзоз ва иқромлар илан хўжаларни бир яхши жойга қўндуруб, куёв илан биргалашиб келган қирқ нафар йигитни бир-бирдин ўзбак расмларича тақсим айлаб, меҳмон қилмак учун уйларига олиб кетиб, куёв бўлмишни хизматига бир неча ўзбакларни тайин қилиб қўйуб, лавозимоти меҳмондорликка шуруъ қилубдурлар. Таомдин фориг бўлгандин сўнгра ўзбаклар бир жойга йиғилишиб маслаҳат қилибдурларким, вақтики куёв (чимилдиг) чодир га кирган вақтда бир қуруқ ходани дарахт шохига маҳкамлаб тортиб синдурамиз, онинг овозини эшитган вақтда ҳар қаю ўзбеклар ўз уйидаги меҳмонни ўлдурсун. Куёвни чодирда ўлдурамиз деб маслаҳатни шунга қарор бериб, охир ул-амр бул тариқа тадбир илан хўжани

қирқ йигити илан ўлдуруб, байроқ [ва] аслаҳаларини олуб, му-
саллаҳ бўлуб, Шоҳруххоннинг бошига туғ ва байроқ кўтариб,
ҳамма ўзбаклар жамъ бўлуб, Сирдарёдин ўтуб, тезлик илан ке-
либ, Чодакни олиб, Чодакдаги асбобу олоти сипоҳигарлик, ха-
зина ва бошқа асбоб-ашёларни таҳти тасарруфларига олибдур.
Ўшал тарафнинг ҳамма аъёни вилоятлари то Наманган сарҳа-
диғача тортуғ ва пешкашлар ила келиб, Шоҳруххонга манзур
бўлубдур.

Шоҳруххон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол ва
қоидаи русуми подшоҳий шафқат ва марҳамат илан жома ва
сарупо инъом айлаб, рухсат бериб, раъоё [ўтроқ] ва бароё
[кўчманчи] аҳлига адлу эҳсон айлаб, Наманган сарҳадидин то
Шаҳидон ва Понсод ғозийгаким, алҳол Понғоз деб оталадур,
ҳукуматини жорий қилиб, илгари бўлуб турган бидъат ва ямон
расму таъомилларни барҳам бериб, ул вилоятга волий ва ҳоким
тайин айлаб, фатҳ ва нусрат ила қайтиб, ўзбак ва сартияларнинг
энг аъло ва машҳур мавзеларидин Тарғова ва Чамашбийга ке-
либ тушубдур. Ул вақтда ҳам ўзбаклар жамиятларини парокан-
да қилмай, ҳукуматдорлик ишлари хусусида маслаҳат ва маш-
варатлар қилишиб, охири шул тариқа қарор берибдурларким,
душман ва ҳосидларнинг шарридин эҳтиёт ва сақланмоқлиғ ва
шавкату ҳашамат ва салтанатни мустаҳкам ва барқарор тур-
моқлиги учун қалъаи жаидид ва амсори жадиди мазбут ва мус-
таҳкамни барпо қилсак, зероки умури салтанат беқалъа ва бе-
арк [қалъасиз ва саройсиз]муяссар бўлмайдур деб.

Қитъа:

Салтанат боғест, бе девор ҳифзаш мушқил аст,
Бар сари он бе синони хор ҳифзаш мушқил аст,
Хору синону сидқи дил мебояду бедор чашм,
Шоҳро бесидқу бетимор ҳифзаш мушқил аст.

[Салтанат бир боғедур, деворсиз уни сақлаш қийин,
Бу девор устини наштарли тиконсиз асраш қийин.
Тикону садоқатли кўнгил, ҳушёрлик керак,
Сидқу ғамхўрлик бўлмаса, шоҳни асраш қийин].

Одами кордон [ишбилармон] ва ҳушёр, тажрибакорлардин
бир нечаларига амр қилинибдурки, ўрда ва қўрғон қилмак учун

бир яхши ва муносиб жой топинглар деб, алар кўп жой ва мавзёларни қараб кўруб, охири икки сойни қўшиладурган жойики, алҳол Эски қўрғон ва Кўктўнлик ота деб айтадурлар⁹, ўшал мавзени шаҳар бўлмоқга муносиб фаҳмлаб маълум қилганда, аркони давлат ва аъёни вилоятлар ҳаммалари ба иттифоқ сойни шарқ тарафиким, алҳол маҳалаи Боғбонон деб оталур шаҳр бино қилиб, икки сойни ўртасига Кўктўнлик азизлар мавзеига жар ёқасига *ўрда* ва *арки* мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркони давлат ва аъёни қурбатлар аркни атроф жавонибига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қилиб, андак фурсатда бул шаҳар ва арк иморатларини тайёрлаб, яхши кун ва соати масъудда ҳамма аъёни вилоят ва аскар ва фуқаро ва хосу ом жамъ бўлуб, Шоҳруххонни подшоҳона либос илан музайян айлаб, эъзоз ва эҳтиром илан подшоҳ кўтариб, тахтга ўтқузуб, ала қадр ал-ҳол нақдиналарини подшоҳларини бошларига нисор айлаб ва хайру худойилар қилишиб муборакбодлик қилишибдурлар. Андин кейин машойиху уламо ва фузало ва акобири вилоятлар келишиб, қайтадин табарукан деб, оқ намадга кўтариб, Шоҳруххонни хон кўтаришибдурлар.

Шоҳруххон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол сарупо инъом айлаб, қайтмоқларига рухсат берибдур. Улуғларга *ўрда* ва аркнинг ёнидин ҳовли жой бериб, ҳар қаюларига ба қадри истеъдод вазифа тайин қилибдур. Шоҳруххонни аввал мартаба Хўқандга хонлик маснадига ўлтурганлигини тарихи ҳижрийда 1121/1709-10-нчи йили экан. Бир шоир бул тарихни «*Зи Шоҳрух жў*» [Шоҳрухдан қидир] иборатидин топибдур.

Хулосаи калом, Шоҳруххон 12 йил хонлик қилиб 13-нчи йилда вафот қилибдур. Машҳур намангонлик Машрабни пири Шайх мулло Бозор Охунд Намангоний ул хонга ҳамаср эканлар.

Шоҳруххондин уч ўғул таваллуд топиб, аввали Абдурахимбек, иккинчи Абдулкаримбек, учинчи Шодибекдур.

Шоҳруххонни вафотига мусаннифи «Тарихи Шоҳрухий»¹⁰ форсий забони(тили)да шул тариқа *тарих* айтибдур:

Ёфт тахти салтанат зеб аз жулусаш ибтидо,
Кўси шоҳиро ба номи ў бизад лутфи худо.
Тожи шоҳи сарбаланди ёфт аз фарқи сараш
Дар мулк андохт гулгуле кўс аз жўши садо.

Шоҳидони мулку қасру тахт аз ў зиндаги,
Ёфт мустағни шуда аз ҳусни эҳсонаш гадо.
Чархи гардун бар муроди чарх зад даҳ ду сол,
Бевафои ройи худ, лозим бигардад мо адо.
Шоҳи фаррух бархурд охир зи боғи зиндаги,
Тарки тожу тахт карду карда аз олам зиво.
Расми шоҳи сарфарозиро зи авлодаш гузошт
Рафт аз олам шунида «аржаъ» гўён нидо.
Эй Ниёзий, соли фавташро бижў ту аз хирад,
Токи аз ойинаи тарих гардад занг зудо.
Инчунун пири хирад гуфт тарихи султони турк
«Вақти риҳлат хон Шоҳрух шуд аз атрокон жудо».

[Тахтга ўлтурди чирой топди ўшал дам салтанат,
Лутфи Худо-ла, чалинди ноғорайи шоҳлик анго.
Сервиқор бўлди унинг бошида тожи шоҳ,
Келди ларзага жамии мулк, чалганда садо.
Мулку қасру тахтга шоҳид бўлганлар кўруб яшар,
Анинг хайр эҳсонидин бой бўлуб неча гадо.
Айланиб маромида ўн икки йил чархи замин,
Топди хўп минг бирла доим хиёнаткорлик жазо.
Кетди дунё боғидин шоҳи фарраҳманд келиб,
Тоју тахтни этди тарк бўлган экан умри адо.
Мардона шоҳлик расмини қолдириб авлодиға,
Кетди оламдин эшитиб яхши сўз, ҳамду сано.
Баён қилғил эй Ниёзий, вафот йилини аниқ,
Токи тарих ойнаси зангдин бўлсин тез зудо (тоза).
Шул тариқа турк султони тарихин айлаб баён,
«Вақти риҳлат хон Шоҳрух бўлди турклардин жудо»].

Лафзи «атрок»ни «хон Шоҳрух»дин ихрож қилинганда тарих, яъни 1124/1712 - нчи йил ҳосил бўлар экан¹¹. Яна баъзи зурафолар: Шоҳруххон вафоти тарихи ҳақида баъзи алфозлар мулло Бозор Охундни муридлари оғзидин чиққан экан, моддаи тарих топибдур. Онинг ҳикояси шул эканким, вафотига Шоҳруххон Хўқанд шаҳрининг қалъа ва арк биноларида намангонлик мулло Бозор Охундни муридларидин бир одамни мардикор қилиб ишлатиб юрган экан. Бу хабарни мулло Бозор Охунд эшитиб они халос қилмоқ учун Хўқандга келиб Шоҳруххондин ул муридларини илтимос қилган экан.

Хон илтимосларини рад қилибдур. Шайх хондин хафа бўлуб қайтиб, Қаровултепада бир муридларининг уйига бориб, деворга Шоҳруххон тасвирини тортиб, ўқ-ёй ила ул суратга қараб отиб, мизбонга айтибдурлар «Шоҳрух мурд» деб (яъни Шоҳруххоннинг ўлганлигини баён қилибди).

Бу ҳодиса пайшанба куни жума кечаси экан. Ўшал жума куни хонни китфига бир ёмон яра чиқиб, вафот қилибдур. Бир неча кундин кейин мулло Бозор Охундни бир муридлари Қаровултепага, ўшал уйга қўнганда соҳиби хонадон ҳодисани баён қилиб, шайх жўнаганлари ҳамона хон вафот қилди дебдур. Анда ул сўфийи жоҳил «хирс ки мурд», деган экан, ул мезбони зариф бул иборатни ҳисоб қилиб кўрса, моддаи тарих тупубдур.

Бул тарихни айтгувчи муаррих узр баён қиладурким, бул ҳикоя ва тарихни баён қилганимдин муддао [мақсад] тоифаи аҳлуллоҳни дилларини озурда қилмоқлик аломати интиқол ва заволи умр ва мулку давлатдур. Минбаъд хони замонларга ибрат учун бул ҳикояни баён қилдим.

Шоҳруххон вафотидин кейин онинг катта ўғли Абдураҳимхон онинг ўрнига хон бўлубдур¹². Мазкур Абдураҳимхон ҳушёр, оқилу доно ва соҳиби тадбир экан. Онинг асрида Бухоронинг ҳукмронлик ишлари бениҳоя заиф ва беқувват ва бесаронжом илан, ҳукуматдорлик тадбир ва маслаҳатларидин билкулли йироқ тушган экан. Бул вақтни ғанимат фаҳмлаб, Абдураҳимхон ўзбакия ва сартиялардин қарийиб йигирма, ўттиз минг аскар тартиб айлаб, Хўжанд тарафига азимат айлабдур. Бир кеча-кундуз жадал ила юруб, Хўжанд шаҳрига етиб, саҳар вақтида Хўжанд шаҳрини мусаххир қилиб, Хўжанд ҳокими Оқбўтабийни дастгир айлаб, ул шаҳарнинг аъени ва апрофи вилоятларига навозиш ва марҳаматлар қилиб, ҳар қаюларига муносиби аҳвол мансаб бериб, Хўқанд шаҳрига бозгашт қилибдур. Иккинчи йил янгидин аскар ва қўшин тартиб этиб Ўратепа шаҳрига бориб, муҳосара айлаб, они ҳам фатҳ қилиб, Қулика номли Ўратепа ҳокимини дастгир айлаб, фатҳ ва нусрат илан Хўқанд шаҳрига қайтибдур. Ва бир неча йилдан кейин [1145/1732 йили] янадин кўп аскар жамъ айлаб Самарқанд тарафига равона бўлуб, андак фурсатда Самарқанд шаҳрига етиб, шаҳарга яқин жойга қўнуб, шаҳарни муҳосара қилибдур. Бир неча кундин сўнгра мусолиҳа илан шаҳарга дохил бўлуб, Самарқанд шаҳридаги умаро ва уламо ва фузалоларга инъому эҳсон айлаб, бир неча кундин кейин Шаҳрисабз

волийси Олимбек ваннаъмий (валинъма)га элчи юбориб, онинг қизини ўзига талаб қилибдур. Ваннаъмий ҳам элчиларга эъзоз ва икромлар кўрсатиб, бир неча меҳмондорлик лавозимотини бажо келтуруб, тўй асбобини саранжом айлаб, ўз қизини бир неча хос заифалар илан тажаммул айлаб юборибдур. Ва бул хушхабарни Самарқанд шаҳрида Абдурахимхон эшитиб, аларнинг истиқболига ўз ҳарамларидин қанча заифалар юбориб, Самарқандга олиб келиб, бениҳоя тўй-томоша илан никоҳ айлаб, бир неча кун Самарқандда туриб, ондин Хўжанд шаҳрига қайтиб келибдур. Вақтики, Абдурахимхон Хўқандга келгандин кейин амири Бухоро келиб, қайтадин Самарқандни олибдур. Бул хабарни эшитиб, амири Бухорони олдига қарши чиқмоқ нияти илан Абдурахимхон кўп қўшун илан Хўжанд шаҳрига борибдур. Лекин, амири Бухоро Самарқанддин бул тарафга қараб юриш қилмагонини билиб, Хўжанд шаҳрида бир неча кун таваққуф айлаб «ва моиндари нафс ба вай арз намуд»[нафс ўгай онаси унга вафо қилмади] мазмунича, Хўжанд шаҳрида Абдурахимхон вафот қилибдур. Муддати салтанати ўн икки йил бўлубдур. *Тарихи вафоти Абдурахимхон:*

Чун Раҳимхон ба мулки Фарғона,
Соҳиби тахту тожу афсар шуд.
Баъд аз шоҳи даҳу ду сол,
Мулки фони бир ў муқаррар шуд.
Рафт аз олам ў ба дасти тиҳи,
Золи фартут, арўси дигар шуд.
Гуфт тарихи ў хирад ҳам чун,
«Дилу жонаш қарини мутаҳҳар шуд».

[Бўлди тахт соҳиби ва тож эгаси,
Раҳимхон Фарғона мулкида.
Шундин кейин ўн икки йил,
Яшади у бу фоний дунёда.
У оламдин ўтди бўм-бўш қўл билан,
Қартайганда кечирди ўзгача ҳаёт.
Шунинг учун ибратлидир унинг *тарихи*
«Дилу жони мутаҳҳар (жаннат) га яқин бўлди»].

«Жон» ни диликим «алиф»дур лафзи «мутаҳҳар»га дохил қилинганда моддаи тарих, яъни 1146/1733 ҳосил бўлур.

Абдураҳимхон ва фотидин кейин Шоҳрухоннинг иккинчи ўғли Абдулкаримхонни Фарғона тахтига хонлик мансабига ўтқузбдурлар¹³. Муддати олти йил хонлик маснадида ҳукмронлик қилгандин, сўнгра, аввалги *ўрда* тор ва танглик қилиб, алҳол Хўқанднинг Эски *ўрда* номлик жойига ўрдаи рафиъ ва шаҳри васиъ бино айлаб, атроф жавонибига қалъаи баланд барпо айлаб, бир неча дарвоза қўйбдурлар. Чунончи, алҳол машҳур дарвозаи Қатағон ва дарвозаи Марғинов ва дарвозаи Тошкандиён ва дарвозаи Ҳайдарбек ном қўйулгандур. Алҳол мазкур дарвозалар бу номлар ила маълум ва машҳурдир. Ўшал *ўрда тарихини* зурафолар «Мазҳар обод» топибдурлар. Қитъа:

Чунон донам ки он шоҳи накўзод,
Бикард ин мулкро ў хуррамобод.
Ба таъмири бинои Эски ўрда,
Сабаб ў буд аз ў ободи рў дод.
Бикард ў арки оли манзари хуб,
Ба даври шаҳр ў кард қалъа бунёд,
Яке аз хушмандони заки табъ,
Зи торихаш инчунин ў посух дод,
Кунун торихи соли Эски ўрда,
Агар пурси бигўям «Мазҳар обод»

[Биламан, ул шоҳи накўзод,
Бу мулкни хурраму ободон қилди.
Эски *ўрда* биносининг таъмир қилинишига,
У сабабчи бўлди, ундан ободлик пайдо бўлди.
У чиройли кўринишига эга арки олий бунёд қилди,
Шаҳар атрофига эса қалъа қурди.
Тоза табиатли хушёр кишилардан бири.
Унинг *тарихи* учун бир доно ва табъи хуш
киши қуйидаги жавобни айтди.
Бугун сен Эски *ўрда* тарих йилини сўрасанг,
Буни «Мазҳар обод» деб айтаман].

Бу иморати ўрдаким, алҳол Эски *ўрда* деб оталадур таммом бўлгандин сўнгра анда кўчиб келиб, бул ўрдада Абдулкаримхон муддати ўн саккиз йил ҳукмронлик айлаб, охири дунё бевафолик айлаб, дор ул-фанодин дор ул-бақога риҳлат айлабдур. Вафоти *тарихи* Абдулкаримхон:

Чу он Абдулкаримхон ибн Шоҳрух,
Чунон буди ки ӯ мири Худо дод.
Ба соли ҳаждаҳум аз мулкдори,
Нидойи «иржаъ» аз ғайб дар дод.
Зи тарихи вафоташ гар ту дони,
Хирад ҳамчун бигуфт «сар» ба «қазо» дод.

[Абдулкаримхон ибн Шоҳруххон,
Худо берган бир (улуғ) амир эди.
Ӯн саккиз йил ҳукумат сўрагандин сўнг,
Ғойибдин «иржаъ» (қайт) нидосини эшитди.
Вафотининг тарихини билмоқчи бўлсанг,
Хирад (ақл) «сар ба қазо дод» (бошини қазога
берди) деб айтди].

Лафзи «сар»ни бо «қазо» иборатига қўшганида тарих ҳосил бўладур, яъни 1164 ҳижрий/1750 милодий.

Абдулкаримхондин кейин онинг ўғли Абдурахмонхон ота-си ўрнига хон бўлуб¹⁴, тўққиз ой ўтгандин сўнгра, аъёни вилоят иттифоқ айлаб, Ёрмазорга¹⁵ элтиб, Марғинонга ҳоким айлаб, онинг ўрнига Эрдонахон Муҳаммадраҳимхон ўғлини хон кўтарибдурлар¹⁶.

Абдулкаримхоннинг хонлик замонида Қайнар тарафдин қалмоқлар келиб, Хўқандни муҳосара қилганда, қалмоқдин ожиз келиб, сулҳ тариқасида Муҳаммадраҳимхоннинг улуғ ўғли Бобобек деганни оқ уйлук ва гаровдек қилиниб, қалмоқ ичига юборган экан. Абдулкаримхон вафотини қалмоқлар эшитиб, Бобобекни Хўқанд тарафига юбориб айтибдурким: «Муҳаммадраҳимхонни улуғ ўғли Бобобекдур, хонлик мартабаси вилояти Бобобекка лозимдур». Бул хабарни эшитиб, ноилож Бобобекни Хўқандга хон кўтарибдурлар. Бобобек¹⁷ муддати бир йил хонлик қилиб, бир йилдан кейин аркони давлат машварати илан Бешариқ мавзеига бирор баҳона илан қўшун қилиб чиқиб, ўшал мавзеда Бобобекни ўлдуруб, ўрнига қайтадин ўшал жойда Эрдонабекни хон кўтариб, Хўқанд шаҳрига қайтарибдурлар. Хўқанд шаҳрига келгандин кейин ҳамма уламо, фузало ва умаролар йиғилишиб, ҳаммалари би-л-иттифоқ қайтадин Эрдонабекни хонлигига иттифоқ қилишиб, дуо ва фотиҳа айлабдурлар. Эрдонахон Хўқанд шаҳрида муддати ўн икки йил ҳукм-

ронлик қилибдур¹⁸. Ул хони мутаваффо уламо, фузало ва аҳли футуватларнинг одоб ва эъозларини лойиқинча бажо келтуруб, ҳукумат ишларига арбоби ақл ва донишлар илан маслаҳат ва машварат қилишиб бирор ишни бемаслаҳат қилмас экан. Ҳатто олинган шаҳар ва қарияларни ободонлигига кўшиш айлаб, жамии фуқаролар борасида шафқат ва марҳаматни дариг тутмас экан. Ҳамма раоё ва бароё онинг ҳукмиронлигининг рози ва хурсанд эканлар. Сиёсатидин авфи ғолиб бўлуб, авсофи ҳамида ва ахлоқи писандидаси илан барча дўсту душманни ўзига мутеъ ва муноқод айлаб, тинчлик ва хотиржамълик илан ўн икки йил ҳукмиронлик қилиб, охир ба мазмуни «кули шайун ҳолик ал-авжаҳ» [бари нарсалар ҳалокатга маҳкум] дори дунёйи бевафодин дори уқбога сафар қилибдур. Хони мутаваффонинг вафоти тарихини мусаннифи «Тарихи Шоҳрухий» Мулло Ниёз Муҳаммад, шул тариқа топибдур:

Оқибат зери хок жойи ҳама,
Шаш жиҳати олам гар ту ори рўй.
Ҳосилат ғайри хок дигар нест,
Жуфти хок шави ту зану шуй.
Мешавад оқибат гадову шоҳ,
Ихтилоташ ба хок чун куни бўй.
Қадри шоҳу гадо ту гар жуи,
Ҳар дуйи он барад зи хок ба жуй.
Ту кунун к-ў зи хон Эри доно,
Эй Ниёзи аз шаҳи хушхуй.
Тарихи фавти хони фарзона,
Ба хирад гуфта маш ки бар ман гуй,
Агар аз ман вафоти хон пурси,
Ҳамчунон аз «вафоти хон бигуй».

[Оқибатда ҳамманинг жойи тупроқ остидир,
Оламнинг олти томонига борсанг ҳам (аҳвол шу)
Оқибатнинг тупроқ бўлишидан ўзга нарса эмас,
Хотин ёки эр бўлсанг ҳам, охири тупроққа жуфт бўласан.
Гадо ёки шоҳ бўлса ҳам оқибатда
Худи гилу тупроқ аралашгандек сас таратади.
Агар сен шоҳу гадонинг қадрини изламоқчи бўлсанг,
Ҳар иккисининг қадрини тупроқдан қидир.
Эй Ниёзий, сен бугун хон Эрдонадан,

Бу хушфеъл шоҳдан гапир.
Бу ботир хоннинг вафот йили *тарихини*,
Хирад (ақл)га дедим: «мен учун айт!»
Агар мендан хоннинг вафотини сўрасанг,
«Аз вафоти хон бигуй» (хон вафотини айт) сўзидир].

«Вафоти хон бигуй» хони мутаваффонинг вафотига *тарих* тушубдур. (ҳижрий 1174 /1760-61 йили).

Эрдонахон вафот қилгандин кейин мажмуъи [жамии] ўзбак-ния ва сартия маслаҳати шул тариқа қарор берибдурларким, Шоҳрухоннинг биринчи ва иккинчи ўғуллари Абдураҳимхон ва Абдулкаримхон ва онинг авлодлари ўз навбатлари илан хонлик қилиб ўтдилар. Эмди навбат Сулаймонхон ибн Шодибекхонғаким, у Шоҳрухоннинг кичик ўғлидур. Ворислик тариқаси илан хон қилиб тахтга ўтқузамиз деб барча иттифоқлашиб, хонлик маснадига ўтқузубдурлар. Онинг хонликка салоҳияти ва қобилияти йўқ эканлигининг ҳарчанд оқил ва доно вазир ва надимлар ислоҳи мамлакатта кўшиш қилсалар ҳам ҳеч иложи бўлмабдур. Аркони давлат ва аъёни мамлакат ночор ва ноилож бўлуб, муддати олти ойдин кейин Сулаймонхонни ўртадин кўтариб, ондин халос бўлубдурлар. Онинг вафоти *тарихи* ушбу экан:

Шоҳ Сулаймон ибн Шодихон,
Шоҳиди салтанат ба садр кашид.
Муддати даври давлаташ паш маҳ,
Бувад охир шаҳ майи ажал кашид.
Мўҳри хомўши ў зада бар забон.
Нутқ аз ҳукми зиннаташ бурид,
Гуфт ақл аз вафоти тарихаш,
Ў зи «Фарғона» «нутқ»ро бикашид.

[Шоҳ Сулаймон ибн Шодихон,
Подшолик келинини кўксига тортди.
Давлатнинг муддати олти ой эди,
Охири ажал майини ичди.
У тилига жимлик муҳрини урди,
Нутқи ҳукм қилишдин кесилди.
Ақл вафотининг тарихи ҳақида
«Фарғонадан «нутқини» чиқарди деб айтди].

Лафзи «Фарғона»дин «нутқ»ни ихрож қилинганда *тарихи* ва-фот, яъни 1177/1764 ҳосил бўладур.

Вақтики Сулаймонхонни ўртадин кўтариб, вузаро ва умаро ва хосу ом иттифоқлик илан Норбўтахон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Шоҳруҳхонким, ўн тўрт ёшда экан, Қоратепа мавзедаким, алҳол Муйи Муборак деб аталадур, ўшал мавзеда турган жойидин Хўқанд шаҳрига келтуруб, эъзоз икром илан хонлик маснадига ўлтурғузубдурлар¹⁹. Ҳарчанд ёшлик ва камтажрибаликни маълум айлаб, ул улуғ маснаддин ибо ва имтиноъ қилса ҳам аркони давлат ва аъёни мамлакат бул ишга қобилияти борлигини фаҳмлаб, ҳамма би-л-иттифоқ хон кўтарибдурлар. Бовужуди ёшлик аҳволотида аъёни мамлакатлар маслаҳати илан ҳукмронликни ниҳоят даражада камолга еткуруб, онинг асрида раоё ва бароё, ҳамма аҳли амкина ва саканалар хотиржамлик ва форигболлик илан умргузаронлик қилибдурлар. Ул хоннинг замонида ҳеч бир тарафдин ташвиш ва бетинчлик ва қимматчилик ва қаҳатчилик бўлмабдур. Қора фулус [пул]ни ул хоннинг замонида жорий қилинибдур ва ул замонда арзончилик пул даражада бўлубдурким, ҳамма халқнинг омборхонасидаги ғаллани ҳеч ким пулга сотиб олмай, аксарларининг ғалласи чириб, нобуд бўлган сабабдин онинг соҳиблари фуқароларга бахшиш қилмоқдин ўзга чора тополмабдурлар. Бул тариқа арзончилик ва кенгчилик атроф-жавонибдаги вилоятларга эшитилиб, кўп халқнинг Хўқандга ижтимоъига сабаб бўлуб, Фарғонанинг обод бўлмоғига боис бўлубдур. Норбўтахоннинг хонлик тахтига ўлтурғонлиғига шул мазмунда *тарих* айтилган экан:

Буд вориси аврангу тахт Шоҳруххон,
Амир Норбўта ки мулкро гирифт ба забт,
Нишаста соати масъуд ў ба тахти шаҳи,
Мадад ба толеи ў кард ситораи ҳар ҳафт.
Хирад зи баҳри жулусаш чунин бикард,
«Ҳазору яксаду ҳафтоду ҳафт» зи ҳижрат рафт.

[Шоҳруххон тахту тожининг вориси бўлган
Амир Норбўтахон мулкни қўлга олди.
У бахтли соатда шоҳлик тахтига ўтирди,
Етти юлдуз унинг толеига мадад қилди.
Ақл унинг тахтга ўтириши ҳақида,
«Ҳижратдан 1177 йил ўтган эди», деб айтди].

Муддати ўттиз олти йил Норбўтахон салтанат ва аморат маснадига ўлтуруб, ҳукмронлик қилибдур. Охири асрида ўз биродари Ҳожибек мухолафатлик оғоз айлаб, Ўратепа шаҳрига бориб, ул шаҳар мутасаддиларини Норбўтахон мухолафатига саъй қилиб, бир неча кун Ўратепада истиқомат айлабдурлар. Ул шаҳар одамлари Норбўтахондин хавф қилиб батариқи мувоса Ҳожибекка шул тариқа маслаҳат кўрсатибдур: Хонга муқобил бўлмоқ ялғиз Ўратепа илан бўлмайдур. Аввало Қурама ва Кировчи²⁰ тарафига бориб, ўшал атрофдаги халқни инъом-эҳсон илан ўзингизга тобеъ айлаб, андин Тўрақўрғон ва Андижон тарафларига ўтуб, ул тарафдаги халқларни ўзингизга тобеъ қилсангиз, алар ул тарафдин бўлган ҳолда иш осон бўлур, деб мулойим сўз билан жўнатибдурлар. Ҳожибек Ўратепадин Кировчига келиб, ўз муддаосини баён қилганда, Қурама мутасаддийлари онинг муддаосини қабул қилибдурлар. Чунки Қурама аҳолилари ул вақтда Хўқанд хонлари тасарруфидин хориж экан. Бинобарин, ҳаммалари Ҳожибекнинг муддаосини қабул қилибдур. Андин тезлик илан жўнаб, Тўрақўрғонга бориб, муддаосини баён қилиб, алардан ҳам бир навъи ризолик олиб, Андижон шаҳрига борибдур. Андижон саркардалари ул хонзодани эъзоз-икром илан ўрдага олиб бориб, камо янбағи эъзозини бажо келтирибдурлар. Бир неча кундин кейин Ҳожибекнинг муддаосини фаҳмлаб, барча аъёни вилоят бир жойга жамъ бўлуб, маслаҳат қилишибдурларким, Норбўтахондин то шул вақтгача ҳеч ким зулм ва таади кўрган эмас. Беважҳ ва беسابаб исломга мухолафатчилик қилмоқ аломати ёғийлик ва ҳам оммаи халойиқнинг бетинч ва бесарамжомлигиға, сабаб бўладур. Ва дигар шулки, хони боанжом ва саранжомга бул тариқа беанжом ва бесаранжом авбош қўшин илан муқобил бўлмоқ дуруст эмас. Маҳали хавф-хатардур деб, охир ул-амр шунга қарор берибдурларким, Норбўтахонга бир одами ҳушёрни махфий юборамиз, бўлган ҳодисаларни баён қилсун, то Норбўтахондин хабар келгунча, бизлар Ҳожибек илан мавосо ва мадоро қилиб турамыз, деб Ҳожибекни бир жойи олийга тушуриб, эъзоз икромини камо янбағи бажо келтуруб, бир одами муътамадни Хўқанд шаҳрига Норбўтахон хизматиға махфийча юборибдурлар. Ул одам Хўқанд шаҳрига Норбўтахонга бориб, ўтган офатларни баён қилганда, султони оқил аз рўйи шафқати биродарий ва марҳамати додарий ва мудаббирлик юзасидин

Андижон аҳолиларига хат ва нома қилиб айтибдурларким, оғани ва биродарлар миёнасида шул тариқа ҳодисотлар воқеъ бўладур:

Хурдсолон ба бародар бикунанд бе адаби,
Журм пўшанду бародар надиҳандаш адабе.
Зиллат омад сабаб лозим бахшидани Ҳаққ,
Муфаққиратро сабаб омад кунад бе адаби.

[Кичик ёшлар ўз акаларига беадаблик қиладилар,
Акалар эса гуноҳни яшириб, адаб (жазо) бермайдилар.
Адашиш-Худонинг ярлақашни учун сабабдур,
Беадаблик гуноҳи эса кўпинча камбағалликка олиб келади].

«Кичиклардин гуноҳ, улуғлардин бахшиш» – деган марҳаматона иборалар илан нома ёзиб, Андижон умароларига юборибдур. Бул нома мазмунидин Андижон улуғлари воқиф бўлуб, фаҳмлабдурларким, хони дарёдил биродарининг тўғрисида шафқат ва марҳаматини дариф тутмас экан деб, аз рўйи мувосо Ҳожибекка иззат ва эҳтиром кўрсатиб турубдурлар. Андак вақт ўтмасдин Норбўтахон беҳад ва бениҳоя қўшин илан Андижон устига бориб, ширин муомалат ва юмшоқ сўзлар илан ислоҳи зоталбайн қилишиб, Норбўтахонни иззат илан Андижон шаҳрига киргизиб, ҳар икки биродар бир-бирлари илан кучоқлашиб кўрушиб, кўнгилларига риқат келишиб йиғлашибдурлар. Буларнинг аҳволларини кўруб, аркони давлат ва умаролар ҳаммалари тоқат қилолмай йиғлашибдурлар. Бул тариқа илан бир-бирларини кўнгилларидин қудрат ва ғубор кўтарилиб, адоват ва хусуматлари қолмай, хурсанд ва фараҳмандлик илан Андижон аҳолиларининг улуғ мартабадаги мутасаддийларига сарупо бериб, Норбўтахон ҳамма Андижон халқини хурсанд ва сарафроз қилибдур.

Об агар сад пора гарлад боз бо ҳам ошност,
Рост рафтан аз вафо, кажрави айни балост.

[Сув юз бўлакка бўлингани билан барибир бир-бирига иноқдир.
Тўғри юриш бу – вафодан, эгри юриш айни балодир].

Норбўтахон биродари Ҳожибек илан бир неча кун Андижонда туриб, андин азимат айлаб, Қабодиёнга қўнуб ва андин Ёр-

мозорга келиб, андин дор ул-аморалари Хўқанд шаҳрига дохил бўлубдур. Бул воқеотдин бир йилдан сўнгра Норбўтахон Хўқанд шаҳрида вафот қилибдур. Муддати даври салтанати ўттиз олти йил бўлубдур:

Сию шаш сола салтанат имрўз,
Кард барбод як дами дилсўз.
Шодкоми ки ҳамчу барқ гузашт,
Теги алмос гашту шуд дилдўз.

[Ўттиз олти йиллик салтанатни бугун,
Дилни куйдирувчи бир дам барбод қилди.
Шодкомлиги, бир яшин каби ўтди,
Олмос тиғидек, юрагига қадалувчи бўлди].

Норбўтахон вафотининг тарихи.

Жаҳон на жойи қарор аст на макони сурур,
Ба гирияҳои жигарсўз жумла бартар рафт.
Раҳе ки шоҳу гадо дар убури яксон аст,
Хуш он касе ки сабукбортар сабуктар рафт.
Диҳи хабар зи убури Амир Норбўтахон,
Мисоли тир бижаст аз камон бе пар рафт.
Мурури давлати аёми ў сию шаш сол,
Бирафт аз пайи онҳо ки пеш аз ин дар рафт.
Хирад бигуфт ба торихи фавти Норбўтахон:
«Бақои Норбўтахон зи фавқи афсар рафт».

[Дунё барқарор турадиган жой эмас,
шод юрадиган макон ҳам эмас,
Барчанинг жигари куйиб, у дунё сари кетди.
Шоҳ ва гадолар ўтишда бир хил бўлган йўлдан,
Кимки (молу гуноҳдан) энгил бўлса, энгил ўтиб кетди.
Амир Норбўтахоннинг ўтишидин хабар берсанг,
Гўё камондан тир отилди-ю, парсиз кетди.
Салтанатининг даври ўттиз олти йил бўлуб,
У ҳам аввал кетганлар изидан кетди.
Норбўтахоннинг вафоти тарихини ақл деди:
«Бақои Норбўтахон зи фавқи афсар рафт»
(Норбўтахон бақоси қўшини устидан кетди)].

«Бақо» лафзини исқот қилганда тарих -1213/1799 йил бўладур.

Норбўтахон вафот қилгандин кейин дор ул-аморада мухолафатлик пайдо булудур. Онинг сабаби шул эканким, Норбўтахондин уч ўғул ва бир биродар бор экан. Тамоми ўзбак тоифа-тоифа бўлуб, ҳар жамоа бул тўрт одамдин бирини салтанат тахтига лойиқ деб хоҳлар эдилар. Уч ўғулнинг номлари булардур, Олимхон, Умархон (бу икки биродар бир онадин мингия жамоадинким, номини Минг ойим дейдурлар. Алҳол мазкур хонимнинг номида Хўқанд шаҳрида мадраса бордур). Ва бир ўғул номи Рустамбекким, бошқа заифадин таваллуд топган. Биродари Ҳожибекким, воқеоти Норбўтахон ҳикоясида зикр бўлинган эди ва бул айтилмушларнинг ҳар қаюларига махсус жамоа ва тоифа тараф-тараф бўлуб, хонликни талаш қилар эдилар:

Дар пайи ин оби шўр афтоданд мустасқиён,
Нест суде бар кас аз хўрданаш ёбад забон.
Оташе пеши назарҳо жилва кард дар ранги об,
Қатрааш дар синаҳо чун оташи намрудиён.
Ташнаи ин оби оташнок нўшад журъас,
Оташи ин ташнаги сўзад забонро дар даҳон.
Ҳамчу оби шўр ин дунёи дун, балки сароб,
Баъди нўш аз ташнаги дорад суроғ карда он.

[Ташналар бу шўр сувдан ичиш умидида унга тушдилар,
Уни ичишдан ҳеч кимга фойда йўқ, балки зиён топади.
Бу олов қараганлар кўзига сув бўлуб кўринади,
Ҳар бир томчиси Намруд оловидек сийналарни куйдирарди.
Бу ёндирувчи сувдан ташналар бир журъа ичса,
Бу ташналик олови оғиздаги тилларни куйдиради.
Бу пасткаш дунёи шўр сувга ўхшайди, балки саробдур,
Чанқаб ичилгандан сўнг, яна чанқоқликдан сув қидирилади].

Оқибат жамоаи мингия ғолиб бўлуб, Олимхонни тахт салтанатига ўтқазубдурлар²¹. Ҳамма халойиқ йиғилиб, салтанат тахтига ўтқизгандин кейин баъзи ўзбекия ва сартияларким, Норбўтахонга қадимхизмат эдилар Норбўтахоннинг кичик ўғли Рустамбекни хон қилмак нияти илан уч-тўрт тўп бўлушуб, баъзи мухолафатлик вақтда кирлик сўзларни ошкора сўзлаша бош-

лабдурлар. Бул хабар Олимхонга етиб, хоннинг кўнглига ваҳму ҳарос йўл топиб, охири Норбўтахоннинг давлатхоҳларидин, чунончи Пирмуҳаммад *ясовул*²² ни фарзандлари илан ва Тошмуҳаммад Мирзо Бузрукхўжа ва Хонхўжа ва Ҳожибек ва Рустамбек ва буларга ўхшаш саркардаларни ўлдурбдур. Ва бул воқеотни билиб, Ражаб *қўшбеги*²³ тожик фарзандлари Мирраҳим ва Бобораҳим ва Қобил Мирзо тожикнинг фарзандлари Қурбонмуҳаммад Мирзо ва Мўминхон Мирзо ва Дўст *ясовул* тожик, Мулло Ашурмуҳаммад ва Худойқули *баҳодир*²⁴ тожик ва булардин бошқа бир неча умарозодалар ҳам қочиб, Бухорога борибдурлар. Олимхон анжоми вилоят ва умури салтанатни тинч ва саранжом қилиб, ҳаросати мулк ва посдори жаҳонбонликка саъйи балиғ айлаб, ҳар жой ва ҳар макон ва ҳар шаҳардин кордида, оқилу ҳушёр ва баҳодир одамлардин боргоҳига жамъ айлаб, уларни кўрукдан ўтказиб, янги дафтар қилдуруб, ҳар қаюларининг номини дафтарга ёзиб, номини «Гала баҳодир» кўйибдур. Ул хоннинг аввалги асрида аксар маврусий шаҳарлари мухолафатчилик кўрсатибдур. Олимхон ул вилоятларни ўз зўри ва қуввати илан ду бора фатҳ айлаб, ўзига тобеъ қилиб, фатҳ ва нусрат илан дор ул-аморосига келибдур. Ул Олимхон доим фикр қилар эканким, бу бебош ва авбош аламон ва бесару сомон қўшун илан бир иш анжом топмабдур деб, мардуми кўҳистоний ва бадахшоний тожикларни дўст тутар экан. Бир-икки нафар бадахшоний ва дарвозийлардин бир неча нафар Қаротегин, Кўлоб ва ҳисорликлардин ўзига муқарраб қилиб аксар кеча улар илан суҳбат қилишар экан. Ҳар кеча улар илан суҳбатлашиб, аснои мусоҳаба уларга кўп шафқат ва марҳаматлар айлаб, аскар тўғрисида аларга маслаҳат ва машварат ташлаганда, арз қилибдурларким: «Жаҳонпаноҳо, бул ўзбаклар бадгир ва бадтадбир одамлардур. Ёмон тадбир ва бадхуйлик илан биз мусофирларни сиз жанобнинг марҳамат ва мурувватларидан узоқ қиладурлар, балки бил-кулли маҳрум ва ноумид қиладур» деганда хон уларни сўзига риққат ва мулойимлик илан жавоб бериб, бир-бирлари илан аҳду-паймон қилишибдурларким, ҳар қандай бадхуй ва бадғараз одамлар ул тожиклар борасига сўз айтса, бовар қилинмас деб. Андин кейин ул тожиклар арз қилибдурларким: «Жаҳонпаноҳо, аскар-рияларни икки тоифа тожиклардан тартиб берамиз. Қоратагин [ликлар] ва ҳойитийларни бир гуруҳ қилиб, дарвозий, бадахшоний, кўлобий ва ҳисорий ва рўшоний ва шуғноний ва чатрорий-

ларни бир гуруҳ қиламиз. Бул икки гуруҳ аскар ҳар вақт бирор шаҳарни қамаган вақтда икки тарафидан юргуртирамиз. Буларнинг ҳиммат ва ғайратларини кўруб ўзбакиялар ҳам номус айлаб, ғайратлари жўшга келса керак». Олимхон буларнинг кўрсатган маслаҳатларини қабулга олиб ва ўзи бадахшияларга амр қилибдурларким: «Ҳар жойда жамоати дарвозий, бадахшоний, шуғноний ва рўшоний ва чатрорий бўлса, йиғиб жамъ қиласизлар». Қоратегинликларга амр қилибдурки: «Ҳойитий ва қоратегинларни топиб жамъ қиласизлар». Андак фурсатда қоратегин [ликлар] ва ҳойитийлардин уч минг ва яна юз одам жамъ бўлубдур. Лекин дарвозий ва шуғноний ва рўшонийлардин ўз ихтиёри илан келган одамлар беш юз нафардан зиёда бўлмабдур. Бул мажмуъ тожикларни кўрук кўруб, кўздин ўткуруб, ҳаммасига сарупо, яроқ-аслаҳа ва от берубдур. Дарвозийлик, бадахшонликлар илан қамту (шундай) арз қилибдурким: «Жаҳонпаноҳо, бул вилоятда беш юздин зиёда одам тополмадук. Агар олампаноҳ марҳамати олий айлаб, амр қилсалар ҳар жой ва ҳар маконда хоҳ рўшоний ва хоҳ шуғноний ва хоҳ чатрорий ва хоҳ эроний, ҳар тоифаки бўлсун, ва хоҳ қул ва хоҳ озод уларни тортиб олиб, дор ул-амарога жамъ қилсак». Олимхон уларни илтимосини қабулга олиб ижозат берибдур. Ижозат олгандин кейин ул тоифалар хоҳ қул, хоҳ озод, ҳар ерда бўлса олиб йиғиб, андак фурсатда уларнинг адади ҳам бир минг етти юзга етиб, ҳаммасини хонга манзур айлабдурлар.

Хон уларнинг ҳаммасига сарупо, асбобу яроқ бериб, подшоҳлик дафтарига номларини ёзиб, вазифа тайин қилиб, ул янги аскарларни *ўрда* ва *арк* атрофига посбонликга тайин айлабдур.

Муддати бир йил ўтгандин кейин хон барча тожикларни анжом ва тартиб айлаб, Ўратепа тарафига қўшин қилмоқга амр қилибдур. Андак фурсатда беҳад ва ғоят қўшун жамъ айлаб, Ўратепа тарафига юруш қилиб, уч кунда Хўжанд шаҳрига дохил бўлуб, бир икки кун Хўжандда таваққуф айлабдурлар. Бул миёнада саркардалар ва бошқа умаролар ўз ораларида хондин шикоят қилиб айтибдурларки, бул қандай бенизом ва беқоидаликдурким, ушбу тожикки саргардон ва жувозкаши бекор ва қулларнинг бе ному нишон ва эшакчиларнинг қўлларидин нима иш келадурки, амир бул тоифаларни пешрав қилибдур деб. Бул хабари шикоятумуз амирга масмуъ [маълум] бўлуб, амир ул

бадгуй [ёмонловчи] ва ҳаромнамаклардин ошуфта ва хафа бўлуб, ғазаб илан даъфатан аскарларга отланмоқга амр қилиб, Хўжанддин жўнаб Оқсувга қўнубдурлар. Ул аснода амирнинг дарғазаб бўлганлигини фаҳмлаб Ирисқулибек ва Мўминбек ва Жумабой айтган сўзларидин ваҳмнок бўлуб, аввало Ирисқулибек амирнинг хизматига кириб, арз қилибдурким: «Эй подшо, олампаҳо, умид қиламанким, бул тожик ва бекбаччаларнинг сардорлигини мендек хизматкор жонсипорларига марҳамат қилсалар. Эрта душман тарафига бориб, хизмат кўрсатсам». Амири жаҳонгир хурсандлик ва очиқ юзлик илан айтибдурларким: «Эй тоға, тожики саргардон ва жувозкаши бекорлар нимани уҳдасидин чиқадурки, сиз аларни талаб қиласиз ва дигар шулки бул мусофиру ғарибларни мураббийи ва отаси мандурман. Ва мандин бошқа аларга муин ва мутақко йўқдур ва мандин бошқа одамни хизматига бўйун қўймайдурлар». Оқибат, Ирисқулибек ноумид бўлуб, амирнинг боргоҳидин хижолатлик илан мураххас бўлубдур. Ондин кейин ҳар қайу саркардалар ҳам тожикларни талаб айлаб, Ирисқулибекнинг эшитган жавобини эшитибдурлар.

Эртаси эрта билан намози бомдодни адо қилгандин кейин отланиб, чошгоҳда Ўратепанинг Калламинора тарафидин бориб, қалъага бир ўқ етадурган масофага бориб саф ростлаб турубдурлар. Ул вақтида амир тожик ва қулларни илгари солиб, саркардаларга амр қилибдурким, вақтики тожиклар Ўратепа қалъасига югуруб ёпушган ҳолда сизлар ҳам қалъани атроф жонибидин от қуйуб, қўрғонга ёпушурсузлар деб ҳаммага буйруқ қилиб, худи амир ўзи кулли баҳодирлар туғининг остидин чиқиб тожиклар туғининг тагига борибдур. Ул вақтда қалъадин оттан милтиқ ва жазойир ўқлари отларни бошидин ўтиб турар экан. Амир тожиклар либосига ўхшаш либос кийиб, гўёки ўзини кўҳистонийга ўхшатиб экан. Бул аҳволни тожиклар фаҳмлаб, йиғлаб арз қилибдур:

- Эй жаҳон подшоси, биз тожикларнинг жони сени хоки пойингга садақа ўлсин, бизларнинг бошдан оёғимиз сенинг оёғинг гардига фидо бўлсин. Бу хавфли ва хатарли жойга нима учун келдинг? Душман ўқлари бошимиз устида ёғилиб турибди. Мабодо зоти покнинг зарар ва нуқсон етмасун. Бизнинг ўликларимизнинг эгаси сенсан, йўқса, бизнинг ўликларимизни деворлар остида итлар ейдилар, биёбонларда бўрилар ёриб кетади.

Амири мутаваккил уларга дилдорлик [далда] бериб, ширин забонлик илан айтибдур: «Ман таваккални худога қилиб, ўзимни сизларни орангизга олдим, хоҳ тирик, хоҳ ўлик сизлар ила бўлмоқни ўзимга лозим билдим». Бул сўзни эшитиб ҳамма тожиклар йиғилишиб, бирдан ғайратга келиб, ҳаммалари иттифоқ илан қилич яланғочлаб Ўратепа қалъасига югурубдурлар. Андак фурсат ўтмасдан Ўратепа қалъасини зеру-забар қилиб, миқдори бир минг тожик шаҳарга дохил бўлуб, улар илан биргалашиб умаролар ҳам Ўратепага кирибдурлар. Амирнинг атроф - жонибида тожик ва бекбаччалар бир неча қабат бўлуб, иҳота айлаб, ўз баданларини амирга сипар айлаб, Ҳасан девонбегининг масжидига элтиб тушубдурлар. Саркардалар кўрубдурларким, тожиклар амирни ўзлари илан Ўратепа шаҳрига олиб кирдилар. Улар ҳам бетоқат ва беором [нотинч] бўлуб, Ўратепа атроф – жонибидин югуриб шаҳарга дохил бўлуб, ҳар кўчаларидин туғ ва байроқлари ила даста даста бўлуб келиб амирга манзур бўлубдурлар. Ўшал вақтда амирнинг қулогига оломон овози эшитилиб амир савол қилибдурким: «Бул қандай овоз?» «Бул овози баччалар, қамаб кўб танг қилган сабабдин талаби омон қиладурлар»- деб аларни ичига саркардаи муътаммидларни юборганда Мулла Эрназар манғития саркардалари бир неча нафар мулозимлари илан чиқиб, амирни кўрубдур. Амир ул саркардаларни яна бир неча ҳамроҳлари илан қўшуб Хўқандга юбориб, қолган илғорларга дилдорлик бериб, уларни Муғ қалъасидин чиқариб сиҳат ва саломатлик илан Зоминдан ўтказиб юборибдурлар. Андин кейин вафот қилган биродарларни рўйхат қилиниб, тўрт юз қирқ тўрт нафар вафот бўлганлар хатланиб, ярадорларга шифо учун жой тайинлаб ва инъом бериб, вафот қилганларнинг хешу ақраболари бўлса, мурдасини Хўқандга юбориб, қолганларини ўшал жойда дафн қилибдур. Андин кейин амир дарғазаб бўлуб, барча тожик ва бекбаччаларга Ўратепа шаҳрини талон-торож қилмоқга амр қилибдурлар. Бул хабарни эшитиб, амири Бухоро ўз муқаррабларидин бир одамни Самарқандга юбориб, ул шаҳарнинг истехкомотига амр қилибдурлар. Амир Олимхон Ўратепа шаҳрига Қадам иноқ²¹ деган тожикни ҳоким ва Мулла Раҳматуллоҳни оқсоқол айлаб, обрўйи тамом илан Хўқанд шаҳрига қайтибдур.

Хўқанд амири Олимхон Ўратепани фатҳ қилиб, Хўқанд та-рафига қайтганини Бухоро амири эшитиб, аркони давлати илан

машварат қилишибдурки, алҳол Ўратепа аҳолилари хўқандликларни талон-торож, зарбу қатлларининг сабабидин ҳаловати зиндакорчиликлари қаттиғ ва аччиғ бўлуб турган ҳолда қўшун тортиб борсак, эҳтимолким, бизлар борган ҳамоно улар ичкари тарафдин ғайрат қилиб, бизларга шаҳар дарвозасини очиб берсалар деб. Бул маслаҳатни ҳамма Бухоро умаро ва фузалолари истиҳсон қилишиб, дафъатан лашкар жамлаб суръат илан Ўратепа устига равона бўлуб, андак фурсатда Ўратепа устига келиб, Ўратепа шаҳрининг атроф-жонибини иҳота қилиб қўнубдирлар. Ҳар куни икки тарафдин, яъни ташқари ва ичкари тарафдин, бир-бирларига тўпу тўфанг отишиб, муддати ўттиз кун Бухоро қўшуни Ўратепани қамаб, ҳар куни уруш, отиш бўлса ҳам Хўқанд амири тарафидин қолган шаҳар ичидаги илғор аскарлар Бухоро қўшунига муқовамат ва муҳорабат қилиб, жонсипорлик илан қалъани сақлабдурлар.

Зафар лойиқи жонсупорон шуда,
Иноят ба мардон зи Яздон шуда.
Ҳар одаме ки зи поси намак,
Кунад хизмат аз неку ном шуда.
Бимонад аз-ў некноми ба даҳр,
Чу пурони Соми Наримон шуда.

[Жонбозлар учун зафар лойиқ бўлди,
Мардларга бу Худодан иноят бўлди.
Кимки туз ҳурмати учун хизмат қилса,
Яхши ном қолдирувчилардан бўлди.
Кимки Сом Наримон ўғуллари каби бўлса,
Ундан дунёда яхши ном қолади].

Оқибат ул-амр Бухоро қўшуни маъюс ва ноумид, қалъа атрофидин қайтиб ўз қўшхоналарига келибдур. Бул аснода амири Бухорога хабар айтишибдурларким, Хўқанд хони Ўратепа тарафига азимат айлабдур деб. Бул хабарни эшитгандин сўнгра амири Бухоро Ўратепа устида таваққуф қилмоқни маслаҳат кўрмай, андин жўнаб, Диззах шаҳрига келиб, ул шаҳарда уч-тўрт кун таваққуф айлаб, Диззах шаҳрига бир қанча илғор аскар илан кўп адад тўп, тўпхона, милтиқ асбоб-аслаҳа ва ғалла жамлаб, худи амир қолган аскар илан Самарқанд шаҳри тарафига жўнабдурлар. Самарқанд шаҳрида бир неча кун туруб, эшитибдурлар-

ким, Хўқанд амири Олимхон Диззах устига келибдур деб. Дарҳол, Самарқанддин жўнаб, Бухоро тарафига азимат айлабдурлар. Олимхон Ўратепа шаҳрига келиб, ул шаҳардаги илғорларга бош бўлуб, амири Бухоро аскарларининг урушига тоқат қилиб, Ўратепа шаҳрини сақлаб турган мулла Раҳматуллоҳ ва Қадам иноқни бораларига марҳамати султоний ва шафқати хоқоний айлаб, аларнинг қилган хизмат ва кўрсатган баҳодирликларига истиҳсон айлаб, ўз амсол ва ақронларидин рутбасини мумтоз ва баланд қилиб, мансаб ва ёрлиғ бериб, хизмат кўрсатган аскарларнинг ҳар қаюларига ба қадри манзалат инъом ато айлаб ва фуқароларига дилдорлик бериб, ҳар нима Ўратепа фатҳи вақтида тожик ва бекбаччалар тарафидин торож ва ғорат бўлинган фуқароларнинг моллари ўрнига инъому эҳсонлар айлаб, ҳамма улуғу кичикни хурсанд ва сарафроз қилиб, урушда вафот топганларни рўйхат қилиб, аларни мансабига хоҳ улуғ ва хоҳ кичик бўлсун, фарзандларини тайин айлаб, дафтари подшоҳликка ёздурбдурлар.

Андин кейин Ўратепа атроф-жониби илан то Диззах сарҳадига одамларга хабар юбориб, тўпу тўпхона ва аскар илан Диззах шаҳрининг устига бориб, атроф-жонибини айлантуруб чодир ва хиргоҳларни тикиб қўнубдурлар. Бир неча кун Диззах шаҳри устида туруб, ҳар кун уруш қилиб, тожик ва бекбаччалар ҳар тарафдин қалъага югуриб, охири қалъага тўпу тўфанг отиб, шаҳарни танг қилиб, бу кун-эрта олурмуз деб турган ҳолда Абдурахим номли тожик қўшун орасига ҳар хил беҳуда ва мало, яъни сўзларни тарқатибдур. Ул сўз амирга гўшрас [маълум] бўлуб, анга жазо ва танбеҳ [жазо] бермак бўлганларида, фурсат топиб Диззах шаҳрига қочиб, шаҳар аҳолиларига айтибдурки, эҳтиёт ва маҳкам бўлунглар, амирни қўшунни очлик ва тангликдан амирни ташлаб қочадурлар. Беш-ўн кун тоқат қилиб турунг, шаҳарни бекорга бериб қўйманглар деб. Бул хабарни эшитиб Диззах одамлари қайтадин жон кўрган мурда [ўлик]дек ўз ишларига мустаҳкам бўлуб, шаҳарни истеҳкоми ва эҳтиётига саъий балиғ [катта ҳаракат] қилибдур. Бул ҳодисадин икки-уч кун ўтгандин кейин, дарҳақиқат амирнинг қўшунига хавф ва бесаранжомлик тупуб, баъзи ўзбаклар бузулишиб, амирдин беижозат ниҳояти бесаранжомлик илан Хўқанд тарафига қараб қочибдурлар. Бул ваҳшатли хабарни Олимхон эшитиб, Диззах шаҳрини иҳота айлаб турган тожикларга амр қилибдур-

ларким, кўшун бесаранжом бўлди. Андак ва кичкина шаҳар деб кўп вақт Хўқанд дор ул-амаросидин узоқ туштук. Акнун Хўқандга бормоғимиз маслаҳатидин холи эрмас деб ул жойдин кўчуб, тамоми аскар аслаҳа илан сиҳат ва саломат Хўқанд шаҳрига келибдурлар.

Хўқанд шаҳрига келгандин кейин, ҳамма амир ва саркардаларга амр қилибдурким: «Бирор замони силоҳ ва асбоби сипоҳигарликка гофил ва бепарво бўлмай, аскарияларнинг аҳволотидин воқиф ва огоҳ бўлуб, аларни оч ва яланғоч қўймагайсизлар, чунки мамлакатнинг тинчлик ва ободонлиги аларга вобастадур. Мамлакатни рабт ва забт қилмоқга кўшиш қилгайсизлар. Яна бир ойдин сўнгра бирор тарафга қўшин қилурмиз», деб барча саркардаларга ўз жойларига қайтмоқга рухсат берибдур.

Бул воқеадин муддати икки йил ўтуб мамлакат орасида тинчлик ва осуда хотирлик илан Олимхон ҳукмронлик маснадида туруб, атроф-жонибдаги шайхи риёий [сохта] ва сўфиёни худройлар [ўзбилармон] аҳволотини тафтиш ва тафаҳхус айлаб, ул шайхлариким, сайри сулукни тамом қилиб, пиридин ижозат олган бўлса, онинг борасига инъом ва эҳсон айлаб, иззат ва эҳтиромни бажо келтуруб, ва ул шайхларики, беқоида ва берох бўлуб, халқни роҳи зилолат ва бидъатга оид қиладурган бўлса, анга таъзиз ва таҳқир илан одоб берур экан. Зероки, худи амир Олимхон сулуки жаҳрияга дохил ва мураҳхас ва миждоз бўлуб, ҳар ҳафта боргоҳи олийда ҳамма машойихи жаҳриялар келиб зикри жаҳр қилар эканлар. Ва пири иродатлари шайх Носир алайҳи-р-раҳма экан, касби камолотни ул жанобдин ҳосил қилган экан. Зикри жаҳрга машғул бўлуб турган ҳолатда худи шайх ўзлари қўлларига дарра олиб, ҳалқани атрофидин айланиб, эҳтиёт қилиб, беқоида зокирларга одоб берар эканлар. Амири мажзуб ҳалқани ўртасига кириб, ниҳоят мажзублик илан садри самоъга машғул ўлуб, ул ҳалқада амиру фақир баробарлик илан зикр айтур эканлар.

Иттифоқо, бир мажлиси зикр бўлуб, зокирлар ниҳояти важди самоъ ила масту мустағрақ бўлган ҳолда бир айёри таррор ўзини зокирлар қаторига олиб, ҳалқага кириб, фурсат пойлаб турган аснода амир Олимхон зокирлар илан зикрга машғул бўлуб, ҳамма ниҳоятда завқу шавқ илан зокирлар Олимхонни миёналарига олиб, жўш ва хуруш қилиб турган ҳолда ул бад-

кор вақтни холи ва ғанимат топиб, Олимхонга пичоқ урубдур. Бул аҳволдин зокирлар хабардор бўлуб, дарҳол амирни орага олишиб, иккинчи урмоқдин амирни сақлаб, ичкари ҳарамга элтиб етказиб, дарҳол жарроҳ келтуруб, даво ва муолажага кўшиш қилиб, ул бадкорни ушлаб бандга солибдурлар.

Амирни захми енгил ва хавфсиз экан. Умаролар амирга арз қилибдурлар: «Бул захм урган ҳаромзода айёрни ушлаб келтурдук, нима фармойиш қиласиз, анга азобу уқубат бериб, қийнаб, бул ишга кимлар шерик бўлуб ва ким буюрган эканин билиб, сиз жанобга маълум қилсак, яна ихтиёр жанобларидадур». Амир бул сўзнинг жавобига айтибдурлар: «Сабр ва таваккал асбоби фараҳ ва фирузист [хурсандчилик ва ғолиблик], айбдорнинг айбини очмоқ ва тажассус қилмоқ [текшириш], сабаби бетинчлик ва хунрезликдур. Оламни фитна ва фасоддин халос қилмоқ учун хасмни дафъ ва рафъ қилмоқ аз жумлаи низом ва қоидаи умури салтанатдур. Шаръан ва зоҳиран гуноҳкорни ўзига жазо бермоқ қонуни шаръ ва мувофиқи қоидаи ҳикмат», деб ул қотилни қатлга фармон қилиб, ўлдурубдурлар.

Олимхоннинг мамлакатдорликларининг эҳтиёти шул даражада эканким, гадоёни ғайри мустаҳиқларни тафтиш ва тажассус илан уларга одоб ва сиёсати ҳукмрони кўрсатиб, девонаи маддоҳ ва жўтгийи хушёқмасларни ушлаб, ҳар қаюларига уч адад, тўрт адад тева бериб, подшоҳлик ғалла ва ўтун ва мунга ўхшаш ашёларни тева илан ташимоқга маъмур айлаб, шул тариқа хизмат қилдуруб, подшоҳлик авқот гузаронликларини берур экан. Рабти мамлакатни зоҳиран сиёсат, ботинан шафқат ва марҳамат илан ўткарур экан.

Бир кун жосуслар хабар еткарубдурким, Тошканд вилоятининг волийси Юнусхўжа Хўқанд тасхири савдосига тушуб, Тошканд атрофидаги ўзбак ва сартия ва қозоқиялардин лашкар жамлаб, Чодак йўли илан ўтуб Хуррамсарой, алҳол Фурумсарой дейдурлар, шул мавзегга келиб тушмак бўлди деб. Бул хабари ажибни амири далер эшитиб, Хўжанд ҳокими Ражаб *қўшбеги* тожикга хабар юбориб, фармон қилибдурки, Юнусхўжа Тошканддин аскар тортиб келиб Фурумсаройга тушмак бўлубдур. Дарҳол Хўжанд қўшини илан дарёдин ўтуб, Юнусхўжани устига бориб, уруш айлаб, овора қилиб туринг, бизлар Хўқанд аскарни билан бугун-эрта дарё лабига бориб, сизларга қўшулармиз деб. Бу хабарни Ражаб *қўшбеги* эшитиб,

дарҳол амр қилибдурки, тамоми Хўжанд қўшини дарё лабига жамъ бўлади деб. Барча қўшун дарё лабига жамъ бўлгандин кейин, шабда [кечаси]худи қўшбеги [нинг ўзи] мусалаҳ муслиҳ бўлуб, орқадин тушуб, тамоми аскарлар илан тўхтовсиз дарёдин ўтуб, тезлик илан йўл йуруб, саҳар вақтида Самғар мавзеига қўнуб, ул жойда то пешингача ором ва истироҳат айлаб, пешиндин кейин жўнаб, кечқурун Қамишқўрғонга қўнуб, Ражаб қўшбеги қўшунга хабар берибдурким «эрта чоштгоҳда [эрталаб] дарё лабига, Фурумсаройга борурмиз» деб. Ҳамма аскар якдил ва якжиҳатлик илан эртаси душманга рўбарў бўлуб, муҳорабага омода ва тайёр бўлмоқ учун ул уни Қамишқўрғонда туруб, аср вақтида отларга ем-хашак бериб, баъд аз шом ҳамма қўшун от-эгарларини ва асбобу аслаҳаларини дуруст тайёрлаб, урушга омода бўлуб, Қамишқўрғондин жўнаб, суръат илан юриб, саҳар вақтида Фурумсаройга етиб дарё лабига бир пастлик жойга тушуб, отларга андак ором бериб, субҳ вақтида отларга ем бериб, ҳамма аскар таҳорат қилиб, ул вақтда номози бомдодни ўқуб, ҳаво равшан бўлганда, дарёни ул тарафига қараб, кўрубдурларким, Олимхон Хўқанд қўшини илан келиб дарё лабига тушган экан. Ражаб қўшбеги амир Олимхоннинг лашкарини кўруб, кўнглига қувват ҳосил бўлуб, дафъатан отга миниб, ҳамма қўшинларни жаррор айлаб, ҳаммалари қилич ва милтиқларини тайёрлаб, душман устига бориб уруш майдонига етган ҳолда туғ кўтарган одамнинг отининг оёғига кишан солиб ва атрофга эллик нафар пиёда тожик аскарларини еткузуб, айтибдурки, ҳар вақт бизлар урушга муқайяд бўлганда сизлар шу жойдин бошқа жойга ҳаракат қилмай, барқарор турасиз. Бизларнинг илгари ёки кейин борганимизга ишларингиз бўлмасун, чунки уруш вақтида гоҳ бизлар душманни, гоҳ душман бизларни кейин қайтарадур. Ҳар вақт душман сизларга қасд қилса, милтиқ отиб, туғ тарафига яқин келтурмагайсизлар ва агар сизларга ғолиб бўлгандек бўлса, бизлар сизларга зарар еткургани қўймаймиз деб, саф ростлаб, урушмоқга омода бўлуб турубдур. Бу хабарни Юнусхўжа эшитиб, ул ҳам тайёрланибдур. Алар бориб Ражаб қўшбеги қўшунига рўбарў бўлуб, бир-бирлари илан урушга муқайяд бўлушуб [киришиб], гоҳ бул ул тарафга ғолиб ва гоҳ мағлуб бўлушуб ва гоҳ қозоқиялар Ражаб қўшбеги қўшинини туғдин яроқ ўқи отиб, илгари сурса

ҳам ярадор туғ асло жойидин ҳаракат қилмай турганига қозоқиялар таажжуб қолур экан. Зероки, туғ ярадорнинг отининг оёғида кишан бор учун ҳаракат қилмоқга қодир эмас эди.

Охир ул-амр қозоқия ва Тошканд қўшуни дарёнинг ул тарафидаги Олимхон қўшунини кўруб ва отган тўпларнинг овозини эшитиб, хавф қилишибдур. Агар дарёнинг ул тарафидаги қўшун ўтгандин кейин бизларни тамом атрофимизни ихота айлаб, қочмоқга ҳеч жой бўлмас деб ҳаммаси ваҳмга тушуб, бир четдин бузулишиб, қочибдур. Буларнинг қочганини бошқа аскарлар кўруб, ҳаммаси бир-бирига қарамай, ота фарзандга, фарзанд отага қарамай кетганини кўруб, Юнусхўжа тамоми хазина-ю дафина, чодир асбоб-аслаҳа, атьмаю ақмишаларини қолдуруб, ўн-ўн беш хос давлатхоҳлари илан Тошканд тарафига қочибдур. Сарҳадда турган одамлар аларнинг от-аслаҳа ва либосларини олиб, ўзларини яланғоч жўнатиб, баъзиларини банди айлаб, Олимхон ҳузурига келтурур экан, Юнусхўжадин тушган тамоми аслаҳа ва ақмиша ва хиргоҳларни рўйхат қилдуруб, Ражаб қўшбегининг қилган хизматига истиҳсон айлаб, ҳамма ашёларни қўшбегига қайтариб бериб, амр қилибдур хизмат қилган аскарлар миёналарига тақсим қилиб берулсун деб.

Ул урушда яхши хизмат кўрсатганларга ўзига муносиб мансаб ва ёрлиғ берилиб, ўз жойларига қайтмоққа ижозат айлаб, амир Олимхон Ражаб қўшбегига сарупойи подшоҳона бериб, мартабасини ҳамма умаролардин мумтоз қилибдур.

Юнусхўжанинг андак гиёҳ [кўкнор]дин хабари бор экан. Бу урушга бир шоирнинг ушбу шеърини тарих топибдурлар: «Банги ба кунаш нигоҳ накарда гурехт» [яъни, банги орқасига қарамай қочди].

Хўқанд аскарлари бир неча кун ором олгандин кейин амир Олимхон аркони давлат ва аёни вилоятларни жамъ айлаб, хос мажлис қилиб, Қурама устига қўшун қилиб, ул музофотларни мусаххар қилмоқ маслаҳатини ўртага ташлабдур. Ҳамма аркони давлат би-л-иттифоқ арз қилибдурларки, жаҳонпаноҳо ҳар маслаҳатки, ройларига тажалли кўрсатадур, маслаҳатларнинг энг равшани ва зебосидур. Валекин «Ва шовараҳум фи-л-амри» [ишларда улар билан маслаҳатлаш] мазмунича, ҳеч бир подшоҳ зи-жоҳларига [қўлостидагилари билан] маслаҳат ва машварат қилмаслигига чора йўқ. Лекин бул ҳозир бўлган рой ва давлатхоҳларнинг маслаҳатларимиз шул тари-

қадурким, дарҳол қўшун тортиб, заиф ва забун бўлуб шикаст топган душманни устига бормоқ зарур. Зероки, бу фурсатда душман икки аҳволдин холи эмас, биринчидан, ҳамма душман урушда ўлганларнинг таъзияти ва ярадорларнинг тарбиятига машғул ва оворадур, иккинчидан, асбобу-аслаҳа, дору-ю қўрғошин ва лозимоти жанг барчаси талаф бўлгандур. Онинг тадарокини қилмасдан илгари душманнинг устига бормоқ заруроти сиёсийгаридур, деб кўрсатган маслаҳатларича, амир Олимхон дарҳол саркардаларга қўшунни жамъ қилмоққа амр этибдур. Мулозим юбориб, андак фурсатда Хўқанд дор ул-аморосига беҳад ва беҳисоб қўшун жамъ булибдур. Баъд аз он Олимхон ўшал асрдаги тамоми Фарғона вилоятига эшон домла Ёқуб Охундни бош қилиб, кўп уламо ва фузалолардин ўрдага таклиф айлаб, қўшун воқсоти ва душман аҳволотини ва ул душманнинг дафъи ва Фарғонанинг осойишталиги ва раоённинг бесаранжом ва тахти по бўлмаслиги ва ҳифзи мамлакат хусусидаги маслаҳатни бо тариқи илтимос арз қилганида ҳамма одоб айлаб сукут ва хомуш бўлубдур.

Бир оз фурсатдан кейин эшон домла Ёқуб Охунд сўз бошлаб, аввало оят ва ҳадисдан баён қилиб айтибдурлар: «Эй амир, бу муқаддима – муқаддимаи қиёматдур. Қиёмат куни бўладур-гон муҳосабада ҳар [бир] одам ўз кирдорига лойиқ ҳисоб берадур. Эй амир, кўнглингизда осойиши фуқаро ва дафъи шарри душман ва золимики, сизнинг мулк ва вилоятларингизга зулм қўлини узатган бўлса, они дафъ ва қатъ қилмакни лозим билган бўлсангиз, бизлар ҳам бул маънини қабул қилдук».

Ҳазрат домланинг бу ваъз-насиҳатлари аҳли мажлисга таъсир қилиб, ҳаммалари риққат илан, гиря қилиб [йиғлаб], амирнинг доимо музаффар бўлмоғини худованди каримдин масъалат қиладурлар [сўрабдилар]. Сониян, Олимхон ҳамма уламо ва фузалоларга сарупои подшоҳона бериб, эшонни арк дарвозасиғача пиёда машойиат қилиб[кузатиб], иккинчи маротаба фотиҳа олибдур. Эртаси амир Олимхон тамоми жамъ бўлган лашкари ила савора бўлуб, туғ ва аълам [байроқ] барпо айлаб, Қурама тарафига равона бўлуб, ўшал куни Оқжар мавзеига дарё лабига қўнубдур. Эртаси ўшал мавзеда ором айлаб, қўшуннинг олди-кетини жамлаб, эртаси ул мавзедан жўнаб, Қамишқўрғонга қўнуб, уч-тўрт саркардани ўзига қарашли аскар илан Кандир давони тарафидин юрмоққа амр айлаб, худи Олимхон ўзи

қўшун илан Қамишқўрғондин жўнаб, Самғарга қўнуб, унда икки-уч саркардани ўн икки мўйноқ давони тарафидин юрмоқга буюриб, амир Булоқ мавзеига қўнуб, бир неча саркардаларни тайёр ва жаррор [жасур] йигитлар илан Қурама атрофига буюрибдур.

Бу саркардалар Қурама элатияларини ғорат ва торож айлаб, баъзи кентларни муҳосара [қамал] қилиб турган аснода Олимхон аскарлари гуруҳ-гуруҳ, тўп-тўп, туғ ва байроқлар илан кела бошлаб, ноғора овози оламни ваҳимага солиб, амир Олимхон лашкари кетидин юруб Коризга келиб қўнубдурлар. Ўшал кундан бошлаб, Қураманинг Кировчи шаҳри аҳолисинин бошқа ҳамма халқи тортиғу пешкаш қилишуб, Олимхонга манзур бўлубдурлар. Амир Олимхон уларнинг ҳар қаюларига меҳрибонлик айлаб, улар устидаги қўшунни олдуруб Кировчи шаҳрини муҳосара қилмоқга амр берибдур. Атроф-жонибга тарқалиб талон-торожга машғул бўлган аскарлар ҳаммаси жамъ бўлуб, Кировчи шаҳрини тамом атроф-жонибидин муҳосира айлаб, ҳеч кимни шаҳарга кирмоқга, чиқмоқга мажол қўймабдур. Олимхон ҳам аларнинг орқасидин Кировчи устига келиб, қунуб атроф-жонибдаги Қураманинг оқсоқол ва *бий* мутасаддилари тортуғ илан келиб, Олимхонга манзур бўлуб, амир уларнинг ҳаммаларига инъом ва эҳсон айлаб, амр қилиб, ўзига тобеъ бўлган халқларни «қил қуйриқ» айлаб, йиғйиб, аскарнинг мадад ва ионасига келтурунлар деб, оқсоқол ва *бий*лар мунқодлик илан рухсат ва ижозат олибдур. Амир Олимхон Кировчини шимол тарафидаги дарвозасига ўқ етар жойга қўнуб, чодирларни барпо айлабдур. Шул аснода амирнинг тоғаси Ирисқулибек дарҳол отланиб, найзасини қўлга олиб, шаҳар дарвозасига бориб, найзани дарвозани ёнига санчиб турибдур. Ирисқулибекнинг бу ғайрати далеронасини кўруб, Жумъабой Қитоқий баҳодир ҳам тоқат қилиб туролмай, отини югуртуриб дарвозага боруб, ул дарвозанинг бир тарафига найзасини санчиб, қараб турубдур. Бу икки баҳодир устига шаҳарнинг тўпконасидин милтиқ ўқини ба мисоли ямғурдек ёғдуруб отиб турсалар ҳам Худо сақлаб аларга ҳеч бир заҳмат етмабдур. Буларнинг мардона ва далирликларини аҳли шаҳар қўруб, ҳайрон бўлуб, ҳаммаларига ваҳима пайдо бўлубдур.

Бу воқеоти ажибани Олимхонга маълум қилишганда, чодирдан чиқиб, ул икки баҳодирни кўруб, фаҳмлабдурларким, бул

икки баҳодир номус айлаб бежо ерга ҳалок бўлса ажаб эмас деб, дарҳол мулозим буюруб айтибдур: «Маслаҳат эмаским, бу вақтда сизлардек кордон ва маслаҳатшуносларнинг вужудига зарар етушса корхонаи подшоҳликка, балки, тамоми мулки Фарғонага зарар келтирадур». Бу хабарни эшитиб, ул икки баҳодир найзаларини кашола қилиб, [судраб] баробар қайтиб, оҳисталик илан Олимхоннинг саропардасига саломат келиб, амирга таъзим қилибдурлар.

Амир уларни саропарда ичига киргузуб, насиҳатомуз сўз илан айтибдурки, «Эй тоға, сизларни бул қилган баҳодирона хизматларингизни ҳеч ким қилган эмас ва қилолмайдур. Лекин, соҳиби давлатдин бемаслаҳат оёқни бир қадам илгари босмоқ доираи одоб ва сипоҳгаридан хориждур».

Ул кеча тонг отқунча шаҳарнинг тўрт атрофига чип босиб, тўп андоз ва милтиқ андозни дурустлаб, субҳ вақтидин бошлаб, тўрт тарафдин тўп ва милтиқга бирдан оташ бериб, шаҳарни даҳшатга солгандин кейин, шаҳар халқи ўзлари ул қўшунга баробар келолмай ва бошқа тарафдин мадад ва ионат етмоқга чора бўлмаганидин ноилож омон тилаб, дарвозани очибдур. Олимхон шаҳар одамларига дилдорлик ва марҳамат кўрсатиб, давлати тамом илан Олимхон Кировчи шаҳрига дохил бўлуб, бир неча кун ул шаҳарда ором олибдур.

Олимхон ўзи Кировчида туриб, миқдори ўн икки минг қўшунни Тошканд тарафидаги қозоқия ва элатия устига молу амволларини талон-торож қилиб келмоқга буюрибдур. Бир неча кун ичида Хўқанд аскарини Тошканд атрофидин то Чимкандғача дашту саҳрода кўзга кўрунган ҳайвоноти чаҳорпо, чунончи, от, тева, қорамол, қўйдин беҳадду беҳисоб йиғиб олиб, Тошканд шаҳрининг юқори тарафидаги Ниёзбек деган Тошканднинг илғори турадиган қалъани фатҳ қилиб, бир неча кун ичида Олимхон хизматига борибдурлар. Олимхон дарҳол Мўминбек деган саркардани беш юз мерган ила Ниёзбек қалъасининг музофотига буюруб айтибдурки, эй тоға эҳтиётлик билан иш тутуб, номус ва обрўни қўлдин берманг. Кировчи ҳокимини ҳам сизга тобеъ қилдим, у сизнинг амрингиздан асло тажовуз қилмас. Ҳар кун содир бўлган воқеот ва ҳодисотни менга еткуруб турасиз. Саломат бўлсам, йигирма кунда қайтиб келурмиз деб, қимматбаҳо сарупо бериб, чаповуллар олиб келган ўлжа ғаниматдан баъзисини Кировчи ҳокимига ва Тўйтепа ва Ниёзбек ҳокимла-

рига тақсим айлаб, зафар ва нусрат илан қайтиб, бир оз кунда Хўқанд дор ул-аморасига дохил бўлуб, қўшунга хабар бериб, муддати йигирма кун отларингизни парвариш қилиб боқиб, аслаҳаларингизни бачоқ ва тайёр қилиб турунлар, йигирма кундин кейин янадин Тошканд устига қўшин тортиб борурмиз, деб таъкид айлаб, қўшун илан саркардаларга рухсат берибдур. Аскариялар бир неча кун фароғат айлаб, муддати йигирма кун тамом бўлгандин кейин янадин хабар юборуб, андак фурсатда ҳамма қўшун Хўқанд шаҳридин жўнаб, Арзиктепага қўнуб, аскарнинг олди-кетини жамлаб, ул манзилдин жўнаб, Оқжарга қўнуб, ул мавзедин Кировчига бориб ва атроф-жониби Қурамага одам юборуб, ўшал вилоятдаги тамоми аскариялар йиғилиб, ҳозире тайёр бўлуб турсин деб амр қилибдур. Онинг кетидин тўп-тўп, даста-даста жаррор қўшунларни пайдар-пай Тошканд устига букоруб, Олимхон Оқжардин жўнаб, Қамишқўрғонга қўнуб, эртаси андин жўнаб, Ёнбулоқ манзилига қўнубдур. Ўшал кун Қурама атрофидаги саркардалар ва бийлар ва оқсоқоллар ва барча амалдорлар тўп-тўп бўлуб, тортуғ ва пешкаш илан амирни истиқбол қилибдур. Олимхон аларга яхши муомала кўрсатиб, ўз жойларига қайтмоқга рухсат бериб, саҳар вақтида ул манзилдин кўчуб, Кориз мавзеига қўнуб, эртаси ул жойдин кўчмоқ бўлуб, кўп адад тўп отиб, кўчуб, Кировчи устига келиб қўнуб, қўшин ул жойда икки кун истироҳат айлаб, учунчи кун уруш асбоб-аслаҳаларини тайёрлаб, Қурамадин йиғилиб келган қўшунларини Хўқанд қўшунини илан бирлаштириб, Тўйтепага келиб қўнган вақтда кўп адад тўп отибдур. Олимхоннинг Тўйтепага келиб қўнганини ва тўп овозини эшитган Тошканд аҳолилари хавф ва даҳшатга тушуб, дарвозасини беркитиб, ва пойламоқ [кутаётган] талон-торождин хавф қилиб, молу ашёларини беркитмоқ ва ерга кўймоқ ҳаракатига тушибдур. Эртаси Олимхон Тўйтепадин кўчуб, Чирчиқ дарёсидин ўтуб, Қўйлиқ мавзеига қўнуб, беадад тўп отирубдур. Вақтики, Олимхон Тошканд устига аввал мартаба келиб, Тошканд атрофини то Чимканду Сайрамгача молу ҳолларини талон - торож қилиб, Хўқандга қайтар вақтида Тўйтепа ва Ниёзбекга ўз тарафидин бек ва аскар қуйуб кетган эди. Ул аскарлар Тошканд аҳолисининг зироатларини нобуд қилиб ва ўзларини Тошканд шаҳридин ташқарига чиқмоққа қўймай, узоқ вақт қамаб тургон жиҳатдин Тошканд шаҳри ичида ғалла топилмай, қиммат-

чилик қаҳатчиликка айланиб, очликдин кўчаларда ёриб жон берган одамлар бўлуб, ҳаттоки, суллоҳхонадаги кўйнинг қорнига талашган одамлар бўлган экан. Шул тариқа беқувватлик аҳволотда Олимхон тамоми аскар илан отланиб, шаҳар тарафига яқинлашиб, худи Олимхон Солор наҳрининг лабига кўнуб, саропарда қурдуруб, дарҳол саркарда ва бекбачча ва тожикиларни шаҳарни муҳосара қилмоқга амр қилибдур. Ул кеча ётиб, эртаси тамоми кўшунни шаҳарнинг ҳар тарафидин буюруб, шаҳар ичига тўп ва милтиқдин ўқни бамисоли ёмғурдек ёғдуруб, худи амир ҳам ул урушда бирор соат ҳозир бўлуб, хизмат қилганларга инъом бериб, чодирга қайтиб келибдур.

Шул тариқа илан бир неча кун уруш қилиб Тошканд ичиндин ҳам уларга муқовамат кўрсатиб, шаҳарни олмоқга имкон бўлмагандин кейин, қўрғонни тагидан лаҳм ковлаб, дору қўймоқга муқайяд [омода] бўлуб, бир неча кун лаҳм ковлаб, ичига милтиқдору тўлдуруб, тайёрлаб, ул лаҳмга ўт қўяр вақтда ҳамма тўпларни омода қилиб, аскарлар ҳам ул мавзёда ҳозир бўлуб, бирдан лаҳмга ва тўпларга ўт бериб, қўрғоннинг бир тарафини қоронғуликдин истифода айлаб, кўшин шаҳар ичига дохил бўлубдур. Бу хабарни эшитган Тошканд ҳокими Ҳомид хўжа беш-олти нафар хос одамлари илан шаҳардин қочиб чиқиб Бухоро тарафига кетибдур.

Бу хабарни эшитган амир Олимхон Тошканд ўрдасига тожикларни буюруб, худи Олимхон бекбачча ва саркардалар илан ул кун шаҳардин ташқарида кўнуб, бир неча кун Тошканд шаҳрида туруб, Тошканд аъёни вилоят ва ақобиру ашрофларидин бир нечаларини «оқ уйлук» тариқасида Хўжандга юбориб, элатия *бий*ларидин аксарларини *яреу*²⁶ ва *таъзир би-л-мол* айлаб [молларини тортиб олиш билан жазо бериб], янадин ҳар қаюларини ўз расм ва одатларича ўз тойифасига *бий* қилиб, Тошканд шаҳри ҳукуматини Лашкар *девоубегига* марҳамат айлаб, Олимхон Хўқанд дор ул-аморосига азимат айлабдур.

Муддати бир йил ўтгандин кейин, Олимхоннинг хотирига бир фикр келиб, ўйлабдурким, вилояти Фарғонанинг бош-оёғи, то юзигача ва Тошканд шаҳри қозоқия ва андин сартия тамом мусаххар ва тобё бўлди. Амири Бухоро ҳам доираи маслаҳатда яқдиллик, якжиҳатлик кўрсатиб, Кўҳистон подшоларидин Кашмир тоғи доманаси [этаги]дан тортиб, Балхгача тобё ва мунқод бўлуб, Қошғар ва Етти шаҳар ҳокимлари ҳам ота-бо-

боларидин тортиб, то шул вақтгача Хитой ҳукуматига тобеъ ва мунқод бўлганларини мулоҳаза қилмасдин ҳаммалари бизнинг ҳукуматга тобеъ ва фармонбардор бўлуб, ҳар не қилган ҳукм ва фармонимиздин тажовуз қилмайду. Зикр бўлмишлар ҳар йили Хўқанд саркардалари қатори туҳфа ва ҳадя юбориб тура-дурлар. Анкун Дашти Қипчоқ тарафига то Русия сарҳадигача сафар қилиб, аларни доираи итоатга киргузмак лозим умурлардинду.

[Амир Олимхон] бу муддаони кўнглига жазм этуб, ҳамма вузаро ва умаро ва аъни мамлакатни ҳозирлаб, бу сафар хусусида маслаҳат қилишиб, ҳамма баробар бу маслаҳатга қарор беришиб, ризолик кўрсатгандин кейин, дарҳол подшоликдаги тевалардин уч юз тевани тайёрлаб, олис сафарга даркор бўладурган асбоб ва ашёларни юклаб, муътамад ва жаррор сарбонларни теваларга муаккил қилиб, Тошканд тарафига жўнатиб, андак фурсатда Фарғона қўшунларини жамлаб, асбоби сипоҳигари ва лозимоти қўшунни чоқ ва тайёр айлаб, ўн кунда Тошкандга келибду. Шул аснода қиш қаттиқ бўлуб, совуқ ҳаддин ошиб, қўшуннинг аҳволи мутағаййир бўла бошлабди. Бовужуди қиш ва совуқнинг шиддатига қарамай, Олимхон қўшун илан Тошканддин жўнаб, икки кунда Чимканд шаҳрига келиб, шаҳарни атрофлаб қўнуб, муҳосара айлаб, қўрғоннинг атроф-жонибидин тўп, милтиқ ота бошлабдурлар. Муддати йигирма кун шаҳарни қамаб, ҳар куни уруш, отиш бўлуб, чоповул аскарлар дашту саҳролардаги элатияларни то Авлиёота ва Туркистон атрофларигача бориб талон-торож айлаб, кўзга кўринган хоҳ ҳайвонот ва хоҳ одам, ҳаммасини ўлжа, асир қилиб, талаб, ўлдуруб келтурар эканлар. Ори, мусулмония ҳокимларининг қиладурган ишлари таламоқ, ўлдурмоқ, ўлжа, асир қилмоқдин иборат эди.

Қиш вақти ва совуқ қаттиқлик вақтида халойиқ ўз зиндакорчилигининг уҳдасидин чиқолмай турган чоқда Олимхон қўшуни уларнинг устига бориб, талон-торож айлаганига Худованди карим ўшал мазлумларнинг дуосини ижобат даражасига еткуруиб, дафъатан Олимхондин бахту давлат қайтиб, қўшун бузулуб, Хўқанд тарафига қайтган хабарни амирга еткуруибдурлар. Вақтики аксар қўшун совуқнинг қаттиқлигининг қўл-оёқларини совуқга олдуруб, қўл-оёқсиз бўлуб, бевақт ва бежоиз қўшун қилганлик сабабидин аксар умаро Олимхондин дилтанг бўлуб, бир-

бирлари илан маслаҳатлашиб, айтибдурларки: «Амирнинг бул қилган иши муҳолифи шаръи шариф, тоқат қилмаган ишга амр қилмоқдур. Ҳаммамиз, бу қиш фасли ва совуқ вақтида дашту биёбонда саргардон бўлуб, қўл-оёғимизни совуқга олдуруб, ажалдан илгари ҳалок бўлмоғимизни шаръ асло тажвиз қилмаса керак». Аксар қўшун Олимхондин қайтиб, хусусан, саркардалардин Ирисқулибек ва Мўминбек ва буларга ўхшаш бир неча улуғ саркардалар маслаҳатни бир жойга қарор бериб, Олимхоннинг укаси Умархонга келиб, арз қилибдурларким, ушбу вақт ҳамма қўшун Дашти Қипчоқда қор тагида оч ва харобликда қолиб, ўз аҳволотларига дармонда бўлган вақтни ғанимат билиб, ўзларимизни Хўқандга етқуриб, ул вилоят одамлари илан иттифоқлашиб, хонликни ва ҳукумат ишларини ўз қўлларимизга олурмиз. Жондин тўйуб, умридан безор бўлган қўшун ҳам бу хабарни эшитиб, албатта бу маслаҳатни қабул қиладур деб, бу иттифоқни Умархонга маълум айлаб, қарийб бир минг мукамал қўшун илан кечалаб Тошкандга келиб, андин Хўқанд тарафига жўнабдурлар.

Бу хабарни Олимхонга етқурганларида, у ҳайрон ва саросима бўлуб, хотирига келибдурким, кўрнамак тоғаларимиз ва бийлар Умарбекни фириб илан йўлдан озғуруб, Хўқандга олиб кетиб, охири бул вилоятларни душманга поймол қилдирадур, деб афсус илан ўрнидин туруб, катта ўғли Шоҳруххонни олдига келибдур. Шоҳруххон уйқуда экан, баъд Умархоннинг қўшхонасидин хабар олдурса, қочиб кетганлиги маълум бўлубдур. Сониян, Шоҳруххонни қучоқлаб, афсус илан айтибдур: «Эй ўғлум, бу ёмон ишни доимо мендан гумон қилиб, доимо сени танглик аҳволга тутуб, ҳеч бир равнақ бермай, ҳаминша шафқат ва мурувватни ул кўрнамакларга қилур эрдим. Эмди бўлар иш бўлди, қазага ризо бўлмоқ керак» деб, оҳу надоматлар қилишиб, дарҳол мулозим юбориб, қолган аскарни Чимканд ва Сайрам устидин қайтариб, кўрубдурким, ҳамма қўшуннинг аҳволи ва атвори бошқа тарзда, ҳаммаси ўз аҳволи илан овора кўринадур. Икки-уч кун Чимканд устида қўшунга ором бериб, барча амвол ва ашёларни қўшунга тақсим қилиб, қўшинга қараб айтибдур: «Эй аскарлар, мен ҳар нимаки қилиб эрдим, азбаройи хайрияти авомун-носи аҳли ислом, ободии мулки Фарғона эрди. Алҳамдулиллоҳ, оз фурсатда Тошканд музофоти ва Дашти Қипчоқни андак саъй-ҳаракат илан фатҳ ва мусаххар айлаб, тобеъи Фарғона

қилиб, Фарғона вилояти кенг ва восиъ бўлди». [Олимхон] андин Тошканд шаҳрига келиб, Тошканд ҳокимига васиятлар қилиб, ўғли Шоҳруххонни анга сипориш қилиб айтибдурки: «Шоҳруххоннинг ёшлигига раҳм ва шафқат айлаб, ҳифзи ҳимоятингда сақламоқга саъйи балиғ кўрсатурсиз». Олимхон васиятни эътимомига еткурғач, Тошканддин жўнаб, Тўйтепага қўнубдур. Кечаси қўшун орасига бузуклик тушуб, аксарлари Олимхондин қочиб, ҳар манзилда бир минг, икки минг қўшун Олимхонни ташлаб, Хўқандга кета бошлабдур. Олимхон Кировчи устига келгач, Кировчи ҳокимини талаб қилганда, Олимхоннинг юзига дарвозани боғлаб беркитиб, амирни киргузмай, балки тўп ота бошлабдур. Амир Олимхон тамом мутағаййир бўлганлигини фаҳмлаб, от устида туруб, аркони давлат ила машварат қилишибдур. Қадимий давлатхоҳлар маслаҳат беришибдики, агар Хўжанд тарафи ила юруб, Хўжандга борсак, давлатхоҳларингиздан Хонқули мирзо Хўжандга ҳокимдур. Ҳамма асбобу аслаҳа тайёр, агар Хўжандга киргудек бўлсак, Хўқанддаги кўрнамаклар Хўқандда туролмай қочиб кетадур деб, баъзилари айтибдур Хўжанд йўли олис, Кандир давони ила борсак, Хўжандга тезроқ етурмиз деб. Хулосаи калом маслаҳат бир жойга анжом топмасдан, амир Кандир тарафига қараб азимат айлабдур. Ул куни Тилов саҳросига қўнуб, эртаси Кандир довони тагига қўнуб, эртаси хос ва муътамад одамларни Фарамсаройдин юрмоқга амр қилиб, худи Олимхон Кандир давонига юруб, давондин ўтуб, Қизил кўпрук даҳанасига етганда даҳанага тош илан чиб қилиб ўйлади: «Қанча марг ётган экан?» Олимхон қўшун ила ул жойда таваққуф қилиб турганида Ботур *қўлибегининг* отаси от қўйиб чибга қараб бўлган ҳамоно, бир ўқ кўкрагига тегиб, отдин йиқилиб, жон берибдур. Олимхон бу аҳволни кўруб, қўлини дуога кўтаруб, тузини хақлаб то шул жойғача биргалашиб келган аскарларни ҳақиқа дуо қилиб, ҳаммасига ижозат берибдур. Худи Олимхон Қорамозор йўли илан Хўқанд тарафига жўнабдур. Олимхондин ажралиб кетган қўшунни йўлда тўсқунчи ва қароқчилар талаб, отларини, тўп ва яроғ-аслаҳаларини олиб, баъзиларини ўлдуруб, қолганлари пиёда, оч-яланғоч, кечалаб Хўқанд шаҳрига борибдурлар. Худи амир Олимхон Зухур *девонбеги*²⁷ ва яна уч нафар хизматкори илан Сирдарёнинг кечувидин ўтиб, Чорбоғи девона саҳросида мулозимларнинг оти чарчаб қолиб Зухур *девонбеги* илан Олти қушга етганда дарахтнинг орасидан бир одам бир милтиқ отиб, Олимхонни даражаи шаҳо-

датга еткурубдур²⁸. Бул воқеани кўрган Зуҳур *девоубеги* отга қамчин бериб, Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, тўғри ўрдага бориб, Умархоннинг оёғига йиқилиб, бошини кўюб, ўтган аҳволотни ва Олимхоннинг шаҳид бўлганини баён қилибдур. Умархон дарҳол одам юбориб, Олимхоннинг мурдасини хонлик либоси илан шаҳар ичидин ўткузуб, аҳли шаҳарга вафотини маълум айлаб, Фарғона хонларининг дахмасига, ота-оналарининг ёнига дафн қилдуруб, Зуҳур *девоубегини* ўз улуғунинг намагини оқлаб, шул даражада хизмат қилгони учун ўз муқарраблари қаторида мансаб тайин қилибдур.

Олимхоннинг айёми давлати салтанат ва вафотига шул тариқа форсий *тарих* топибдурлар:

Жулуси салтанати он амири Рустамдил,
Ба лафзи ўзбаки Фарғона аст «ўн икки йил»,
Ба даври салтанати тожикони хун ошом,
Чунончи ҳар яки он аст наҳанги лужаи Нил.
Ба забти қалъа бар бари аду миён мебаст,
Фалак ба чашми аду нусраташ кашада мил.
На хандақ ва на ҳисор ва на тўп сад(д) бишуди.
Мисоли фирқан Яъжуж зи бех кашад чу сел.
Инони тавсани умраш қазо кашид охир,
Чу пашша пеши ажал кушта шуд вужуди фил.
Агар бижўйи ту тарихи соли фавт бикаши,
Думи «бақо» ва сари «жоҳ» зи «хони Рустамдил».

[Рустам юракли бу амирнинг салтанат даври,
Фарғона ўзбекларининг тили билан «ўн икки йил».
Қонхўр тожикларнинг подшолиги даврида,
Қайсики ҳар бири тенгсиз Нилнинг наҳанглари эдилар.
Қалъа эгаллашда душманга қарши бел боғларди,
Ғалабадан фалак душман кўзига мил тортарди,
На хандақ, на қалъа, на тўп унга тўсиқ бўла оларди,
Яъжуж фирқасини худди селдек томирдан қуларди.
Тақдир умр отининг жоловини охири тортиди,
Фил гавдали эди, бироқ ажалдан пашша каби ўлди.
Агар унинг вафот йилини чиқармоқчи бўлсанг
«Бақо» думини ва «шоҳ» бошини «хони Рустамдил» дан айир].

Махфий қолмағайким, «зи хони Рустамдил»дан «бақо» «алиф» илан «жоҳ»ни боши «жим»ни исқот қилганда, *тарих* [1225/1810] ҳосил бўладур.

Баёни воқеоти даври ҳукумати Умархон ибн Норбўтахон

Ҳар вақт бир мамлакатки, инқилоб ва иғтишош ва фитна пайдо бўлуб, ўшал вақт хонларининг бошига ҳар хил шўришу фалокат, кушти давлат [давлат заволи] келтирадурғонлик сабаби аксар салотин шариаат ва маъдалатнинг хилофига иш тутиб, қонуни шаръдин тажовуз қилғонликдин пайдо бўладур.

Шаҳе гар хунад такия бар теги тез,
Зи паҳлуи ў бигзаранд ҳамчу без,
Сазовори теғ аст ҳар теғ зан,
Мазан ту касеро ва хунаш мarez.
Ба некўйи ту бигзарон умри худ,
Ба як давр меояд он бар ту низ.
Зи атвори гардун ту гофил мабош,
Ситезандаро пеш ояд ситез.
Бидидам дар атвор мизони адл,
Мукофотро кора бош эй азиз.
Нажўйи дар ин даҳр озори мўр,
Ки ар мор гардад нахоҳи гурез.

[Агар шоҳ ўткир қиличига суянса,
Биқинига без каби (тешиб) ўтадилар.
Тиг урувчи тиг (дан ўлиш)га сазовордир,
Сен ҳеч кимга тиг урма ва қонини тўкма.
Умрингни яхшилик билан ўтказ,
(Ёмонлик қилсанг) у сенга ҳам бирор пайтда қайтади.
Фалакнинг одатидан гофил бўлма,
Душманлик (хусумат) қилувчига душманлик етади.
Адолат тарозисининг ўлчовида кўрдим,
Мукофот (эваз)ни ёқтирмовчи бўл, эй азиз.
Дунёда чумолига ҳам озор бермовчи бўл,
Ким ул илонга айланса қутула олмассан].

Умархони жаннатмакон табъи латиф ва ройи зариф ва жамии ахлоқи ҳасанага муттасиф [эга] бир зот бўлган сабабдин тамоми уламо ва фузало ва содот, машойих ва вузаро ва умаро, сағир ва кабир ҳамма баробар иттифоқлашиб, арки ўрдага ҳозир бўлуб, яна қайтадин Умархонни ўзбек хонлари расмича оқ намадга солиб қорилар «Ана фатаҳна» сурасини²⁹ ўқуб, кўтариб, Фарғона тахтига ўтқузуб, тамоми жамъ бўлган халойиқлар таҳният ва муборакбод овозасини арши аълога еткурубдурлар.

Андин кейин Умархон ҳозир бўлганларининг ҳар қаюларига муносиби аҳвол, жома ва дастор [салла] инъом айлаб, барчаларини шод ва масрур қилибдур. Кундин кун Умархоннинг аҳволи марзия [маъқул] ва атвори писандидаси оламга шойиъ ва зоҳир [маълум] бўлуб, андак фурсатда ҳамма аҳли Фарғонанинг кўнглини ўзига жазб ва мусаххар қилиб, эски ва қадимги бидъат ва зулмларға, шаръи шариф манъ қилган ишларга мутлақ барҳам берибдур.

Олимхон асрида ҳар кимдин зўрлик илан тортиб олиб, аскар қилинган қулларни ўз хўжаларига топшуруб, Олимхоннинг зулмидан бошқа шаҳарларга қочиб, жудойи ватан, оввораи ғурбат бўлуб юрган одамлар Умархон хизматига қайтадан келиб, паноҳ тортганларга шафқат назари илан қараб, уларнинг ҳар қаюларига муносиб мансаб ва баъзи тортуқ ва пешкаш қаторида келтурулган қуллар бўлса аларнинг қобилиятига қараб, жой ва ўрун бериб, тамоми тожикларни ўз жойларига кетмоқга рухсат бериб, уларнинг улуғларига *баходир* вазифахўрлар қаторида жой бериб, Олимхон вақтидаги амалдорларни тағйир ва табдил қилиб, Муҳаммаднурхўжа ном тожикка *ҳудайчилик*³⁰ амал бериб, бир юз нафар тожик номдорлардин туғ ва байроқ илан анга топшуруб, Зийнат шоҳ, қози Ниёзмуҳаммад ва Абдулбоқий ва буларга ўхшаш улуғларни *умаро* қаторига дохил айлаб, Норбўтахон надимларидин Олимхон вақтида Бухорога қочиб кетган Қобул мирзо ва Ғариб *ясовул* ўғли Умархон ҳузурига қайтиб келган экан, уларни ҳам вазифахўрлар қаторига киргузуб, бу ўртада Тошканд ҳокими Лашкар *қўшбеги*га супориш айлаган Олимхоннинг ўғли Шоҳрухонни ўлдурубдурлар.

Шаҳон ки ба хуни жигар сурхрӯ,
Шуда ёфтанд дар жаҳон обрӯ,
Матое ба хуни жигар мехӯранд,
Наярзад ки фардо ба як рӯ ба рӯ.

[Жигар қони билан қизил юзли бўлуб,
Жаҳонда обрӯ топган шоҳлар,
Дунё матосини жигар қони билан сотиб олишлар,
Эртага азобга рӯбару бўлишларига арзимайди].

Ирисқулибек, Мўминбек ва Қитоқий *баҳодир* Олимхоннинг улуг бошлуг саркардаларидан бўлуб, Умархонни Чимканд устида йўлдан чиқариб, Олимхондин қайтариб Хўқандга келтуруб хон қилган эдилар. Умархонга баъзи давлатхоҳлар арз қилибдурки, бу зикр бўлмишлар Олимхонни саранжом қилгандин кейин, Умархонни ҳам ўртадин кўтариб, Ирисқулибекни хон қилурмиз деган маслаҳатлари бор деб, уларнинг афёоли замиъа ва атвори шаниъаларини батафсил аён қилибдурлар. Бул аснода Олимхондин қочиб, Бухорога кетган Ражаб *қўшбеги* Умархоннинг хон бўлуб, Калли Шодий марғинонликнинг Фарғона мамлакатига *мингбоши*³¹ бўлганлигини эшитиб, ўз атбоъ ва авлодлари илан Умархон хизматиغا келибдур. Булар келгандин кейин Ражаб *қўшбегининг* кўрсатган маслаҳати бўйича, Ирисқулибек, Мўминбек ва Жумъабой Қитоқий кўрнамакларни ўлдуруб, мамлакат ичидаги фитна ва кудурат бир тараф бўлуб, кундан-кун Умархоннинг ривожи тараққий ва ривожланибдур.

Икки йил ниҳоятда осойишта ва фориғболлик ҳукмронлик айлаб, андин кейин Калли Шодийни Хўжандга ҳоким қилиб, онинг ўрнига Юсуф Қошғарийни *мингбоши* ва *амири лашкар* қилиб, маслаҳат айлабдурким: «Юсуф *мингбошини* аскар илан душман устига юборурмиз токим, онинг қуввати бозуси ва шавкати аморатини душманлар назари диққатига олсунлар». Ҳамма бу маслаҳатга қарор бериб, қўшун жамлаб Ўратепа устига бормоқга Юсуф *мингбошига* фотиҳа ва ижозат берибдурлар. Умархондин руҳсат олгандин кейин Юсуф *мингбоши* қўшунни жамлаб, фотиҳа олиб, уч кунда аскар илан юруб Ўратепа устига бориб икки саркардани Ўратепа устига, худи Юсуф *мингбоши* бошқа саркарда ва қўшун илан тўрт кун ичида оқар Оқбулоқдин то Самарқанд атрофиғача чоповул айлаб, ҳар нима

тўғри келган ва кўзга кўринган беадад чорпо ва беҳад одамларни асир айлаб, Оқсув устига келиб қўнубдур. Қуввату қудрати етган мусулмония ҳоқимлари бир-бировларини талон-торож қилмак, ўлдирмақдин бошқа ҳунарлари йўқлиги ҳаммага маълум эди.

Оқсувдин оҳисталик илан кўчуб, муддати тўрт кун ичида ҳамма аскар илан Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, Умархонга манзур бўлуб, қилган хизмати ва ғайратини баён қилганда, Умархон хурсанд ва фараҳманд бўлуб, Юсуф *мингбошига* сарупои шоҳона инъом айлаб, хизмат кўрсатган йигитларнинг ҳар қаюларига сарупо ва муносиби аҳвол амал ва ёрлик бериб келтурган ўлжани йигитларга баробар тақсим қилиб бермоққа фармойиш айлабдур. Тақсимдин фориғ бўлгандин кейин ҳамма аскарларга ўз жойларига бормоққа амр қилиб, тахту салтанатда фориғболлик ила ҳукмронлик айлаб, андак вақтдин кейин Тошканд ва Дашти Қипчоқ тарафига саёҳат қилиб, ул тарафларда раоё ва бароёларни аҳволотидин воқиф ва огоҳ бўлмоқ муддаосида баъзи хос умаро ва саркардалар тайинлаб, алар бирлан Тошканд тарафига азимат айлаб, шаъну шавкат илан Умархон Қурама устига қўнубдур.

Ул вилоятнинг аён ва ашрофларини талаб айлаб, ҳаммаларига муносиби аҳвол, қимматбаҳо жомалар бериб, бидъати қадимларни барҳам айлаб, аҳкоми шаръи шарифни жорий қилмоқ хусусида уларга таъкид қилиб, ҳамма ҳозир бўлганларни ўзларидан рози ва хурсанд айлаб, эртаси Кировчидан кўчуб, йўл устида куннинг иссиғ вақтида арз қилувчиларнинг арзини эшитиб, тамоми асъаса ва дабдаба илан от устида бир-икки соат таваққуф айлаб, арзини хуб эшитиб, лойиқ ва муносиб жавоб айтиб ўтар эдилар. Шул тариқ юруб, Тошканд дарвозасига етгунча мазлумларнинг арзу додини сўраб, золимларга сиёсат кўрсатибдур. Тўйтепадан қўнган вақтда Тошканднинг уламо, фузало ва умаро ва улуғлари тортуғ ва пешкаш ила келиб манзур бўлубдур. Эртаси Тошканд тарафига азимат айлаганда Тошканднинг тамоми уламо ва умаролари, улуғ хон Чирчиқ дарёсидин ўтуб фуқароларга рўбару бўлган ҳолда ҳамма бирдан дуо қилишиб, Қўйлуқ мавзесидаги омода қилинган саропардага тушубдур. Андак истироҳат айлаб, отланиб, Солор лабига келганда, Солор лабидин то Тошканд ўрдасигача кўчанинг икки тарафида фуқаролар қатор турушуб, эъоз ва икром илан Умар-

хонни Ўрдага тушуруб, подшоҳларга муносиб зиёфати олий тайёрлаб, бир неча кун Тошканд шаҳрида истиқомат ва истироҳат айлабдурлар. Бир неча кундан кейин Тошканд шаҳрига Лашкар *бекларбеги*ни³² ҳоким айлаб, Лашкар *бекларбеги* ва онинг фарзандларига сарупон шоҳона бериб, бошқа саркардалардин онинг мартаба ва манзилотини мумтоз айлагандин кейин, Лашкар *бекларбеги* Тошканд шаҳри ва онинг атрофидаги тамоми сартия ва қозоқияларнинг улуғларига букюруб ҳозирлаб, ҳаммалари тортуғ ва пешкашларини Умархонга манзур айлаб, уларнинг ҳар қаюларига Умархон сарупо ва мансаб бериб, ўз жойларига қайтмоқга рухсат айлабдур. Андин кейин Умархон Ражаб *қўшбеги*ни Туркистон шаҳрини мусаххар қилмоққа амр қилиб, кўп миқдор қўшун илан Туркистон тарафига равон айлабдур. Ражаб *қўшбеги* уч кун йўл йуруб тўртинчи кун саҳар вақтида Туркистон қўрғонининг тагига бориб, ҳамма ширин уйқуда ётган вақтда қўрғондин ошиб тушуб, Туркистон шаҳрини мусаххар қилиб, бул шаҳардаги хазинага тегишли ҳамма молу ашёларни тасарруфига олиб, Туркистон ҳокимини давлатхоҳ одамлари илан ушлаб, ҳаммасини Умархонга юборуб, Туркистон атрофидаги элатияларни ўзига қаратибдур. Бул хабарни эшитган Умархон хурсанд бўлуб, давлатхоҳи қадимийлардин Шайх Бадал *додхоҳ*³³ деганни Туркистон шаҳрига ҳоким қилиб, қимматбаҳо сарупо ва дастор ва ёрлиғ бериб, умури шаръийда маҳкам ва устувор турмоқликга тарғиб айлаб, Туркистонга юборибдур. Шайх Бадал *додхоҳ* боргандин кейин Ражаб *қўшбеги* шаҳарни анга топшуруб, Умархон хизматига келиб, кўп инъому эҳсонга сазовор бўлубдур. Умархон бир неча вақт Тошканд шаҳрида туруб уламо ва фузалоларга инъому эҳсонлар бериб, уламоларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол саруполар ҳадя айлаб, ҳаммаларининг кўнглини ўз тарафига мойил қилдуруб, тажаммули тамом ва хурсанди молоколом ила хазойин ва дафоинларни ортиб, Хўқанд шаҳрига равона бўлуб, андак фурсатда Хўқандга дохил бўлубдур.

Амир Умархон тахтга ўлтургонларининг олтинчи йилида масжиди Жомеъ биносини бошлаб, саккизинчи йилида итмомига еткурубдурлар. Хўқанд масжиди Жомеъсининг *тарихи*:

Амири жаҳондор хуршеднур,
Зи худ кард хурсанд наздику дур.
Заифон ҳамма шоду хуррам аз он,
Фақирон э-эҳсони ў дар сурур.
Ятимон фаромўш карда падар,
Зи ашфоқи базлаш ҳамма дар гурур.
Ғаибон ватанҳо фаромўш кард,
Зи базлаш ҳамма кард зи х(в)ешон нуфур.
Ба давлат шуда шайху олим азиз,
Азизон ҳамма гашг ғарқи нузур.
Зи масжиди Жомий кашиданд тарҳ,
Зи ҳукми жаҳондор эҳсон вуфур.
Ба ду сол итмоми таъмири ў,
Шуда аз каромоти султон вузур.
Бигуфто хирад соли тарихи ў,
Бигурси зи ман «боз Жомий зуҳур».

[Жаҳон эгаси қуёшдек нурли амир,
Яқину узоқдагиларни ўзидан хурсанд қилди.
Бечоралар ундан шоду хуррам,
Камбағаллар эҳсонидан хурсанд.
Етимларнинг эсига оталари келмайди,
Саховатидан барча одам ғурурда.
Мусофирлар ватанларини унутган,
Инъомидан барча (тўқ бўлуб) қариндошларига иши
тушмайди.
Унинг даврида олимлар иззатли,
Азиз кишилар эса, назру ниёзга ғарқ бўлган.
Жоме масжидини тарҳини туздилар,
Эҳсони фаровон ҳукмдорнинг ҳукми билан.
Икки йилда унинг ҳуриб битирилиши,
Бу султоннинг кароматларидан бўлди.
Унинг тарих йилини ақл:
Мендан сўрасанг «боз Жомеъ зуҳур бўлди» деди].

«Боз Жомеъ зуҳур» тарих бўлмоғига сабаб, Олимхон мундин муқаддам масжиди Жомеъ ўрнига мадрасаи олий бино қилмоқ бўлуб, деворини одам бўйи баробар ишлангандин кейин монё илан тўхталиб қолиб, Олимхондин кейин Умархон аввало бинони бузуб, ўрнига иккинчи мартаба масжиди Жомеъи шариф ва

мадраса бино қилган экан. Ва дигар шулки, Хўқанд шаҳрининг жамияти ушбу жомеъ биносидин сўнгра маълум ва машҳур бўлганлик сабабидин «боз Жомеъ зуҳур» модаи *тарих* бўлубдур.

Умархоннинг тахтга ўлтургонига ўн йил бўлганда Ўратела ҳокимлари ва Хўқанд хонлари миёналарида низо ва мухосамат пайдо бўлган ваҳҳдин Самарқанд элатияси ва хитой, қипчоқ ва қорақалпоқ бекларидин Умархонга хат-хабар юбориб, арз қилибдурким: «Бизларнинг борамизда шафқат ва марҳаматингизни дариг тутмай, Диззах устига қўшун тортиб келсангиз, бизлар жиловингизда хизмат қилар эдик». Бу хат-хабар мазмунини аркони давлатга маълум ва машварат айлаб, элчига сарупо ва инъомлар бериб, ҳамма акобиру ашрофлар илан маслаҳатни бир жойга қўйуб, лашкар жамъ қилмоқга муқайяд бўлушуб, бир оз фурсатда кўб қўшун тайёрлаб, асбоби сафарни муҳайё ва омода қилиб, тамоми Фарғона аскарини ҳозирлаб, Дашти Қипчоқ қўшинини ҳам йиғиб келтурмоқ учун Тошканд ҳокими Лашкар *бекларбеги*га амр юбориб, Умархон асъасаю дабдаба илан Хўқанд шаҳридин жўнаган вақтида уламо, фузало ва фуқаро кўчаларга томоша учун чиқиб, амирга фотиҳа берибдурлар.

Умархон ўшал уни Хўқанддин чиқиб, Қушкўприкка қўнуб, иккинчи кун Бешариқ мавзеига бориб, учунчи кун Конибодом қуруғига етиб қўнубдур. Тўртинчи кун Қароқчиқумга, бешинчи кун Хўжанд шаҳрига бориб, ул шаҳарда муддати уч кун ором олиб, қўшуннинг олди-кетини жамлаб, андин жўнаб Қўштегирмонга бориб қўнубдур. Ўшал кун Лашкар *бекларбеги* Тошканд, Дашти Қипчоқ ва Қурама қўшунларининг саркардалари илан Хайрбоддин ўтуб, Умархон аскарига қўшилубдурлар. Лашкар *бекларбеги* борасига Умархон шавкат ва марҳамат кўргузуб, тамоми саркарда ва умароларни ўз ҳузурига ҳозирлаб, қўшунни қаю тариқа юргузмаклик тўғрисида машварат қилганда айтибдурлар: «Эй, подшоҳи олампаноҳ, кичик душманни оёқ остига ва орқага ташлаб қавий ва забардаст [қўли баланд] душманнинг устига бормоқ ақл ва маслаҳатдин хориждир. Яна маслаҳат амири равшанзамирнинг [очиқ кўнгил] раъйларидадур [ихтиёрларидадир]».

Умархон аларнинг сўзига жавобан айтибдурким, Худованди карим ионатига таваккал айлаб, бизлардин ёрдам ва нажот сўраб, хат-юборган халқнинг устига бориб, аларга нажот ва дилдорлик бериб, Фарғона аскарининг қуввату иқтидорини

душманга кўрсатиб, Диззах шаҳрини муҳосара қилмоқга ҳиммат кўрсатмоқ лозим. Бул миёнада қорақалпоқ ва хитой-қипчоқ аҳволотидин воқиф ва огоҳ бўлуб, аларга шафқат ва марҳамат кўрсатиб, аҳволпурслик қилмоқ лозимдур, деганда ҳамма би-л-иттифоқ бир маслаҳатга қарор бериб, эртаси Қўштегирмондин кўчуб, Хавос устига бориб қўнуб, эртаси Хавосдин жўнаб, эртаси Ём мавзейига қўнуб, эртаси андин жўнаб, Диззах устига етиб қўнубдур. Бир кеча ул мавзеда ётгандин кейин эртаси чоповул қўшунни то Самарқанд тобиотиғача буюруб, қолган қўшун илан Диззах муҳосарасига машғул бўлубдурлар.

Мажмуи қипчоқия тортуқ ила келиб, Умархонга манзур бўлуб, уларнинг ҳар қаю бошлуқларига сарупои шоҳона бериб, қолганларига ҳам баробар жомалар бериб, ҳаммасини сарафроз қилибдурлар. То қирқ кунгача Диззах устида туриб, Диззах ва Самарқанд миёнасидаги жойлардин келганларга сарупо инъом қилиб, бул миёнада ҳар кун Диззах шаҳрини муҳосара айлаб, уруш қилиб, ҳар икки тарафдин ўлган ва ярадор бўлганларига раҳму шафқат айлаб, Диззах устидин кўчуб, қайтмоқга амр қилиб, ҳамма саркардалар ва қўшун оҳисталик ила кўчуб, Ўратепа устидин ўтиб, олти кунда Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, ҳамма саркарда ва қўшунга ўз жойларига бормоқга ижозат берибдурлар.

Умархоннинг тахтга жулусига ўнинчи йилининг аввалида Маҳмудхон тўраи Аҳрорий амири Бухоро тарафидин Ўратепага ҳоким эди. Умархонга дўсту ошно бўлмоқ муддаосида хабар юборибдур. Бу хабари масарратосорни [хушхабарни] Умархон эшитиб, ул удвийзоданинг садоқатига амният ҳосил айлаб, дарҳол қўшун бўлмоғига фармон бериб, Хўқанд шаҳридин ас-асаю дабдаба илан жўнаб, Ўзбактепага қўнуб, қўшунни жамлаб олгач, андин кўчиб Бешариқ мавзеига қунуб, андин жўнаб, муддати олти кунда Ўратепа устига етиб қўнубдурлар. Маҳмудхон тўра волии Ўратепа авсофи ҳамиди Умархонни эшитиб, дўст ва ҳамсуҳбат бўлмоқ орзусида эканлигини фаҳмлаган Умархон аз рўйи одоб [одоб ила] надими хосларидин бир одамни Ўратепа шаҳрига Маҳмудхон тўранинг хизматига юборибдур.

Маҳмудхон тўра ул одамга эъзозу икром кўрсатиб, рухсат берибдур. Эртаси Маҳмудхон тўра қимматбаҳо асбобу ажнос

лардан тортуғ олиб, аркони давлатлари илан Муғ аркидан чиқиб, Умархон қўшуни тарафига равона бўлубдур. Умархон бул хабарни эшитуб, махсус улуғлар билан хос саропардада ўлтуруб, саропарда атрофига бир минг мерган йигитларни зийнатлик либос ила музайян ва муҳайё айлаб, кутуб турган ҳолда Маҳмудхон тўра саропардага дохил бўлиши илан Амир Умархон ўрнидин туриб, бир-бирлари илан қучоқлашиб кўришиб, бир-бирлари илан муҳаббат ва садоқат илан ширин сўзлашиб, Умархон ҳамма саркардалардин юқори, ўз ёнида жой бериб ўлтургизиб, қолган содот ва уламоларга муносиб жой кўрсатиб, алвони неъмат ва анвои фавоқиҳлар тортуб, баъд аз фароғи таом тўрага худи амир саропардасининг ёнида бир олий саропарда тайёрлаб берибдурлар. Ўшал кечаси умаро ва саркардалар маслаҳат қилишиб, тўрани Хўқандга олиб бориб, Марғилонга ҳоким қилиб, хос ва муътамад оламлардин бир одамни Ўратепага ҳоким қилмоқ бўлубдурлар. Бул маслаҳатни маъқул кўрган Умархон Ўратепани Ражаб қўшбегига топшуруб, Маҳмудхон тўрани ўзлари илан, Хўқанд шаҳрига қайтиб келибдурлар.

Андак вақт ўтгандин кейин юзия ва қирқия жамоанинг бекларидин Муҳаммадраҳим *оталиқ*³⁴ ном бир саркарда ўз элатиялари ила иттифоқлашиб тўгри Ўратепа шаҳрига дохил бўлуб, шаҳар халқини ўзига тобеъ айлаб, Муғ аркига Ражаб қўшбегига одам юборуб Муғ аркидин чиқиб кетмоқини талаб қилибдур. Ражаб қўшбеги уч-тўрт кун мадоро ва мавосо айлаб, охири Ўратепа ва Муғ аркини ташлаб ўзига қарашли одамлари илан Хўқанд шаҳрига чиқиб кетибдур. Ражаб қўшбегини беуруш ва бенизо Ўратепани ташлаб келганлигига Умархон малоли хотир бўлубдур. Зероки, аскария орасида Ражаб қўшбеги илан Муҳаммадраҳим *оталиқ* миёналарига хуфия мавозаат [алоқа] бўлуб Ўратепани Муҳаммадраҳим *оталиқ*га муфту мажонан [осонгина] бериб келганлиги шойиъ [опшор] бўлуб, ул хабар Умархонга масмуъ бўлубдур.

Тахтга ўлтурганининг ўнинчи йилида Умархон Эрназарбек *девоубегини* Тўрақўрғонга ҳоким айлаб, Ражаб қўшбегини ҳамроҳ қилиб юбориб, онинг кетидин мулозим юбориб, Ражаб қўшбегини ўлдуруб дарёга ташлабдур. Ҳар амалики, баъзи мардумлар борасига қилибдур, ўзига қайтибдур.

Жулусининг ўн биринчи йилида Олимхоннинг қизи Умархоннинг ҳампиран айнийларини Маъсумхон тўра Маҳмудхон тўрага бериб, домодлиғ мансабига сарафроз қилибдур.

Жулусининг ўн иккинчи йилида Бозоркули *меҳтар*³⁵ ким Умархоннинг *надими хос* ва муқаррабларидин ҳам *меҳтар* ва ҳам аффон ва тоғлик ва понғози туғлари онинг қўлига топшурулган хоннинг аниси жалисларидин аксар ҳукумат онинг қўлида экан. Исфара ва Бекбачча маҳаллаларининг миёнасида ҳовли олиб, ўрдаи олий бино айлаб, иморат тамом бўлганидин кейин Умархонни таклиф айлабдур.

Арқи олийдин то ўз уйигача кўчаларга кимхоб атласдин пойандоз солиб, амирнинг бошидин тилло танга нисор айлаб, гоятда шаъну шавкат ила уйига тушуриб муддати ўн икки кун Умархон онинг ўрдасида туриб, сипоҳ ва кулли баҳодирларга ва ҳамма уламо, фузало ва оқсоқолларга сарупо бериб, Умархон шул ўрдада турмоқни хоҳиш қилган экан. Лекин қазон қадар ўз ишига машғул бўлуб, кундин-кун дарду-алам зиёда бўлуб, ноилож хонни дор ул-аморога элтибдурлар. Ул жойда тобора касали зиёдалашиб 2-3 кундин кейин «кулли нафсун заиқат ул-мавти» [барча тирик жонзод ўлимга маҳкум] шарбатини нўш этиб [ичиб] олами фанодин дор ул-баҳога риҳлат айлабдур³⁶. Вафот ва жасадларини бир кеча кундуз махфий сақлаб, Умархоннинг 14 ёшга кирган ўғли Муҳаммадалихонга ҳамма аркони давлат ва аъёни мамлакат байъат қилиб, қасамёд айлаб, подшоҳликнинг русуми бўйича Муҳаммадалихонни оқ намадга солиб, хон кўтарибдурлар³⁷. Муҳаммадалихоннинг қайнотаси Юсуф *мингбоши* тоғлик ҳамма саркарда ва умароларга бошлуғ, ҳам маслаҳатбоши экан. Тахтнинг атрофига муҳофазат учун хос ва муътамад одамлардин тайинлаб қўйиб, андин кейин Умархоннинг вафотини шойиъ ва ошкора айлабдур. Ўшал куни гўёки қиёмати сағир барпо бўлгандек, ҳамма улуғу кичик, амиру вазир, шоҳу гадо Умархонга таъзия ушлаб, гирия зор айлаб, жаноза учун дахмага олиб борар аснода халқнинг анбуҳ ва адади туфайлидин жанозани кўчада олиб бормоққа имкон бўлмай, Юсуф *мингбоши* бош бўлуб, ҳазор машаққат илан дахман шоҳонга келтуруб, ота-оналарининг ёнига дафн қилибдурлар. Умархон аксар умрини уламо ва машойих ва содоти иззом ва хўжағони киромлар суҳбатига сарф қилиб, табиати шеърга мойил ва шуарпарвар ва ниҳоятда олижаноб эди.

Умархоннинг асрида ва суҳбатида бўлган уламо, фузало ва машойих ва мударрислардин Зокирхўжа эшон Намангоний ва

домла Мирзойи қозикалон марҳумий ва ҳазрат домла Мўминбек марҳумий ва ҳазрат домла Абдулкарим марҳумий ва ҳазрат Мавлавий Кобулий ва ҳазрат домла Ориф Пскатий волиди маҳдуми Ҳамом. Маснади аморатда ҳамжулуслардин [яқин сўҳбатдошларидан] Исҳоқбек ном амирзодаи Бухоро валади амир Шоҳ Муродхон додари (укаси), Амир Ҳайдар подшоҳи Бухоро ва Султон Тўрайи Аҳрорий ва Маҳмудхон тўраи Аҳрорий ва Маъсумхон тўра Маҳдуми Аъзамий (шу охиргиси Ҳур Офтоб оғим, худи амири марҳумини сингисининг эри) ва Тўра Хўжа Калон Маҳдум Аъзамий ва Эшонхон ва Тўрахон тўра ва Жаҳонгир тўра Саййид Офоқий, мазкурлар амирга доимо ҳамнишин бўлуб, ҳар амреки подшоҳликка тааллуқ бўлса, уламо тоифаларига ҳавола қилиб, ҳукми шаръийни жорий айлаб, ҳар вақт амирнинг мажлисида уламои муҳаққиқлар бўлуб, уламои хушомадгўйдин парҳез қилур экан. Булардан бошқа Умархон «Мажмуъат уш-шуаро» барпо қилиб, закий ва зариф шуаролардин жамъ айлаб, ҳамма шуароларнинг айтган қасоид ва ғазалиёт ва ашъоротларини жамлаб девон қилгандур. Умархон асри Фарғонанинг энг обод, илм ва фазл тараққий этган, атроф жонибдаги вилоят ва мамлакатлардин Умархоннинг авсофи ҳамидасини эпиттан уламо ва фузало ва шуаролар жамъ бўлуб, илм ва фазл ривож топган эди. Хусусан, Умархон ўзи шоири ширинсухан эди. Айтган шеърлари Фарғона ва бошқа вилоятларда машҳурдур. Умархон шеърларидин ҳурматли қориларга намуна деб бир икки ғазални ушбу жойда такрор қилдим. Чунончи, мухаммаси Амир бир ғазали Залилий:

Саҳар чаманда қулогимга бонги уд етар,
Башорати карами вожиб ул-вужуд етар.
Бир кечаким тўлин ой соғарига жуд етар,
Фалак пиёласидин шарбати шуҳуд етар,
Саводи сурма дема, кўзларига дуд етар.

Тариқат аҳлини андишаси қаноатдир,
Вужуд шамъини куйдурмак анга одатдур.
Чу соф бўлса кўнгул анжуманида хилватдур,
Чироғи хонақоҳи сўфиён не ҳожатдур.
Ситоран фалак, гумбази кабуд етар,

Ҳавон ишқида парвонавор тайр этгил,
Ани висол умидида тарки ғайр этгил.
Вужуди кивсатини силкит, кори хайр этгил.

...

...

Нишоти маҳфилидин ганжи байт ул-эҳзон хуб,
Агарчи булбули шӯридага гулистон хуб,
Манга жаҳон элини базмидин ғӯристон хуб.
Навойи навҳан ҳар қабрдин суруд етар.

Фигонки, ғафлат ила нақди умр бўлди хубо.
Ҳабиб равзасига етмадим чун боди сабо,
Амир эдим агарчи муҳиб ул-або,
Насибаи чу жароҳат Залилий во ажабо.
Муҳаммадий эдим-у шарбати жуҳуд етар.

Лаб ўлур не комга зулфингни паришон қил.
Қанд қийматини синдур, нархи шакар арзон қил.

Ҳусн элини шоҳи сен, мен каби гадоларға,
Кўз учи билан боқиб, хайр бирла эҳсон қил.

Ишқ динига мунаккир бўлса зоҳиди худбин,
Эй санам, лиқо кўрсат, габрни мусулмон қил.

Иҳтисоб учун зоҳид кўрса дайр аро соқий,
Бир қадаҳ била они зуҳидин пушаймон қил.

Истасанг кўнгилларни ғамза тиғига қурбон,
Қошларинг ҳилолини моҳи ийди қурбон қил.

Шарҳи чашми навхат сен, ноз даштида сайр эт,
Гарди хоки пойингни сурмаи ғазалхон қил.

Ёр лаълидин турфа айлади Амир иншо,
Эй кўнгил бу давлатни жон ичида пинҳон эт (қил).

Хулосаи калом, Фарғона хонларининг ибтидосидин инти-
ҳосиғача Умархони жаннатмакондек хон ўтмагандур, раҳма-
туллоҳи алайҳ.

Воқеоти даври салтанати Муҳаммад Алихон ибн Умархон

Умархон вафот қилгандин кейин ҳамма вузаро, умаро, уламо, фуқаҳо улуғу кичик ҳамма иттифоқ илан ўн тўрт ёшга кирган Муҳаммадалихонни от йили 1239 ҳижрийда/1823 милодий, куз фаслида хон кўтарубдурлар³⁸. Салтанатни иккинчи йилида Муҳаммадалихонни аммаси Умархонни қизи Ойчучук ойимни ўғли Исҳоқхон тўрани Тўрақўрғонга ҳоким айлаб, баъзи бежо ҳаракатлари тўғрисида тўраи мазкурни салтанатнинг учинчи йилида ўрнидин маъзул айлаб, Бухорога ихрож қилибдур.

Мазкур йилда Юсуф *мингбошини мингбошилиқдин* маъзул айлаб, Марғилон шаҳрига ҳоким қилиб, онинг ўрнига юзия жамоасидин Ҳаққулини *мингбошилиқ* мансабига сарафроз қилибдур. Ушбу йилда он бодияпаймойи тариқат ва раҳнамойи шарият, ҳодийи гумроҳон ва маҳдийи роҳи равон матлуб топиб, яъни жаноб ҳазрат [Миён] Соҳиб [зода] Бухородин Хўқанд шаҳрига келибдурлар. Ул зоти бобарокотнинг Хўқандга келганларига *тарих*:

Дар замоне, ки Муҳаммадалихон ибн Умар,
Буд ў волийи Фарғона шаҳи ҳукмрон,
Соли *тарих* ҳазору ду саду чиҳилу ду,
Ёфт ин мулк шараф аз қудуми қутби замон.

[Ул замонеки, Муҳаммадалихон ибн Умар,
Фарғона волийси эдию шоҳи ҳукмрон.
Бир минг икки юз қирқ иккинчи йили³⁹,
Бу мулк ул қутби замон қадамидин шараф топти].

Жулуснинг тўртинчи йилида Умархони жаннатмакон хоҳарининг [синглисининг] эри Маъсумхон тўрани ҳам Фарғона мамлакатидин ихрож қилибдур. Жулуснинг бешинчи йилида Юсуф *мингбошини* Марғилондин чиқариб, ҳаж тарафига юборубдур. Юсуф *мингбоши* мазкур ҳаж йўлида вафот қилибдур.

Жулуснинг олтинчи йили Муҳаммадалихоннинг аммаси Офтоб ойим дор ул-фанодин дор ул-бақога риҳлат қилибдур.

Жулуснинг еттинчи йили Фарғонанинг машҳур улуғларидин Эрназар *деванбеги* ва Хушвақт *қўшбеги*ни қатл қилибдурлар.

Жулуснинг саккизинчи йили Исобек андижонликни *меҳтарлик* мансабига мансуб қилиб, қўшун бўлган вақтда фуқароларга «улов пули» деб соладурган бидъат солиғ пулини Исобек чиқарган экан.

Хон мадрасасининг итмоми ушбу йилда Мирзо Ёдгор мубошарати илан итмомига еткурулубдур. *Тарихи* итмоми бинойи мадрасайи Хон:

Гуфтам ба хирад дар пайи тарих бикўш,
Бигуфто ки «ҳазору ду саду чиҳилу шаш».

[Ақлига дедим: унинг *тарихига* ҳаракат қил.
Деди: «Бир минг икки юз қирқ олти»]⁴⁰.

Жулусининг тўққизинчи йилида Бузурукхон тўра Жаҳонгирхон тўра ўғли ўзига қарашли бир неча минг хўқандлик, қошғарлик одамлар ила Фарғонадин қочиб, Қошғар вилоятига бориб, хитойлар ила жанг қилиб, хитойларнинг Гулбоғ деган тўфроқ кўрғонини қамал қилибур.

Жулуснинг ўнинчи йилида Исобек *меҳтар* ҳам Қошғарга қочиб кетибдур.

Жулуснинг ўн биринчи йилида Муҳаммадалихон ва аркони давлат Қошғарга, Хитойга қўшун қилмоққа ғайрат қилиб, андак фурсатда қўшунни жамъ ва ҳозир айлаб, уруш аслаҳасини ва сафар тадорокини тайёрлаб, қўшуннинг учдан бир ҳиссасини Хўқандга қўйиб икки ҳисса аскар ила Хўқанддин чиқиб, Қошғар тарафига равона бўлуб, андак фурсатда Қошғар давонидин ўтуб, Қошғар музофотига дохил бўлганда, Бузурукхон тўра ўзига тобеъ кўп адад одамлар ила пешвоз чиқиб, йўлуқуб, бир-бирларига эъзоз кўрсатуб, от устида кўрушуб, аҳвол сўрашуб, Қошғар шаҳрига дохул бўлуб, Муҳаммадалихонни бир хушҳаво, кенг, восиъ боғу бўстонга тушурубдур. Ул вақтларда Хитойнинг Гулбоғ деган кўрғони Қошғарнинг ичида бўлуб, қошғарликлар Гулбоғни муҳосара қилиб ётган экан. Эртаси Бузурукхон тўра одоб юзасидин Қошғар қўшунини Гулбоғ устидин қайтариб, муҳосара ишини хонга ва Фарғона қўшунига ҳавола қилибдур. Фарғона қўшуни Гулбоғни фатҳ қилмоқга кўп жустужўлар айлаб, ҳар куни жанг қилиб, охири Туфроққўрғоннинг тагига лаҳм ковлаб, милтиқдору ёйиб, ўт қўйдуруб, кўрғоннинг

девор ва тупроғини кўкка совуруб, ислом аскари қалъага югурганда қалъа ичидаги хитойлар кўрғонининг рахнасини олиб тўп ва милтиқ илан отиб, ҳарчанд мусулмонлар кирмоқга жаҳд қилсалар ҳам, хитойлар монез бўлуб, кўп одамлар шаҳидлик даражасига етиб, уч дафъа мусулмонлар қалъага югуруб кирмоқ бўлганда хитойлар йўлларини тўсиб қайтарибдур. Тўртинчи дафъа югурмоқ бўлганида Муҳаммадалихон қўшуннинг ўлган ярадор бўлганларни олиб қўшун қайтсун деб амр қилибдур. Жами ўлган ва ярадор бўлганларни олиб, кўрғонни тагидин олис жойга келиб, қўшун шаҳидларни ҳазрати Офоқ жуворларига дафн қилиб, бир ҳафта туриб, Қошғарни ва Хитой жангини Бузурукхон тўрага тафвиз айлаб, ярадорларни ўзлари илан бирга олиб, Хўқанд тарафига азимат айлаб, андак фурсатда Хўқанд шаҳрига келибдурлар. Бир ой ўтгандин кейин Бузурукхон тўра Хитой Гулбоғини фатҳ қилган хабари келиб, Хўқанд шаҳрига шодиёналар бўлубдур.

Муҳаммадалихон тахтга ўлтурганининг ўн учинчи йилида Хитой қўшуни келиб, Қошғарни Бузурукхон тўра қўлидин олиб, тахти тасарруфига киргизибдур. Бузурукхон тўра неча минг одам илан яланг оёқ, яланг бош, безоди роҳила [йўл озикисиз] болачақа, ката-кичик жилойи ватан бўлуб, Фарғона вилоятига келибдур.

Жулуснинг ўн тўртинчи йилида Абдурахмон *шарбатдор*ни домла Эрназар илан кўшуб кўп қимматбаҳо асбобу-ажнос, ҳадя илан Истамбулга, халифага элчи қилиб юборибдур.

Жулуснинг ўн бешинчи йилида элчилар ҳазрат Халифа хизматидин кўп нафис ҳадялар ва қимматбаҳо матолар ила мурахас бўлуб, Фарғона вилояти тарафига қайтиб, асноий роҳда [йўлда] Абдурахмон *шарбатдор* вафот қилиб, Муҳаммадалихон борасига ҳазрат Халифа ҳар нимаки лутф ва меҳрибонлик қилибдурлар, домла Эрназар Охунд олиб келиб, мўбамў [муфассал] баён қилиб, ҳазрати Халифа юборган подшоҳона либосни мужаммаъ мажлисда кийиб, ул либоснинг ҳурмати ва поси хотири учун Муҳаммадалихон ҳамма вузаро ва умароларга либосҳойи фоҳира бахшиш айлаб, оммайи фуқароларга тўй қилиб, ош бериб, ғарибу-ғураболарни мамнун ва шодон қилибдур.

Жулуснинг ўн олтинчи йилида Қошғар вилоятининг Хитой илан ғазот қилмоқ учун Фарғонадин беадад қўшун жамлаб Хўқанддин чиқиб, Қошғар тарафига равона бўлуб, тўрт кунда

Ўш шаҳрига келиб қўнубдур. Мазкур шаҳарда уч кун таваққуф айлаб, аркони давлат ва аъёни салтанат маслаҳат ва машваратлари бўйича Ҳаққули *мингбоши* ва Муҳаммадшариф *оталиқни* аскарга бош қилиб, ижозат ва фотиҳа бериб, Қошғар тарафига равона айлаб, Муҳаммадалихон яна бир кеча Ўш шаҳрида туриб, хоса баҳодир ва хоса мерган ва маҳрам туплари илан Ўшдин қайтиб, Андижонга бориб, Андижон, Шаҳрихон Марғинон ораларинда ўн беш кун юруб, Хўқанд шаҳрига келибдур. Қошғарга буюрулган қўшун Ўшдин чиқиб, тўрт кунда Олой довонидин ўтуб, Ноғора чалди мавзеига қўнуб, эртаси Хитой қаровулхонасига етиб, қаровулхонадаги Хитой қаровулларини қатл этиб, ул кеча ўша жойда ётибдурлар.

Эртаси қарийб ўн минг Хитой қўлларида ўқ-ёй илан келиб, лашкари исломнинг садди роҳига тушуб, уруш анжомини қилиб турган аснода Фарғона қўшунининг талабгор ва баҳодир йигитларидин қилич яланғочлаб, гўёки оч бўри қўйга чопгандек, ўзларини Хитой қўшунига уруб, қаттиғ уруш қилиб, андак фурсатда аксар хитойларни ўлдуруб ва асир айлаб, бу аввалги фатҳу нусратга шодибналар чалиб, кеча ул мавзеда ётиб ором олибдурлар.

Эртаси хитойлардин тушуриб олган жазоир ва камон ва аслаҳа ва қалмоқ ва хитой[лик] асирларни Муҳаммадалихоннинг хос надимларидин Туғди *иноқ* деганни бош қилиб, Хўқанд шаҳрига юборуб, қўшун тўғри Қошғар шаҳрига дохил бўлубдур. Муҳаммадалихоннинг Қошғарга қилган аввалги сафаридин кейин хитойлар Гулбоғни Қошғардин бир тош олис масофага ниҳоятти мустаҳкам туфроқдан қўрғон бино айлаб, ичига неча йиллик озиқ-овқат ва асбоб-аслаҳа тайёрлаб, кўп илғор қўйуб, тайёр қилгон эканлар. Улар ҳам мусулмон ила уришмоққа омода бўлуб турубдур. Фарғона қўшуни Қашғарга дохил бўлгондин кейин аъёни вилоятлар келиб, кўрушуб, бир-бирлари илан муҳораба тўғрисида маслаҳатлашиб, эртаси Қошғардин чиқиб, Гулбоғни қамаб, бир ўқ *стадургон* жойга чодир тикиб саркардаларга Гулбоғни атрофлаб қамаб уришга омода бўлсун деб амр қилибдур. Ҳар кун уруш қилиб, икки тарафдин тўп туфанг, жазоир отилиб, қўрғон тагидин нақб ковлаб тайёрламоқ бўлуб турган вақтларида, бир кун чоштгоҳда ҳамма гофил ва хотиржамъ қўшхоналарда ётган маҳал бирдан хитойлар Гулбоғдин чиқиб, ўзларини ислом лашкарига уриб, шовқину ғавғо айлаб,

баъзиларни ўлдуруб, баъзиларни ярадор қилиб, баъзилар қочиб-дурлар. Бу аҳволни кўруб, Ҳаққули *мингбоши* ва Муҳаммадшариф *оталиқ* ҳар иккиси якбора қилич яланғочлаб, отга миниб, давлатхоҳ ва гала баҳодирлар илан хитойларга тегиб, кўп хитойларни ўлдуруб мағлуб айлаб, хитойлар қочиб қалъага кирибдур. Хитойлар қочиб Гулбоғга кирганларини кўруб, мусулмонлар ҳам, шаҳид бўлганлар ва ярадорларни олиб, шаҳидларни ҳазрати Офоқ жуворларига дафн айлаб, ул кеча уруш бўлган жойда ётиб, эртаси хитойларга элчи киргизуб айтибдурки, агар Қошғар мусулмонларига яхши муомалат кўрсатиб беузр ва беҳуда хитойлардин Қошғарга, мусулмонлар ичига киргизмай, баъзи фоҳиш ишларга барҳам бериб, ёмон одамларни Гулбоғга йўл бермагундек бўлсанг, бизлар сани устингдан кўчуб кетармиз ва илло умримиз борича ва бул шаҳар фатҳ бўлмагунча кетмасмиз. Элчи Гулбоғга Хитой улуғига бориб, бул муддаони баён айлабдур. Хитой улуғлари уларни муддаоларини қабулга олиб, элчига қимматбаҳо сарупо ва мусулмония аскарлари бошлиқларига нафис ҳадялар бериб, элчини узатиб келадурлар. Бу хабарни эшитиб, Хўқанд аскарлари қайтиб, Қошғарга кириб, бир неча кун туриб, баъзи Хўқанд хонларига давлатхоҳ ва ихлосманд қошғарликларни ўзлари илан кўчириб, Хўқанд тарафига азимат айлаб, андак фурсатда Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, Муҳаммадалихонга манзур бўлубдурлар.

Муҳаммадалихон Фарғона тахтига жулус қилғонининг 20-нчи йилида [1841] амири Бухоро фасли тийрамоҳ[куз]да, ақраб ойида, қўшун тортиб келиб, қиш фасли бўлган сабабдин то Маҳрамғача келиб, Маҳрамда тўхтаб, Хўқандга келмасдин қайтиб кетибдур. Агар ўшал вақтда келса ҳам, фатҳи Фарғона тезлик ва осонлик илан муяссар бўлмас экан.

Жулуснинг йигирма биринчи йили баҳор фаслидаким иборат савр фаслидур, амири Бухоро беҳад ва беадад қўшун ва тажаммули тамом илан Фарғона фатҳи ниятида Бухородин жўнаб, Фарғона сарҳади Бешариқ мавзеига келиб қўнганлик хабари Тошкандга, Султон Маҳмудхонга етиб, Султон Маҳмудхон Тошканд қўшуни илан Хўқандга келиб, Муҳаммадалихонга қўшилибдур. Амири Бухоро Бешариқдин жўнаб Сарифсув мавзеига қўнуб, андин Найманчага келиб тушуб, ўшал уни муқаддимоти лашкарни Хўқанд шаҳрини қамаб, атроф жонибидин югурмоқга амр қилибдур. Эртаси амир Найманчадин жўнаб,

Ойимқишлоқга⁴¹ келиб кўнуб, бир ҳафта хўқандликлар ила уруш қилиб, фуқаро ва раоё аҳли сипоҳлар ила муҳорабага суствик ва ожиз эканлигини фаҳмлабдур. Ва яна ўшал вақтда Хўқанд шаҳрининг атрофида мустаҳкам қалъа кўрғон йўқ экан. Бо вужуд бир ҳафта уруш қилгандин кейин оломони манғитиянинг ютилишидин хўқандликлар ожиз келиб, қочмоқга мажбур бўлубдур.

Бухоро кўшуни кўплигинин фуқароларни эр-забар қилиб, тўғри Хўқанд шаҳрига бостириб кирибдур. Бо вужуд, Хўқанднинг баъзи ёш баҳодир йигитлари шаҳар кўчаларида то Мадра-сайи Хон ва сой лабиғача бир неча жойда манғитияларни тўхта-тиб, уруш қилиб, алардин кўп нобуд ва ҳалок қилса ҳам, охири Хўқанд сипоҳийлари Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхон-ни олиб, шаҳардин чиқиб қочибдурлар.

Амири Бухоро шаҳарга дохил бўлуб, тўрт соат шаҳарни талон-торож қилмоқга амр қилиб, ҳаттоки, мадрасалардаги китоблар ва масжидлардаги жойномозлар қолмай, ҳаммасини оломони манғития йағмо ва торож қилиб, эркак ва заифаларни яланғоч ва бараҳна айлабдур. Тўрт соатдан кейин амир аскарларни талон-торождан тўхтатиб, Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхоннинг онасини бир неча улуғларнинг заифалари илан дастгир айлаб, қатл қилиб, улардин бошқа Муҳаммадалихонни бир неча давлатхоҳлари илан Муҳаммадалихоннинг ўғли Муҳаммадаминхонни 14 яшарлик ҳолатида қатл қилибдур.

Эй забардасти зердаст озор,
Доимо турмагай қизиқ бозор.
Зулм тиғин равомудур сурмак,
Беғуноҳларни мундоқ ўлдурмак,
Шоҳларни ишидурур шафқат,
Шаҳ асир қилса, шаҳ қилур ҳурмат.

Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхонлар қочиб амири Бухоро Хўқандга келиб киргандин кейин кўп йиллардин бўён атроф-жонибдин Хўқандга келиб туриб қолган халқларни ўз вилоятларига кўчуб кетмоқга амр қилиб, кўчирибдур. Муҳаммадалихонни дастгир қилгандин кейин, уларни кўчмоқдин тўхтатиб, Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхонни ҳам қатл қилгандин бошқа бул миёнада кўп адал одамларни ҳам беғуноҳ

ва бежурм [беайб] қатл қилинибдур. Хўқанд шаҳридаги узамо ва содот, машойиху уламо ва фузалои зу-л-зҳтиром ва умаройи нуктапунос ва ҳунармандони дақиқасос ва мастурагони божа-молларнинг ҳаммаларини бадрақа ва оқ уйлуқ қилиб кўп озор ва маломат илан Бухорога юборибдур. Ҳукуматга тааллуқ ас-боб-аслаҳа, чунончи тўпу-тўфанг ва асбоби жанг, хазина, дафиналарнинг ҳаммасини йиғиб Бухорога юбориб, тамоми Фарғона вилоятини бухороликларга тақсим айлаб берибдур. Амири Бухоро ўн етти кун Хўқандда туруб, андин кўпроқ турмоқга илож топмай, Бухорога қайтибдур. *Тарихи* вафоти Муҳаммадалихонни ушбу тариқа топибдурлар: «Муҳаммадалихони шаҳид» [шу жумла] ҳукми модаи *тарих* тушубдур (1258 ҳижрий/1842йил)⁴².

Амир Бухорога жўнаб кетгандин кейин, аҳволоти аҳли Фарғона мутағаййир ва паришон бўлуб, эркагу хотин, каттаю кичик девонадек кўчаю бозорларда жабр ва зулму ситами манғитга дучор бўлуб, уларнинг ҳукмронлигига ризолик кўрсатмас эдилар. Чунки уларнинг эътиқодича, подшоҳи Бухорони одил ва шафқатшиор ва маъдалатосор фаҳм қилиб эканлар. Вақтики, Фарғона вилоятини таҳти тасарруфига олгандин кейин расоё ва бароёга жабр ва зулм қила бошлаб, беқондалик кўрсатиб, халқнинг нафратига сабаб ишлар қилинибдур.

Амири Бухоро Фарғонадин қайтган вақтда Иброҳим Хаёл деган бир тарёки одамини Фарғонага волий қилиб қўйган экан. Ул одам беҳайрона ҳукмлар қилиб, аҳволнинг тағайюр ва табдилига сабаб бўлубдур. Чунончи, амири Бухоро жўнаб кетгандин икки ой, ўн етти кун ўтгандин кейин жамоайи сартия ва қипчоқия ва қирғизия Фарғона аҳолилари илан иттифоқлашиб, Олимхон вақтида ваҳму ҳарос айлаб, кетган Шералихон ибн Ҳожибек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон ибн Шоҳрухонни Талос мавзеидин олиб келиб, Тўрақўрғонда уч кун тўхта-тиб, ўшал атрофдаги қўшунни жамлаб, Хўқанд тарафига юруш қилиб, Сирдарёдин ўтгандин кейин манғитияларга хабар етиб-дурким, Хўқанд хонининг авлодларидин Талосда турган бир хонзода хуруж қилиб, амакиси Муҳаммадалихоннинг хунини ва ҳам мулку меросини талаб айлаб, кўп адад қўшун илан Хўқандга ҳозир айлаб, жанг қилмоқга тайёр ва омода бўлуб, Хўқанддин чиқиб уруш қилмоқга хавфу ҳарос айлаб, уларга муқобил бўлолмай, Бухоро қўшуни тўғри Хўқандга қараб жўнабдур.

Шералихон фатҳу нусрат илан Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, ота-боболарини маврусий (меросий) тахтига ўлтурубдур. Бухоро қўшуни қочиб, Шералихон тахтга ўлтурганига *тарих* «бе ҳаё бе сару по гурехт» [ҳаёсиз бош оёғсиз кочди] модайн *тарих* тушубдур. «Сару пойи беҳаёдин» «бе» [2 рақами] ила «алиф» [1ни] исқот қилиб «гурехт» [600] га дохил қилинса, *тарих* ҳосил бўлур.

Воқеоти жулуси даври салтанати Шералихон дар тахти Фарғона ба жойи Муҳаммадалихон ва иккинчи мартаба амири Бухоро келиб, Хўқанд шаҳрини муҳосара айлаб, фатҳ қилолмасдин мақсудга етолмай қайтиб кетгани

Ва вақтики Шералихон Фарғона мамлакатига маврусий [мерос] тахтига ўлтурганидин кейин уламо ва машойих, умаро ва фузало, оқсоқол ва мўйсафедлар аввалги хонлар расму одатларича оқ намадга кўтариб, Фарғона мамлакати хонлигига муқаррар қилгандин кейин Шералихон барча аъёни мамлакатни йиғиб, ҳаммаларига дилдорлик бериб айтибдурлар: «Молу мулкларингиздан торож ва талаф бўлганига ғам андуҳ қилманглар. Талафи моли халаф умрсизларни нобуд бўлган молларингиз эвазига Худованди карим неча баробар еткурадур. Каминани сизларнинг борангизга еткуруб, аз баройи нангу номуси мамлакат ва муқдорлик ва посдори салтанат ва шаҳриёрлик даражасига муқарар қилди, эмди зарур ва лозим шулдурким, аз баройи дафъи зарари душман ҳар қандай маслаҳат бўлса, сизларни тадбирларингизга мувофиқдур. Не тариқа маслаҳат қилсангизлар, омайи халойиқ мухалиф бўлмаса керак».

Уламо ва умаро янги амирларидин бундай маслаҳатомуз ширин сўз эшитгандин кейин ҳаммалари хурсандликларидин дуога қўл кўтариб, хоннинг умру давлатининг узоқ муддатлар зиёда ва барқарор бўлмоқлигини Оллоҳ таолодин масъалат айлаб, шул тариқа арз қилибдурларким, «жаҳонпаноҳо, ҳар маслаҳатикки хоҳиш қиладурлар, суратпазир, савоб ва яхши маслаҳатдур. Лекин, мазмуни «ва шовараҳум фи-ламри» [ҳар бир ишда улар билан маслаҳат қилмоқ керак] қирқ ёки эллик кун миёналарида душман бизларнинг устимизга келса ажаб эмас, лозим шулким, улар келмасдин илгари атроф-

шаҳарга қалъа, қўрғон, ўр, хандақ айлантуруб, тайёр қилиб қўйсак, зероки Фарғона аҳолилари, Бухоро халқи ва манғит тоифасининг кўрсатган зулму таадийларидин дилгир ва озурдахотур бўлуб, ваҳму ҳаросдадурлар. Агар манғития бул тарафга азимат айлабдур деб эшитсалар, ҳамма халқ кўчуб қочиб, беқалъа ва бедарвоза очуқ шаҳарда ҳеч ким қолмас», деб айтибдурлар.

Шералихон аркони давлат ва аъени вилоятларнинг кўрсатган маслаҳатларича уларнинг иттифоқлари илан атроф-жонибга хабарчи юбориб айтибдурким, оқсоқол ва мутасаддилар фуқаро ва мардикорларини жамлаб, ўз оқсоқоллари ишнинг бошида туруб, шаҳарнинг қўрғон ва хандақларини тезлик илан итмомига еткурсинлар деб. Фарғона аҳолилари ҳаммалари хурсандлик илан келиб, мутасадди ва оқсоқолларнинг кўрсатган иттифоқлари илан шаҳарнинг атрофига чиқиб, қўрғон тургузмоққа ва хандақ қазимоққа машғул бўлуб, муддати қирқ кунда Хўқанднинг қибла тарафидин қўрғони итмомига еткурган вақтда хабар етишибдурким, амири Бухоро қўшун тортиб келадур деб. Қишлоқ халқи ғалла ва хашак, асбоб ва олотларини шаҳарга киргузуб, қамалиб, шаҳарнинг қалъаси тамом бўлмаган шарқ тарафини хас-хашак илан ип бойлаб ва хандақ қазиб беркитмоқ ҳаракатида экан. Шу аснода Бухоро қўшунининг муқаддимаси дашту саҳрони тутуб, Самарқанддин Хўжанд то Хўқанднинг дарвозасигача келиб, бул миёнадаги Фарғонага тобесь зироатларни талон-торож айлаб, Хўқанд шаҳрига кирмоқ хаёли илан келиб кўрубдурларким, атроф шаҳарга қалъа, қўрғон барпо этилиб, тўпхоналарга тўп, жазоир, милтиқ ва мерган тайёрлабдурлар. Бул аҳволотни кўруб Бухоро қўшуни орқасига қайтиб, қўрғондин олисроқ жойга қўнубдур. Эртаси Бухоро амири шону шавкат ва аъсаю дабдаба ва ҳад-ҳисобсиз қўшун илан Хўқанднинг ғарб тарафидаги Арзиқтепа мавзесига келиб кўрубдурким, шаҳарнинг атроф-жонибига баланд ва мустаҳкам қалъа бино қилинибдур. Хўқанд музофотининг улуғлиги ва халқининг жамиятига таҳсин ва офаринлар қилиб, муддати бир ойда бул тариқа матин ва мустаҳкам қўрғон бино қилмоқ ҳаммаси бизларнинг бул вилоятларга аввал мартаба келганимизда уларга лутфу марҳамат кўрсатмай, беҳуда таадий ва зулм илан талон-торож қилиб, баъзи аъени вилоятларни қатл айлаб ва баъ-

зиларини ўз вилоятларидин ихрож ва бадарга қилғонимизни касофатига бизларни юзларимизга дарвозаларини беркитиб, тўп илан дафъ ва рафъ қилмоқга омода бўлубдурлар деб, кўп фикр ва хабарлар илан шаҳарнинг қибла томонидағи Ойим-қишлоқга қўнуб, уч кунгача жаҳл ва ғазаб юзасидин қўрғонга аскарни югуртуриб, ҳарчанд тўп, милтиқ, ўқни ёмғирдек ёғдирса ҳам ҳеч коргарлик қилмай, уларнинг қилган зарбасини шаҳар ичидин рад қилиб жавоб берибдур.

Тўртинчи кун Бухоро қўшуни Муйи Муборак тарафига ўтуб, Хўқандга сув кирадурган сойдин югурган экан, ичкаридан тўп илан шундай жавоб берибдурларким, Бухоро аскарни сойнинг ичида сойнинг тошидек ўқга учуб, йиқилиб ўлубдур. Ўшал жойдин иккинчи ва учунчи куни югуриб, ҳеч мақсудлар ҳосил бўлолмай, охири ул мавзедан жўнаб, Хўқанднинг шарқ тарафидаги Тўқайтепа⁴³ мавзеига қўнуб, амири Бухоро ниҳоятда ғазаб илан ўзлари отланиб, Хўқанднинг офтоб чиқар тарафида икки дарвозадин, яъни Дарвозаи Марғинон ва Тоғлиқдин аскарни югуртуриб, ҳаттоки Дарвозаи Тоғлиқдин шаҳар кўчасига Бухоро қўшуни кириб, кўча ба кўча Навбахоргача⁴⁴ келибдур. Зероки, шаҳарнинг шарқ тарафидаги қалъа ва ўр тамом бўлмай, ул тарафлар қалъа ўрдин холи ва очуғ экан. Бу хабарни эшитуб, хўқандликлар ўшал тарафга ҳужуми ом қилиб, етиб келиб кўчадин, девордин, томдин, тирборон қилиб, шаҳарга кирган Бухоро аскарларидин аксарларини қатл айлаб, баъзисини асир қилиб, қолганлари қочиб чиқибдур. Хулосаи калом бул жойдин ҳам муддао ҳосил қилолмабдурлар.

Шул тариқа илан Бухоро қўшуни муддати икки ой Хўқандни қамаб ётиб, бу муддат ичида Хўқанддин «оқ уйлик» қилиб олиб кетган Хўқанд умароларидин Шоди *додхоҳ* бир неча бошқа умаролар илан амир қўшунидин қочиб Хўқандга, Шералихон хизматига келибдур. Бу ҳодисадин амир Хўқанд устида турмоқдин ожиз бўлуб, қайтиб, Хўжандга келиб, Хўжанд шаҳрини Хўжа Калонга бериб, Бухоро тарафига азимат қилибдур. Хўжанддин ўтгандин кейин Хўқанддин «оқ уйлук» қилиб олиб кетган Хўқанд саркардаларидин Тангриқули *шиговул* ва Азимбой *қўшбеги* ва Солиқ *судур*⁴⁵ ва Муҳаммадниёз *ҳудайчи* ва Тангриқул *иноқ* ва Муҳаммадкарим *ясавул* ва Қотурма *оғалуқ*⁴⁶ ва бошқаларни Хўқандга қайтаруб юборубдур. Улар келуб, Шералихонни кўруб,

ҳаммаларига муносиби ҳол мансаб берибдур. Амир кетгандин кейин Хўқанд шаҳрини чала қолган ўр ва қалъасини итмомига сткурубдурлар. Муҳаммадалихон ўлдурулуб, олам бошқа, одам бошқа бўлган вақтда ҳазрати Калон Соҳибзода ҳаждин қайтиб Хўқандга келганларини шул тариқа ёзибдур:

Саҳрову биҳору жумлаи роҳ,
Қатъ ҳаммаро бикарда як моҳ.
Мажмуи халойиқу вилоят,
Карданд ҳамма пешвози ҳазрат.
Ташрифи нузул ёфт Хўқанд,
Гаштанд ҳамма хосу ом хурсанд.
Диданд фисқаи қавми золим,
Гардида фано шаҳу мулозим.
Пўшида либоси тоза олам,
Пур одам ва нав зи кўҳна одам.
Рафта ҳамма молҳо ба торож,
Аз шумии фисқи мардуми гош.
Дилдории мардуми вилоят,
Медод зи рўйи раҳму шафқат.
Ёбед шумо он наёбад,
Ҳар кас бикунад ҳамон биёбад.
Аз шумии қавми он вилоят,
Ёбанд газаллуми мукофот.
Ин кори на банди кори тақдир,
Омад ба сари жавону ҳам пир.

[Саҳро, денгизлар ва йўлнинг барчасини,
Бир ойнинг ичида босиб ўтди.
Вилоятнинг барча халқи,
Ҳазратни кутиб олишга пешвоз чиқди.
Хўқанд бу улуғ ташрифни топди,
Каттаю-кичик барчаси хурсанд бўлди.
Золим қавмнинг фосиқ кишилари
Буни кўруб, барчаси даф бўлдилар.
Олам янги либос кийди.
Эгри одамларнинг шумлигидан,
У раҳму шафқат юзасидан
Вилоят одамларига далда берарди.
Сизлар ёмонлик топмайдиган нарсани топинглар,
Чунки ким нима қилса, ўшани топади.

Бу вилоят қавми ул қавм ёмонлигидан,
Албатта, зулмга қарши мукофат топадилар,
Бу банданинг иши эмас, тақдирнинг иши.
Бу ёшнинг ҳам, кексанинг ҳам бошига келди].

Бу ҳикоядин муддао, Худованди карим бир тоифа халқни тағйиру табдил қилмоқни хоҳласа, ул тоифанинг атвор ва ахлоқини тағйир бериб, ондин кейин ул тоифани маҳв ва нобуд қиладур. Шунга ўхшаш, Фарғона хонлари, чунончи Муҳаммадалихон ва ондин кейинги хонлар ва вузароларнинг фасод ахлоқлари ва раияларига марҳаматсизликлари мамлакатларининг қўлларидин кетмоғига сабаб бўлгандур. Вақтики, Шералихон мустақил Фарғона тахтига хонлик маснадига ўлтургандин кейин Ёрмозор ва Марғинон ҳукматини Шоди *додхоҳ*га берибдур. Муҳаммадшариф *оталиқ* Тошкандга амири Бухоро тарафидин ҳоким тайин бўлгон экан. анга элчи юборуб айтибдурким: «Тошканд ота-бобомиздан бўён Хўқандга тобеъ бўлуб келган эди, агар итоат қилсангиз, мартабангизни мундин ҳам зиёдароқ қилинадур». Онинг жавобиға. Муҳаммадшариф *оталиқ* айтибдурки: «Манга бу мулкни амири Бухоро бергандурлар, Шералихон эмас, ҳар ким мандин мулк талаб қилгундек бўлса, уруш, қилич, милттиқ қуввати илан оладур». Бу миёнада бир неча элчи ва мактублар юборилса ҳам, Муҳаммадшариф *оталиқ* аввалги сўзида собит турибдур. Охир ул-амр Шералихон қўшун жамлаб, ўртанча ўғли Маллахонни амири лашкар ва Юсуф *мингбошини сипоҳдор* ва сардори лашкар айлаб, Тошканд тарафига равона қилибдур. Вақтики, Хўқанд қўшуни Кандир давонидин ўтиб, Ўбшун Қурама қўрғонига тушган вақтида эшитибдурки, Гадейбой *курама* ва бухоролик Абдурахмон *метан* бир минг қўшун ила келиб, Бўка шаҳрига дохил бўлуб, Бўка атрофида курама ва бошқа тоифаларни ўзига йиғиб турадур. Бу хабарни эшитиб, Хўқанд қўшуни тўғри Бўка тарафига равона бўлуб, Кировчи қасабасини олиб, ўшал куни Кировчида қўнуб, эртаси Кировчи илан Бўка орасига солиҳага келишмаган сабабдин уруш бўлуб, Хўқанд қўшуни шаҳарга кўп жазоир, милттиқдин борондек ўқ ёғдурган ҳолда Бўка ичидаги қўшун тоқат қилломай, охири Абдурахмон *метан* ва Гадейбой ўзига тобе қўшунлари илан Бўканинг бир тараф қўрғонидин чиқиб, Бухоро тарафига қараб қочибдур. Бу хабарни эшитуб Хўқанд қўшуни онинг орқасига тушуб, қувлаб, то

Сирдарё ёқасига ча бориб, алардин қанчасини ўлдируб ва қанчасини асирга олиб, Абдурахмон метан ила Гадойбой ҳазор машаққатлар ила Сирдарёдин от солиб ўтиб халос бўлубдур. Ўшал куни Бўкани олиб, ичида бор нимарсаларни талон-торож қилибдурлар. Бўкада бир-икки кун туриб, ондин Пскандга келиб, бир неча кун тўхтаб, ондин кўчиб Тўйтепага келиб, Тўйтепани атроф элатиялари илан тасарруфларига олиб, Тошкандга ва Тошканд акобирларига элчи юборибдурлар. Тошканд улуғларидин Бекмуҳаммад *оқсоқол* ва домла Солиҳбек Охунд, Зуҳур *зшикогоси* тожик ва буларга ўхшаш Тошканд улуғлари кечаси бир ерга жамъ бўлуб, маслаҳатлашиб, ўз ораларидин Бекмуҳаммад *оқсоқол*ни қанча ваъдалар илан ёзилган мактуб илан кечаси махфийча юборибдурлар. Мазмунни мактуб, сизлар ташқаридин, бизлар ичкаридан бўлуб, хориждан келган қўшунни орамиздин кўтарамиз деган ваъдалар экан.

Бу хабарни эшитиб Хўқанд қўшуни бошлуғи Юсуф *мингбоши* кўп хурсанд бўлуб, Бекмуҳаммад *оқсоқол*ни ҳазор киром айлаб, жўнатгандин кейин Тошканддин келган мактубни саркардаларга кўргузиб, ҳаммалари иттифоқ қилишиб, хотиржамлик илан Тошканд тарафига азимат қилибдурлар. Бу хабарни эшитиб Муҳаммадшариф *оталиқ* Тошканд ва қозоқия қўшунлари илан чиқиб, Толлоғуч тепага тушуб, чодирларини тикиб, хусусан, қозоқ ва санчиқли жамоасига иътимод айлаб [ишониб], урушга тайёрланибдур. Лекин Тошканддаги бир-бирига мухолафатчилик ва ноиттифоқчиликларни жосуслар хўқандликларга етказуб турубдурлар. Ул кеча ҳар икки тараф қўшун эҳтиёт илан юруб, эртаси Хўқанд қўшуни Чирчиқ дарёсидан ўтиб, ҳамма мерганларни илгари солиб, уруш муқаддимасини бошлабдурлар. Хўқандликни тўпу милтиқларига қозоқлар тоб беролмай қочиб, баъзиси шаҳарга ва баъзиси саҳроларга мутафарриқа бўлуб кетибдур. Бул ҳолни кўруб Муҳаммадшариф *оталиқ* шаҳарга қайтиб кириб дарвозаларни беркитиб, қамалибдур.

Хўқанд қўшуни қочганлардан қолган чодир, саропарда ва ичидаги асбобларини талон-торож қилиб, Тошканд қалъасидин бир ўқ етадургон жойга келиб қўнубдурлар. Бир оз фурсатдин кейин Муҳаммадшариф *оталиқ* биродари ва ўғлини бир неча аркони давлат илан элчи чиқариб айтирибдурким, ман қадимдан бўён Хўқанд хонларига хизматкор ва жонсипор бўлуб,

кўп хизматларда бўлуб, оқибат манғития урушида асирга тушуб, Бухоро амири қўлига гуноҳкор ва бадкирдор ва сазовори уқубат, балки вожиб ул-қатл эдим. Бо вужуд амир гуноҳларимни авф айлаб, Тошканд ҳукуматини манга топшурган эдилар, сипоҳгарчилик таомилига намак хотир айлаб, сизларга шул қадар беодоблик мандин содир бўлди. Акнун ихтиёр сиз жанобларда маним ҳаққимга нима лозим, қилмак ихтиёри сизларда деб, узромуз сўзлар айтиб, ўзи бошқа жойга кўчуб чиқиб, ўрдани бўшатиб, қазога рози, балога сабр қилгондин бошқа илож тополмабдур.

Мундин кейин Хўқанд *амири лашкари* иззати тамом илан бемунозиъ ва бежанжол Тошканд шаҳрига дохил бўлуб, қондан ҳукмронликни барпо айлаб, ҳар қаю аъени вилоятларга дилдорлик ва ёрлиқ бериб, уламо ва умаро ва жамии акобири вилоятларга сарупо бериб, қозоқия ва Дашти Қипчоқ *бий*ларига ҳам атлас ва кимхоб жомалар бериб, уларнинг ҳузурида Муҳаммадшариф *оталиқ*ни биродар ва фарзандлари илан Хўқандга, Шералихон ҳузурига юборибдур. Хўқанд кўшуни муддати бир ой Тошкандда туруб, атрофи Дашти Қипчоқлари ила тобеъ айлаб, ишларини саранжом қилиб, маслаҳат юзасидан Тошкандни Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқбек номига номзод айлаб, Муҳаммадкаримқули марғинонликни Саримсоқбек тарафидин ҳоким қилибдурлар. Чунки Саримсоқбек Шералихон хизматида Хўқандда қолган экандур. Даврон *додҳоҳ* тожикни *ботурбоши*⁴⁷ ва *лашкарбоши* айлаб, сипоҳгарлик ва аскардорлик ишини анга топшуруб, Хўқанд аскари Хўқандга қараб жўнаб, Хўжанд шаҳрига яқин келганда амири Бухоро тарафидин Хўжандга ҳоким тайинланган Хўжа Калон Жўйборий дўстлик ва садоқат юзасидин Хўжанд шаҳрини уруп-талашсиз Шералихон тасарруфига топшурубдур. Аркони давлат Хўжандга дохил бўлуб, бир кун таваққуф айлаб, Нов ва Қўштегирмон тарафларига кўшун юбориб, аларни ҳам фатҳ қилиб, ўзларидин одам тайинлаб, обрўйи тамом илан Хўқандга дохил бўлубдурлар. Бу шаҳарда хизмат қилгучиларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол ёрлиғ ва амал бериб, сарафроз айлаб, Муҳаммадшариф *оталиқ* илан биродари Абдуллани ўлдурубдурлар.

Тошканднинг Русия давлатига тобеъ бўлганига ушбу 1915 йил 15 июнида эллик йил тўлмоқ муносабати илан Хўқанд хонларининг дуру дароз бўлган ҳикояларини баён қилмоқдин муд-

дао Хўқанд хонларининг ўзлари би-л-истиқлол хонлик ва ҳукмронлик қилолмай, уларнинг ихтиёрлари қирғиз, қипчоқдек саҳрода тарбият топган ваҳший ва бадавий ҳалқларнинг қўлуда бўлуб, улар баъзи вақт хонларни ўлдуруб, ёш боласини хон қўтариб ва баъзи вақт акасини ўлдуруб, укасини хон қилиб, хонлик гўёки уларга бир ўйунчоқдек бўлуб, ул ваҳший халқ хонлар отаси ва мамлакат оғаси бўлуб, раиянинг аҳволига назар қилмай, арзларига қулоқ солмай, ўзларининг кайфу сафоларига машғул бўлуб, халқни талон-торож айлаб, урди, ўлдурди, олиб кетди, талон-торож қилди, аҳволотидин халқ кўз очолмай, тинчлик илан зироат қилолмай, олис жойга тижоратга боролмай, юрт нообод, халқ камбағал бўлишига ул нодон жоҳил ҳукуматдорлар сабаб бўлган эди. Бинобарин, ўшал вақтдаги ҳукуматдорларни ва қандай одамлар ҳукмронлик қилиб, уларнинг асрида қаю тариқада бетинч ва безобиталик бўлганлигини ҳурматлик қориларимизга арз қилиб ўтамиз. Бирор мамлакатга хон ё подшоҳ ва ҳукуматдор бўлуб турган зотларни ҳукмронлигида иқтидори ва қуввати мамлакатни босмоқ ва тинчландурмоқ даражада бўлмаса, албатта, у мамлакат хароб ва вайрон бўлуб, охири бошқа тоифалар қўлига ўтмакга сабаб ва боис бўладур. Чунончи, бир неча вақт ўтгандин кейин Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқбекни бир неча катта мансабдаги умаролар, чунончи Азимбой *қўшбеги*, Таниқул *додхоҳ* ва булардан бошқа бир неча қўлидин иш келадиган хўқандлик саркардалардин ҳамроҳ қилиб, Тошканд ҳукуматини Саримсоқбек номига номзод қилиб, Тошкандга юборилган эди.

Улар Тошкандга равона бўлуб, Чирчиқ дарёсидин ўтуб, Қўйлуқ мавзеига келиб тушганда, Тошканддин Муҳаммадкарим, Даврон *додхоҳ* бошлуқ Тошканд уламо ва фўзало ва умаролари истиқбол айлаб, эъзоз-икром илан Тошкандга олиб кирдилар. Бир неча кундин кейин Мукулмонқул/Мукулмонқули қипчоқ Шералихондин юз ўтуруб, Хўқанддин қочиб чиқиб, ўзини қипчоқлар орасига олиб, Оқтепа мавзеида қипчоқлар илан ижтимоъ ва маслаҳат қилишиб, Шералихонга мухосамат [душманлик] айлаб, ёв бўлубдур. Бу хабарни Шералихонга етказганда, Шералихон аркони давлат илан маслаҳат қилишиб, икки кундин кейин қўшун жамлаб, Мукулмонқул қўшуни устига юруш қилиб, Шаҳрихоннинг қибла тарафидаги қўруғга тушуб қўнубдурлар.

Шералихоннинг *амири лашкари Юсуф мингбоши* ўзи қирғиз жамоасидин бўлуб, қипчоқлар ила урушмоқга ниҳоятда хоҳиш айлаб [сўраб], лашкарлари илан муҳорабага тайёр бўлуб турган ҳолда Марғион ҳокими Шоди *додхоҳ* ўртада восита бўлуб, урушни манъ қилиб, тўхтатмак ҳаракатида бўлубдур. Охири маслаҳат шунга қарор топибдурким, Шоди *додхоҳни мингбоши* қилиб, Юсуф *мингбошини мингбошилиқдин* озод қилиниб, Марғилонга ҳоким қилинсун деб. Бу маслаҳат ҳамма қирғиз, қипчоқларга маъқул бўлуб, Шералихонга кириб маслаҳатларини арз қилганда, Шералихон ҳам уларнинг маслаҳатларини маъқул кўруб, Шоди *додхоҳга мингбошилиқ* амалини бериб, Юсуф *мингбошини* Марғилонга ҳоким айлаб, Андижонни тавоботи қипчоқия, қирғизиялари илан Мусулмонқулга бериб, ҳамма қипчоқия ҳукумати анга топшуруб, Муҳаммадназар Соқовни Тошкандга, Саримсоқбек олдига хизмат қилмоққа юборибдур.

Муҳаммадназарбек Соқов бир неча вақт Тошкандда истиқомат айлаб, андин кейин қочиб, ўзини қирғиз, қипчоқлар орасига олиб, Мусулмонқулнинг иттифоқи илан Тўрақўрғонга кириб, Муҳаммадназар Қулоқ *ботурбошининг* ўрнига Тўрақўрғонга ҳоким бўлубдур.

Муҳаммадназар Соқов Тўрақўрғонга киргандин кейин Мусулмонқул Андижон қўшуни илан Обод мавзеига келиб қўнубдур. Ўшал вақтда Шаҳрихонда Шералихон тарафидин Танди *иноқ саркор* бўлуб турар экан, қипчоқ тоифасидин Муҳаммадназар Кўрўғли ўзига тобеъ қипчоқларни йиғиб, Шаҳрихонга Танди *иноқ* устига бориб, они Шаҳрихондин ихрож қилиб, Шаҳрихонни ҳам қипчоқлар ўзларига тобеъ айлаб, булар ҳам Мусулмонқул қўшунига бориб қўшулуб, қипчоқ қўшуни ҳаммаси бирлашгандин кейин боиттифоқ ўшал жойдин хуруж қилиб, Балиқчига келиб, ул жойда икки-уч кун туруб, икки дарё, яъни, Сирдарё илан Нориндарё миёнасидаги фуқаролардин «қил куйруқ» қилиб қўшун жамлаб, Тўрақўрғон устига бориб, бу жойда тўртбеш кун тўхтабдур.

Бу фитна ва иғво хабарини Хўқандга Шералихонга еткузганларида Шералихон аркони давлат илан маслаҳатлашиб, Тошканддин Саримсоқбек Тошканд қўшуни илан келгунча таваққуф қилмоққа маслаҳат беришибдурлар. Бу миёнада Шоди *мингбоши* таваққуф қилмай, бемаслаҳат қўшун жамлаб, Хурам-

сарой тарафига азимат қилиб, дарёдин ўтуб, Хурамсаройга келиб тушубдур. Эртаси Чуст ҳокими Раҳматуллоҳ одам юбориб, Хўқанд қўшунини Чуст шаҳрига киритибдур. Бу хабарни эшитиб қипчоқ қўшуни ҳам Чуст устига келиб, бир тош масофа жойга яқин жойга қўнуб, ул кеча ётиб, эртаси чоштгоҳ вақтида қипчоқлар Чуст устга келиб, саф бойлаб урушга омода бўлуб турубдур. Бу тарафдин элчи чиқориб сўзлашганда маълум бўлубдурким, қипчоқларни муддаоси Шоди *мингбошини* ушлаб, қипчоқлар қўлига бермоқ. Хўқанд қўшуни саркардалари улғимизни ушлаб бермоқ бизларга ору номус, уруш маъракасини миёнасида ул тарафдин Мусулмонқул, бул тарафдин Шоди *мингбошига* танҳо ҳар иккиси ўртага келиб муддаоларини сўзлашсун деб шунга қарор берибдурлар. Мусулмонқул йигирма-ўттиз нафар найзадорларни орқа тарафига бир-бирига биркитиб қўйуб, ўзи якка танҳо қўшуннинг ўртасига келиб, одам юбориб айтибдурким, Юсуф *мингбоши* келсун, икки-уч калима маслаҳатомуз сўзимиз бор, сўзлашиб, аҳду паймон қилишиб, мусолиҳа маслаҳатни ўртага солайлук, бу миёнада беҳуда кўп қон тўкулмасун деб. Шоди *мингбоши* бу сўзни эшитиб, отланиб, икки уч юз қадам юрган вақтда, бир тарафдин уч-тўрт отлиқ найзадор найзасини Шоди *мингбошига* тўғирлаб, ётқузуб келаётганини кўруб, дарҳол қўшун тарафига қочиб келубдур. Бу аҳволни кўруб, ҳамма таажжубга қолиб, бу ишга маслаҳат берувчиларга нафрин қилибдур. Ондин ҳамма уруш қилмоқга иттифоқлашиб, туғ-яроқларини кўтариб, аср ва шом ўртасида икки қўшун бир-бирига муқобил бўлуб турган ҳолда, Юнус туглуқ ном бир саркарда ўз қўшуни, туғ байроғи илан қипчоқия тарафига қочиб кирибдур. Мундин кейин Мўминхўжа тожик ҳам туғ байроғи илан қипчоқия қўшунига кириб, ва баъзи тил берган мунофиқлар ҳам бир-бир қипчоқ қўшунига кирибдур. Шоди *мингбоши* кўрубдурким, атвори ва авзойи бузуқ ва мутағаййир бўлубдур, дарҳол ўзини *махрам*⁴⁸ ва *гала баҳодир*⁴⁹ тўпига олибдур. Улар саркардаларини ўз ораларига олиб, урушмасдин, мағлуб бўлмасдин сардоримизни ушлаб бермак одамятликдин хориждур деб, урушмоқга омода бўлуб турган ҳолда Муҳаммадназарбек туғ байроқлари илан келиб, *махрам* ва *гала баҳодир*ларни ўз туғи тагига олиб, аларни уруш, ўқ, милтиқдин сақлаб, юмшоқ ва мулойимлик илан ўз қўшуни тарафига олиб борибдур. [Солиххўжа] Ота ўғли қўшунларига бир тиг, дилдор

лик бериб, ўз қўшларига юбориб, кечаси Шоди *мингбоши* ва Бердиали *юзбоши*⁵⁰ ва Миролим *юзбоши* ва Худоёр *ёвар*⁵¹ ва Мулло Иззатуллоҳ Кўҳистоний ва булардин бошқа бир неча номдор умаро ва улуғларни ушлаб, ўлдурубдурлар. Уч кундин кейин қолган қўшунлар Хўқандга қайтиб келиб, воқеотни Шералихонга баён қилибдур. Шералихон давлатхоҳ саркардаларининг вафотига гоятда маюс ва ғамгин бўлуб, кўзидин ёш жорий қилиб, Худованди карим даргоҳига зору нола қилиб ва муножот айлаб айтардурким: «Эй Холиқи баландпарвоз ва эй дастгири чорасоз, бул қандай бадмаош ва бебош халқлардурким, аввало мани тахта ўтқузарда бир-бирлари илан урушмас, талашмасликка аҳду паймон айлаб, қасамёд қилиб, андак фурсат ўтмасдин қасам ва аҳдларини бузуб, Худога осий бўладурлар» деб қўшун бошлиқларига рухсат бериб, хон ўз ҳарамига кириб, уч кунгача ҳарамдин чиқмай, кўруниш ҳам қилмабдур.

Икки кундин кейин Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқхон Тошканд қўшуни илан келиб, отаси Шералихонни кўруб, ўтган аҳволотни баён қилишиб, қипчоқ, қирғизларнинг бевафолиги ва аҳдшиканлигига таассуфлар қилишибдурлар. Бу ҳодисадин олти кун ўтгандин кейин қипчоқия қўшуни Хўқанднинг шарқ тарафи, Тоғлик ва Маргинон дарвозаларидин қора кўрсатибдур. Ўшал йили Соҳибзода ҳазрати Калон ҳаждин келган эканлар. Шералихон ўз ўғли Саримсоқхонни *амирлашкар* қилиб, ҳазрати Соҳибзодани қипчоқлар ила мусолиҳа ва насиҳат учун бирга қўшуб, Хўқанднинг Баҳрин ва Тоғлик дарвозалари кўчасидин қипчоқ қўшуни муқобилига буюрубдур. Даврон *додхоҳ* Тошканд қўшуни илан бир тарафдин чиқиб, қипчоқ қўшунига муқобил бўлубдур.

Бул миёнада ҳазрат Соҳибзода сулҳ хусусида қипчоқияларга ҳарчанд насиҳат қилсалар ҳам, қипчоқиялар қулоқ солмай, уруш бошланибдур. Андак уруш бўлгандин кейин бебош оломон, отлик ва пиёдалар шаҳарга қараб қочганини кўруб, бошқа сипоҳлар ҳам қоча бошлабдур. Ҳарчанд Ота ўғли ва маҳрам тўплари жидду жаҳд қилсалар ҳам, илож бўлмаб, мағлуб бўлуб, қипчоқиялар Хўқанднинг дарвозасига келиб, Хўқанд қўшунини шаҳарнинг кўрғон ва ўригача қувалаб келиб, Хўқанд ақобирларидин Солиҳўжа *судур* Ота ўғли ва маҳрам дастасидин Содиқбойни ўлдуруб, булардин бошқа қанча одамлар қатл қилиниб ва аксар қўлга тушганларни талон-торож қилиб, ҳатто лозимлари-

гача олиб, авратларига хас-хашакни парда қилиб, шаҳарга кирганлар бўлубдур. Буларнинг кетидан қипчоқ қўшуни Хўқандга кириб олиб, бир неча саркардаларни, чунончи Азимбой қўшбеги, Таниқули шиговул⁵², Муҳаммадкарим ясовул, Эрназар додхоҳ ва булардин бошқа кўп умароларни қатл қилибдур. Саримсоқхон Бухорога қочиб бориб, Даврон додхоҳ Хўжанд борибдур. Бир неча вақтдин кейин Даврон додхоҳ гуноҳини ўтуб, Хўқандга келтуруб, Мулло Холбек қипчоқни Тошқандга ҳоким айлаб, Даврон додхоҳни Тошқанд қўшуни илан анга қўшуб, Тошқандга юборибдурлар.

Мулло Холбек қипчоқни Тошқандга ҳоким қилиб юборгандин кейин бир оз муддат ўтмай, Тошқанд аҳолилари қипчоқ ҳукмронлиги ва зулмидан малул ва озурдахотур бўлуб, қипчоқ ҳукмдорларига ёмон кўз ила қараганликларининг хабари Бухоро амирига етиб, маслаҳат илан Саримсоқхонни ўз намакхўр ва тавобиотлари илан Бухоро ва Тошқанд сарҳадиға, Чордара мавзеига юборилиб, ул мавзени хонзодага берибдур. Кунданкун сартия ва қозоқия ва бошқа тоифалар қипчоқия ҳукуматдорининг фуқароларга қилган жабру зулм ва қаттиғ муомалаларини кўруб ва Мусулмонқул Фарғона улуғлари ва номдорларидин кўп одамни ноҳақ ўлдуруб, халойиқнинг дилидин тушганлигини фаҳмлаб, охир ул-амр Тошқанднинг аъёни вилоятларини иттифоқ қилишиб, Даврон додхоҳни бир неча иноятлик одамлар илан юбориб, Саримсоқхонни Чордарадан Тошқандга олдириб, ҳамма би-л-иттифоқ хон кўтариб, Тошқандга ҳоким бўлуб турган Мулло Холбек илан тобеларини маҳбус айлаб ва ҳам Мусулмонқул тарафидин Тошқандга элчи бўлуб келган Нормуҳаммад додхоҳ қипчоқни тўхтатиб қўйибдурлар. Бу хабари ваҳшатосорни Хўқандда Мусулмонқул эшитиб, Тошқанд вилоятининг Бухорога тобеъ бўлганига ҳайратда қолиб, қипчоқлар орасига шўришу гулгула тушуб, бу ишнинг тадорик[тадбир] ва маслаҳатини қилмак бўлганда Олой ва Учқўрғон қирғизларининг чиқорган иғво ва фитналари ва Ўш шаҳрини муҳосара қилган хабари Шаҳрихон қипчоқлари воситаси илан Мусулмонқулга етказулганда, Мусулмонқул бу ваҳшатлик хабарни эшитиб, Тошқанд маслаҳатини мавқуф қўйиб [қолдириб], қирғизиянинг дафъи маслаҳатига тушуб, ноилж қўшун жамлаб қирғизиялар устига бормоқ бўлганда, Кўрўғли ном қипчоқ Шаҳрихон ҳокими ўз қўшунларини жамлаб, Хўқанд

қўшунидин икки кун илгари бориб, қирғизия қўшуни бирлан урушуб қочирибдур.

Мусулмонқул Муҳаммадназар Кўрўғли қўшунига етушмак қасдида ул тарафга қараб жўнаб турганда Мусулмонқулга хабар берибдурларким, минг уруғидин Раҳматуллоҳ *додхоҳ*, Сотиболди *додхоҳ*, хўқандлик Қосимбек *оталиқ* ўғли, Олой қирғизлари илан тил бериб, иттифоқлашиб, Олимхоннинг ўғли Муродхонни Хўқанд дор ус-салтанасида хон кўтариб, тахтга ўлтурғузуб, Шералихонни ўлдуруб, барча Хўқанд маҳаллаларига хабар бериб, тужжорлар ҳадя ва тортуғлар ила хонни келиб кўруб, муборакбод қилсунлар дебдур. Вилоят одамлари бир-бирлари илан маслаҳатлашиб, аркони давлат ва аёни вилоятлар ва тамоми қўшунларимиз қирғизия устида жангу жадалга машғул бўлуб турганда биз фуқаро, косиб, бечоралар бадномликни ўз гарданимизга олиб, аёни вилоятларимизга ўзимизни шарманда қилмайлуқ деб, бизларни ихтиёримиз қўшунга кетган улуғларимизда деб таваққуф қилибдурлар. Бу хабар Мусулмонқулга етгандин кейин дарҳол тадбир ва тазвир кўчасига тушуб, жарчиларга амр қилиб, ҳамма жойга «замон Шоҳмуродхон замони» деб чақиртирибдур. Бу хабарни эшитган барча қўшун аҳолилари бу ҳодиса Мусулмонқулнинг маслаҳати илан бўлгандур деб, ҳаммалари Мусулмонқулни кетидан юра бошлабдур. Мусулмонқул қўшунни Андижоннинг паст тарафидаги Миробод мавзеига⁵³ олиб бориб, ул жойга қўндуруб, ул жойда баъзи муфаттинларни Муҳаммадниёз *ҳудайчи* ва анинг биродари Собир *мирохур*⁵⁴ илан бир неча бегуноҳларни қатл қилдирибдур. Ва ул жойдин кўчуб, Балиқчи мавзеига ва андин Қуйруқтепага келиб, бир кеча ётиб, андин жўнаб Ҳазрати шоҳ [Жарир]га келиб, андин жўнаб, Юлғунтепага⁵⁵ қўнуб, ўшал жойда ҳамма акобир ва ашрофи қўшун боиттифоқ Худоёрхонни хонлик маснадига кўтарибдурлар. Андин кейин Хўқанд шаҳри аҳолиларининг аҳволотларини билмак учун шаҳар мутасаддиларига одам киргузиб, Муродхоннинг хонлигига юртнинг ризо норизоликларини билмак бўлганларида ҳаммалари айтибдурларким: «Бизлар Муродхонни шаҳарга дохил бўганидан мутлақо хабаримиз йўқ. Муродхон келиб, ўрдага қўнуб, хонлик қилгандин буён бизлар шаҳар аҳли ва ҳеч бир маҳалла қадим хонлар расму таомилидек тортуғ, пешкаш олиб борганимиз ва аҳду паймон қилганимиз йўқ. Ҳаммамиз сизларнинг йўлингизда

мунтазир бўлуб турамиз. Бул хусусда бизлардин хотирларингизни жамлаб тўғри шаҳарга келингизлар, бизлар сизларга монень бўлмай, балки хурсандлик ила қабул қиламиз». Иттифоқ ва хурсандлик ваъдаларини берганларини эшитиб ва билиб Муслмонқулнинг одамлари Хўқанд аҳлидин хотиржам бўлуб, бу хурсандлик хабарини Муслмонқулга еткузилиб, ҳам бу хусусда Хўқанднинг бир неча оқсоқол ва иноятлик одамларни юборибдурлар. Бу хабарларни эшитгандин кейин Муслмонқулнинг тамоми қўшунлари Хўқанднинг Урганч дарвозасидин Кўктўнлик ота сойидин шаҳарга кириб, тўғри ўрдага борибдурлар. Қирғизлар уларга муқооват қилолмай, баъзилари қочиб қутулиб ва баъзилари дастгир бўлубдурлар. Қирғизлардин қўлга тушганларнинг ҳаммасини ўлдуруб, уларга биргалашган сартия уруғларидин, чунончи Раҳматуллоҳ *додхоҳ* ва Сотиболди *додхоҳ*, Қосим *оталиқ* ўғли ва Охун *қаровулбеги*⁶ Иброҳим *додхоҳ* ўғли, Муҳаммадкарим *халифа*⁷ ва Лўли *халифа*дек саркардаларни қатл қилиб, бу ишларни саранжом қилгандин кейин Хўқанднинг аъён ва ашроф ва уламо ва машойихларини дор ул-аморага таклиф айлаб, Шералихон ўғли Худоёрхонни оқ намадга солиб кўтариб, қайтадин ҳамма боиттифоқ *тарихи* ҳижрийнинг 1261чисида/1845 йили хон кўтарибдурлар. Хон кўтарилган санага ҳар хил шоирлар шеър – *тарих* айтибдурлар. Ўшал жумладан биргина *тарих*ни қориларимизга манзур қиламиз:

Эй молики тахту тождори,
 Бар ту шуда лутфи Кирдукори.
 Дар маркаби шоҳият зада зин,
 Бо фатҳу зафар шуда савори.
 Он рўз ки ту ба тахти заррин,
 Биншасти зи баҳри мулкдори.
 Бар номи ту мезаданд дар афлок.
 Бар замзама кўси номдори.
 Ин пири қадимии дуо гўй,
 Аз рўйи ақида посдори.
 Тарихи жулуси ту баҳри назм,
 Кардам ман адо ба лутфи Бори.
 Ин аст нузум бар таворих,
 Бар соли жулуси шаҳриёри.
 Тарихи жулуси шоҳист ин,
 «Ки соҳиби тожи шаҳриёри»

[Эй тождорлик тахтининг эгаси,
Сенга худонинг илтифоти юз бермиш.
Шоҳлик отига эгар уриб,
Фатҳу зафар устига миндинг.
Мамлакатни бошқариш мақсадида,
Заррин тахтга ўтирган кунинг,
Сенинг номингга осмонларда,
Улуғлик ноғорасини чалдилар.
Бу кекса дуоғўё қария,
Чуқур эътиқоди юзасидан,
Сени тахтга ўтириш йилингни,
Лутфинг ёр бўлуб, назмда адо қилдим.
Шаҳриёрнинг тахтга ўтирган йилининг
Назмий *тарихи* қуйидаги (байт) дир.
«Ки соҳиби тожи шаҳриёри»].

Байти соний куллан [батамом] тарих тушубдур (1261/1845).

Ёш Худоёрхонни хон кўтаргандин кейин тамоми Фарғона вилоятининг ихтиёри ва ҳукмронлиги қипчоқ Муслмонқулнинг ихтиёрида бўлуб, Бухоро амири тарафидин Тошканд вилоятига ҳукмронлик қилиб турган Саримсоқхонни қўлга тушурмак учун ҳийла ва фириб илан Ҳазрати Миён Халил Соҳибни ўрдага чақириб, неча хил найранг ва талбис илан ул зоти шарифни ишонтуруб, Тошкандга Саримсоқхонга элчи қилиб юборибдур. Ул зот Муслмонқулнинг тадбир ва тазвир ва қасамларига ишониб, Саримсоқхонни Хўқанд шаҳрига Худоёрхон ҳузурига келтуруб, бир-бирлари илан аҳду паймон қилдурмоқ учун Тошкандга азимат қилибдурлар. Бир неча кун йўл юриб Миён Халилни истиқбол айлаб, кўп эъзоз-икром илан яхши иморати олийга тушуруб, зиёрати олий қилибдур. Баъда зиёфат ҳазрати Миён Халил Муслмонқулнинг мактубини топширибдурлар. Мазмуни шул экан, Муслмонқул ва Худоёрхон тамоми аркони давлатлари илан илтимос қиладурки: «Дор ул-амора Хўқандга ташрифи қудум қилсалар, оталарини ўлдурганлардин интиқом олиб, нури чашмлари Худоёрхонни оталарининг ўрнига хонлик маснадига ўткузуб, бошларини подшоҳлик тожи ила зийнат ва оройиш бердук. Сиздан лозим эмаским, мамлакатингизни душманга тобеъ айлаб, анга итоат этмакни ўзунгизга лозим қиласиз ва агар дор ул-аморага келмак тўғрисида дилингизга бирор хавфу ҳарос йўл топган бўлса, ҳамма-

ларимиз қасами муғлиза ила аҳд қилиб, ўз тарафимиздин ҳазрати Соҳиб Миён Халил жанобларини юбордук. Ҳар сўз бўлса, ул жанобдин эшитиб, бовар қилурсиз». Ва ҳазрати Миён Халил ҳам Мусулмонқул оғзидан эшитганларини баён қилибдур. Бу сўзларни эшитгандин кейин Саримсоқхон ҳамнишин ва аҳли донишларининг маслаҳати илан бул тариқа жавоб берибдурким: «Эй зубдаи сулаҳойи замон ва умдаи узамои даврон, ул тоифаким, сизни элчи қилиб юборибдур, ҳаммалари сўзида ва ваъдасида турмаган ёлғончи, каззоб, на Худонинг амр ва наҳйини бажо келтирадур ва на сиздек зоти шарифнинг хотири азизларини риоя қиладур, худобеҳабар зотлардур. Уларнинг сўзига ва айтган қасамига ҳеч вақт бовар қилинмаса бўладур. Лекин сиз ҳазрат Имом Раббоний авлодлари жанобнинг қудуми шарифларига бошимни ҳадя айлаб, сиз жаноб келгандин кейин бормасга имкон йўқ» деб уч-тўрт кун таваққуф айлаб, Саримсоқхон ҳазрати Миён Халил илан Хўқанд тарафига равона бўлубдурлар. Қачонки, бу жаноблар Хўқанд дор ул-аморосига дохил бўлганларида Мусулмонқул қилган ваъдаларини би-л-кулли маҳву фаромуш айлаб, ҳазрати Миён Халилга руҳсат бериб, Саримсоқхонни Балиқчига юбориб ўлдурибдур. Ўшал куни авлоди соҳибзодалар ва силсилаи нақшбандиядаги аҳли дилларнинг Мусулмонқул ва қипчоқ аҳолиларидин дил озурда бўлганларини аҳли тажрибалар бир-бирлари илан гуфтуту қилишиб, бу қипчоқия тоифаси яқинда бало ва офатга гирифтор бўлуб, феъли бадларидин ҳаммалари ҳалок бўлсалар керак», дебдур. Саримсоқхоннинг *тарихи* вафотини назм тариқасида баён қилинибдур:

Паймоншиканони дев тимсол,
Карданд расули Осаф амсол.
Бо руқъаю бо қасам муламмаъ,
Бар хизмати шоҳзода ирсол.
Бифрефта ҳамчу аҳди иблис.
Оварда миёнжин хушафъол.
Аҳди худу ҳурмати расули,
Бишкаста шикаста аҳди даллол.
«Афву би аҳдикум»и Худо гуфт,
Нокарда қабул қавми арзол.
Хун рехта аҳди худ шикастанд.

Амри Ҳаққ ва шаръ карда помол.
Тарихи вафоти шоҳзода,
Жустам зи хирад мегуфт аз сол.
Баргӯ ту Ниёзи тарихи он,
«Бе раҳм вубол гашт дар ҳол».

[Девга ўхшаган аҳдни бузувчилар,
Осафга ўхшаганларни элчи қилдилар.
Ҳар хил қасамлар ёзилган мактубни,
Шаҳзодага юбордилар.
Иблис аҳди каби фириб билан,
Хушфёъл миёнчи (воситачи) хатни келтирди.
Ўз аҳдини ва элчилик ҳурматини,
Далоллик аҳдини синдирди.
Худо: «Аҳдингизга вафо қилинг», - деган эди.
Разил қавм буни қабул қилмади.
Қон тўкиб аҳдини буздилар,
Ҳаққ ва шариат ҳукмини оёқ ости қилдилар.
Шаҳзоданинг вафоти тарихини,
Ақлдан қидирган эдим, йилини айтди:
Эй Ниёзий, унинг йилини айт,
У: «бераҳм вубол гашт дарҳол»дир].

Хонзодаи шаҳиднинг *тарихи* мисрайи охиридин беидхол ва беихроҷ ҳосил бўладур (1263/1846-47).

Вақтики, Саримсоқхонни Тошканддин олдуруб ўлдиргандин кейин Тошканд ҳукуматини чуствлик Азизбаччага ва Кировчинини қипчоқ Нормухаммад *додхо*га топширубдурлар. Ўшал вақтда Туркистон шаҳрига Саримсоқхон тарафидин Қаноатшоҳ ҳоким экан. Қаноатшоҳнинг биродари Даврон *додхо* Туркистонга биродарининг олдига бориб, Саримсоқхонни ўлдуруб, Тошкандга Азизбачча ҳукмрон бўлгани хабарини берибдур. Бул тариқа мудҳиш [даҳшатли] хабардин Қаноатшоҳ ҳайрат ва ғайрат айлаб, адоват камарини боғлаб, Туркистон шаҳрининг қалъа ва кўрғонлари истеҳкомига саъй ва кўшиш [ҳаракат] қила бошлабдур. Даврон *додхо* биродари Қаноатшоҳнинг мухолафат [қаршилик] ва мухосаматини [ёвлигини] кўруб, Туркистонда турмоқни маслаҳат кўрмай, Бухоро тарафига азимат айлабдур.

Азизбачча Тошканд шаҳрига дохил бўлгандин кейин Туркистонга Қаноатшоҳга элчи юбориб, итоат қилмоғига тарғиб

қилибдур. Қаноатшоҳ элчига мухолиф ва қаттиғ жавоблар бериб қайтарибдур. Азизбачча элчидан мазкур жавобни эшитгандин кейин дарғазаб бўлуб, дафъатан Туркистонға, Қаноатшоҳ устига қўшун тортиб бориб, кўп вақт Туркистонни қамаб, ҳар куни уруш талаш бўлса ҳам Туркистонни ололмабдур.

Охир ул-амр Худоёрхоннинг аввалги ҳукмронлигида *мингбоши* бўлган Муҳаммадниёз *додхоҳ* Туркистонга Қаноатшоҳга элчи бўлуб бориб, икки орага мусолиҳа айлаб, Қаноатшоҳ Туркистонни бўшатиб, ўзига тобеъ одамлари ва анжом-асбоб ва аслаҳалари илан Туркистондин чиқиб, Бухоро тарафига жўнамоқ бўлуб, Сирдарёга етиб, дарёдин ўтмоқ бўлганда Азизбачча аҳдини бузуб, Қаноатшоҳ устига бориб, дастгир айлаб, асбоб аслаҳаларини олиб қолмоқ бўлганда Муҳаммадниёз *додхоҳ* Тошканд понсадлари илан етишуб бориб, Қаноатшоҳни сиҳат-саломат дарёдин ўтқузуб юборибдурлар. Азиз *парвоначи*⁵⁸ Туркистонни олгандин кейин бир ой онда туруб, Тошкандга қайтиб келгандин кейин эшитибдурким, Мусулмонқулни маъзул ва Хўқанддин ихрож айлаб, бадарға қилиб, анинг ўрнига мулло Холбек қипчоқни *мингбоши* қилибдурлар деб. Бу хабарни эшитиб, Азиз *парвоначи* Хўқандга мухолафатчилик қилибдур. Муни эшитиб Мусулмонқулни келтуруб яна *мингбоши* қилибдурлар. Мусулмонқул ўз жойига ўлтуруб, барқарор ва мустаҳкам бўлгандин кейин, авбош ва бебошлардин бир нечаларига ўз ёнидан жой бериб, қипчоқия уруғларидин Муҳаммаддиёр *додхоҳ* ва мулло Холбек *дастурхончи*⁵⁹ ва Раҳмонқулибий ва бошқа бир неча улуғларни қатл қилибдур. Бу қатл андишасидин қипчоқия улуғлари орасига адоват тушуб, мулло Каримқули *дастурхончи* ва Муҳаммадназар Кўрўғли ва анинг ўғли Холмуҳаммад *додхоҳ*, Ҳотамқули *рисолачи*⁶⁰ ҳаммалари боиттифоқ Кировчи ҳокими Нормуҳаммад *додхоҳ*га мактуб юбориб, Мусулмонқулга мухолифатчилик қилмоқ учун тарғиб айлаб, ишорат қилибдурларким: «Мусулмонқулнинг феъли бузулди, ҳаммамизни ҳалок қилмоқ қасдига тушди. Эмди сиз ва бизлардин лозим шулки, Тошканд улуғлари илан иттифоқлашиб, қўшунни Тошканд устига олиб бориб, Азизбаччани ўртадан кўтарсак». Бу хабарни эшитган ҳамоно Нормуҳаммад *додхоҳ* Қурама қўшинини жамлаб, Тошканд устига борганда, Азизбаччадан безор ва ноиллож бўлуб турган Тошканд саркардалари иттифоқлашиб, Нормуҳаммад *додхоҳ*ни Тошкандга олиб

кириб, азиз умаролари қаторида жой бериб, бир неча кундин кейин Худоёрхоннинг тахтга ўлтурганининг тўртинчи йилида Азизбаччани ҳам ўлдирибдурлар.

Туркистон вилоятгидаги мусулмония ҳокимларининг авомлиги ва ваҳшонияти ва фуқароларга қилган ноҳақ зулм ва бераҳмлиги хусусида ўтган ҳикояларда баён бўлган эди. Мусулмон хонлари вақтида Тошкандга бир неча вақт ҳоким бўлуб турган Азизбаччанинг зулм ва ваҳшонияти хусусида онинг ҳокимлик вақтини кўрган 84 ёшга кирган Тошкандда истиқомат қиладургон бир қари одам шул тариқа ҳикоя қилдиким, Азизбаччанинг зулми шул даражада эканким, Тошканд фуқароларидин қайси бири ўрдага, Азизбачча ҳузурига чақирса, ул чақирилган одам ҳарчанд бегуноҳ бўлса ҳам, албатта мани ўлдурадур деб, хотун, бола-чақаси илан видолашиб кетар экан. Мулло Исомухаммад ном бир одамни ўрдага чақирган экан, олиб бориб ҳақиқат қилган вақтда ул Исомухаммад бўлмай, бошқа Исомухаммад эканлиги маълум бўлуб, они қайтариб юборган экан. Бо вужуд хавф ва воҳима илан юраги чиқиб кетган сабабдин уйига келиб, икки-уч кундин кейин ўлибдур.

Яна бир одамни ғазаб айлаб, зиндонга солиб қўйуб, Тошканднинг ҳар қаю маҳалларига чаён солуг солиб, ул золимни хавфидин ҳар қайси маҳалла одамлари девор томларини бузуб, қанча чаён топиб берибдурлар. Ул чаёнларни ўшал ғазаб илан зиндонга солинган одамнинг устига солиб, шул тариқа азоб уқубатлар ила ўлдирибдур. Баъзи бир ҳокимлар гуноҳкорларнинг остига хода уриб, тириклай хода устига ўтқузуб қўйуб, ул бечора бир неча кун ходанинг устида азоб тортиб, жон берар экан. Ўшал вақт ҳокимларининг ваҳшониятлари шул даражада, балким мундин ёмонроқ азобларни кўрсатур экан. Хулосайи калом, «ал-мулку ла тадвам маъа-з-зулми» [зулм билан бошқарилган мулк ўлимга маҳкум] фаҳвосича, мусулмон хон ва ҳокимлари раияларига низом ва шаръдин ташқари зулм ва таадди айлаб, охири, вилоятлари ва ҳукуматларини барбод бердилар.

Муддаога келайлук, Худоёрхон тахтга ўлтурганлигининг бешинчи йилида (Сир) ва Норин дарёни миёнасида Балиқчига тобеъ Чавча мавзейининг қибла тарафида қирғиз ила қипчоқлар орасида уруш бўлуб, қирғизлар ўз жойларига қайтиб қочибдур.

[Худоёрхон тахтга ўтирганининг] олтинчи йилида мулло Каримқули *дастурхончи* қипчоқларга мухолафатчилик қилиб,

Хўқанддин қочиб Тошкандга, Нормухаммад қушбеги олдига келибдур.

Жулуснинг еттинчи йилида Бухорога тобеъ Ўратепа ҳокими Исҳоқбек Ўратепа ҳокимлигини ташлаб, Худоёрхон ҳузурига қочиб келибдур.

Худоёрхон тахтга ўлтурганининг тўққизинчи йили қадимги хонларнинг эски ўрдаси ўрнига Мукулмонқул Худоёрхон номига мадрасайи Олийни бино қилиб, ўнинчи йили муддати икки йилда итмомига еткурубдур. Мадраса *тарихини* назм тариқасида баён қилинибдур:

Некбахтеро сазад шоҳе, ки бошад динпаноҳ,
Аз қудуми шоҳ бошад ҳоли фосиқ дар табоҳ.
Ҳажри хайрот гардад ройи ў дар ҳар қадам,
3-ин сабаб гулгашт шуд аз хоки пояш шоҳ роҳ.
Аз мадорис дар замони миннатосори худ,
Дар сари бозор дар ҳар кўча зиннат дода шоҳ.
Аз надими шоҳ номаш буд Мукулмонқул,
Мадраса кард жойи хонони қадим ў илмгоҳ.
Тарихи ўро ба ман ҳамчун бигуфт пири хирад,
Инчунин тарих шуд «Манзари музакко боб» хоҳ.

[Дин паноҳи бўлган шоҳгина бахтиёрликка лойиқдир,
Шоҳ қадамидин фосиқлар ҳоли вайрон бўлади.
Ҳар бир қадамда унинг фикри яхшилик учун йўл бўлади,
Шунинг учун унинг хокипойидин
катта йўллар гулзорга айланади.
Мадрасалар туфайли замонда бахт асарлари мавжуд,
Ҳар бозору ҳар кўчага шоҳ зийнатлар берди.
Шоҳ ходимларидан бўлган Мукулмоқули номли киши,
Қадимий хонлар ўрдаси бўлган ерни илмгоҳ мадраса қилди.
Ақл пири унинг *тарихини* менга айтди;
«Манзари музакко боб» бунга *тарих* бўлди].

«Манзари музакко боб» моддан *тарих*дур ҳижрий 1272/1855-56 йил.

Худоёрхон тахтга ўлтургонлигининг ўн биринчи йилида дарёдин Чинобод ариғини чиқариб, паст тарафига Баҳробод қишлоқ бино қилинибдур. Хоннинг тахтга ўлтурганининг ўн иккинчи йилида жамоайи қипчоқия билан сартия, тожикия ва

Ўзбакия ораларида фитна ва фасод, хунрезлик бошланибдур. Воқеа шундан иборат бўлубдурким, вақтики, Худоёрхоннинг ёшлик вақтида хонлик маснадига ўтқузуб, Мусулмонқул мутлақ *мингбоши* ва *хон отаси* [оталиқ] бўлуб, ўзига қарашли саҳрони беақл ва бетамкинлардин ҳар бирини *оталиқ*, *мингбоши*, *парвоначи*, *дастурхончи* ва *ҳудайчи*, шунга ўхшаш катта - кичик амалларга мансуб қилиб, ҳар қаюлари бебош ва беандишалик илан гўёки, Фарғона ҳукуматининг ихтиёри бизларда бўлди деб, раияларига беибо ва беистиҳола зулм қила бошладилар. Уларга насиҳат қилгувчи уламо ва машойихлардин, чунончи, *шайх ул-ислом* Намангоний, масжиди Жомеънинг мударриси Халифа Сафо ва домла Холмуҳаммад *раис* ва домла Хўжамқули *аълам* ва яна булардин бошқа зоти шарифлардин бир нечаларини беғуноҳ ва бежиноят қатл қилиб, ҳукуматни ўз ихтиёрларича қила бошлабдурлар. Буларнинг атвор ва аҳволини мушоҳада қилган раия ва фуқародан катта кичик дилозурда бўлуб, уларнинг зулм ва тааддидин халос бўлмак учун ҳар доим Худованди каримга дуо ва илтижо қилар эдилар. Буларнинг аҳволини кўруб, бир неча саркардалар Тошканд саркардаларига ва аъёни вилоятларига хат юбориб, Мусулмонқулга мухолафатчилик қилмоқга тарғиб қилибдур. Уларнинг зори ва газарруларига Тошканд аъёнлари тараҳҳум айлаб, Тошканд ҳокими Нормуҳаммад *қўшбеги* қипчоқни ўз ихтиёрига қўймай Мусулмонқулга мухолафат ва мухосаматларини ошкора қилибдурлар. Хўқанддаги қипчоқ аҳолилари Тошканд аҳолисининг мухолафат қилган хабарини эшитиб, дарғазаб бўлушуб, қўшун жамлаб, Тошканд ва Дашти Қипчоқ тарафига азимат қилиб, андак фурсатда Тошканд устига келиб, Тошкандга яқинлашмоқга журъат қилолмай, Чимканд тарафига ўтуб, Чимканд атрофида барча элатиядан солиғ ва закот деб бир неча мол олиб, қайтиб Тошканд устига келиб, Ниёзбек мавзисига қўнуб, урушмоқ бўлганда Мусулмонқул қўшунини ичидан, Шаҳрихон ҳокими Холмуҳаммад *додхоҳ* ва бошқалари Тошканд ҳокими Нормуҳаммад *қўшбеги*га жосус илан хат киргизуб айтибдурким: «*қўшбеги* ҳеч хавфу ҳарос қилмасдан чиқиб уруш бошласун, бизлар ўз қўшунларимиз илан хонни олиб Тошкандга дохил бўламыз». Бу хабарни эшитиб, Тошканд қўшунини дарҳол шаҳардин чиқиб, Мусулмонқул қўшунига муқобил бўлганда, Мусулмонқул хонни олиб, Чирчиқ дарёсидан ўтмак хабарини билиб, Тошканд қўшунини уруш бошлабдур. Мусулмон-

қул Худоёрхоннинг отини жиловлаб, Чирчиқдин ўткузмак бўлганда, аввало тил берган саркардалар хонни ўртага олиб, Тошкандга олиб келиб, Мусулмонқулнинг кетидин қанча баҳодирлар қувалаб борибдур. Мусулмонқул ҳазор машаққат илан қочиб, Паркат қишлоғи усти илан, Облиқга бориб, андин Чодук йўли илан тоғдин ошиб ўтуб, Наманган, Марғузур устидин Учқўрғонга, ондин ўтуб, қайнотаси Ирисқулибек қирғизнинг жойи бўлган Кетмонтепага бориб, паноҳ тортибдур. Бул йўлда Тошканд қўшуни Мусулмонқулга қарашли кўп одамларни ўлдуруб ва асир айлаб, келтурубдурлар. Худоёрхонни ёнидаги қипчоқия ва сартия саркардалари хонни эъзоз-икром ила Тошкандга олиб келиб, ҳамма бо иттифоқ Мусулмонқулнинг ўрнига Ўтаббой қўшбеги қипчоқни мингбоши кўтариб, бир неча кундин кейин ҳамма Хўқанд ва Тошканд қўшуни ила баробар Худоёрхон ўз пойтахти бўлган Хўқандга борибдур.

Ба ҳар соат фалак оташ бирезад,
Ба гирболи ҳаводис жон бибезад.

[Ҳар соат фалақдан оташ ёғар,
Ҳодисалар ғарбелида у жон элайди].

Худоёрхон Тошканддин Хўқандга боргандин бир неча вақт ўтгандин кейин Тошканд саркардаларидин, чунончи, Муҳаммаднийёз қўшбеги ва Қосим мингбоши ва Муҳаммадражаб қўрбоши ва Қанбар шарбатдор ва Каримқули пансодбоши⁶¹ ва булардин бошқа бир неча понсад ва саркардалар иттифоқлашиб, маслаҳат қилишиб, бу тариқа қарор берибдурки, хонни дуо қилмак ва фотиҳа ўқиш баҳонаси илан Хўқандга бориб, қипчоқияларни тамом барҳам бериб, хонни атрофидаги ва бошқа жойлардаги қипчоқия ва амалдорлари ва бошқаларини би-л-кулли йўқ қиламиз деб. Маслаҳатни бир жойга қарор бериб, Нормуҳаммад қўшбегини ўзларига иттифоқдош қилиб, беҳад ва беадад қўшун ила Тошканддин чиқиб, Хўқанд тарафига азимат айлабдурлар. Бир неча кун йўл юриб, Хўқандга яқин Чорбоғи Тўранғу мавзёсига қўнуб, Хўқанд шаҳрига Худоёрхонга одам ва мактуб киргузуб, муддаоларини маълум қилибдурлар. Худоёрхон бу хабарни эшитиб, ҳайрон бўлуб, ҳеч тарафга мойил бўлмай, уларни саволига жавоб ҳам бермай, таъяни Худога қилиб турубдур. Зероки,

бу тариқа улуғ фитна ва фасод вақтида бирор тарафга мойил бўлмак ақл ва маслаҳатдин узоқдур. Ва ҳам иш ислоҳ вақтидин ўтган эди. Хулосайи калом, Худоёрхон ҳеч тарафга мойил бўлмай, холис турубдур. Тошканд саркардалари Хўқанднинг ҳар маҳаллаларидаги аъёни вилоятларига хат киргузуб, алардин ёрдам ва мадад қилмаklarини илтимос ва истидъо [умид] қилганларида ҳаммалари ёрдам беришга ваъда қилиб, сизларнинг карнайларингизга мунтазир бўлуб, тураминз деб айтибдурлар. Бу хурсандлик хабарини эшитган Тошканд қўшуни эрта бирлан (Чорбоғи Тўранғудин) кўчуб, чоштгоҳда шаҳарга дохил бўлуб, тўғри ўрданинг саҳнига келиб, саф тортишиб, андак фурсат ўтмасдин дор ул-амарога дохил бўлубдурлар.

Вақтики, Мусулмонқул Тошканд устидаги урушдан қочиб Кетмонтепага борган эди, ул жойдаги қирғизиялардин қўшун жамлаб, Билқилламага келмоқ бўлуб, тоғ этагида, икки дарёнинг ўртасида урушга тайёрланиб турган хабарини Андижон, Шаҳрихон ва Балиқчи ҳокимлари ва саркардалари эшитиб, ҳаммалари қўшунларини жамлаб, Мусулмонқулнинг устига бориб, уруш қилиб, андак урушгандин кейин Мусулмонқул қўшуни мағлуб бўлуб, қочиб, қирғизиялардин кўп асир тушуруб олиб, ҳамма асирларни Боймурод Ботур ўғли деган ила Хўқандга юборибдур. Тошканд қўшуни Хўқандга кирмасдин туруб ярим соат илгари асирларни Хўқандга келтуруб, ҳануз Худоёрхонга маълум қилмасдин илгари Тошканд қўшуни кириб, Хўқандга бор қипчоқларнинг ҳаммасини ўлдуруб, уларнинг орасида банди олиб келган Боймуродни ҳам ўлдурубдурлар. Бир неча кунгача қаю жойда қипчоқ бўлса, топиб келтуруб ўлдурад эканлар. Ўрданинг олдида ва атрофида келтуруб ўлдурулган қипчоқларнинг ўлуги, тепа-тепа бўлубдур.

Ба ғавғойи пуршўри тошкандиён,
Фаромўш кард роҳ қипчоқиён.
Дар он рўзи пурҳавли офатосор,
Шуда ғарқи хун ҳамчу тўфониён.
Сари душманон мегирифт ҳамчу без,
Ба шамшер чун фили масти дамон.
Наҳангони дарёи қаҳру ситез,
Равон жўйи хун кард аз душманон.
Надида фалак то ин дам чунин,

Ки аз жўйи шамшерҳо хун равон.
Фалак дар мукофоти як қатра хун,
Чу селоб хун резад аз қотилон.
Ки гуфт кор бар ихтиёри кас аст,
Зи Мухтор дон кор аз худ мадон.
Касе бад кунад оқибат бад бувад,
Чи гардад ба пеш ояд аз чархи он.

[Тошкентликларнинг кучли ғафосидан,
Қипчоқлар ўз йўллари унутдилар.
Бу офатли, қўрқинчга тўла кунда,
Тўфондагиларга ўхшаш қонга ғарқ бўлдилар.
Бездек шамшир билан душманларнинг
калласини олардилар.
Қасоскор маст фил каби эдилар.
Қаҳру адоват дарёсининг наҳанглари,
Душманлар қонини ариқдек оқиздилар.
Шамширдан қон ариғи бўлганини,
Фалак шу пайтгача кўрмаган эди.
Фалак бир қатра қоннинг мукофоти учун,
Қотиллардан қон селини оқизади.
Иш одамнинг ихтиёрида деб ким айтади,
Бу Мухтор (худо) дан деб бил, ўзимдан дема.
Кимки ёмонлик қилса, оқибати ёмон бўлади,
Нима қилса чархдан ўша нарса қайтади].

Бул тариқа илан қипчоқларни топиб ўлдуриб турган маҳалда *Ўтаббий қўшбеги мингбоши* қипчоқ Худоёрхоннинг орқа тарафига ўтуб, хонни паноҳ тортиб, жонини саломат сақлаб ўлумдин халос бўлубдур. *Ўтаббий қўшбеги*дин бошқа Хўқандда қипчоқман деган саломат қолмай, ҳаммасини ўлдуриб, Хўқанд шаҳрини ва атрофини қипчоқиялардин тозалабдур.

Тошканд қўшуни дор ул-аморадаги қипчоқлардин халос ва хотиржам бўлуб, бир неча кун Хўқандда, Худоёрхон ҳузурида ором олишиб, ондин сўнг хотиржамлик илан мамлакатдорлик ишларини маслаҳатига тушуб, аркони давлат ва аъёни мамлакат ҳаммалари боиттифоқ хонга арз қилибдурларки: «Жаҳонпаноҳо, (наъм ал-инқилоб) бу ерда форигбол ва хотиржамъ ғафлат ила ўтурмоқ ва вақт ўткурмоқ ақлдин хориж, маслаҳатдин узокдур. Зеро, эшитиладурким, Мусулмонқул янадин фитна-

фасодни қўзғаб, Андижон, Шаҳрихон ва Балиқчи ҳокимлари якдил ва якжиҳат бўлуб, икки дарёнинг ўртасида ҳадди ташқари қўшун йиғиб, урушмоқга омода ва тайёр бўлуб турган эмиш. Бизлардин лозим шулки, алар қўзғолиб, бизнинг устимизга келмасдин илгари аларнинг устига бориб, дафъига кўшиш қилсак».

Иложи воқеа қабл аз вуқуъ бояд кард,
Дарёғ суд надорад, чу рафт кор аз даст.
Ба об кушта шавад оташе бувад андак,
Вагарна сар бикашад гар даррафт аз даст.
Аду бар жаҳондор агар як кас аст,
Ба чашми жаҳонбин ҳамчун хас аст.
Агар душмани шоҳ бошад ҳақир,
Замоне шавад мешавад ў далер.

[Воқеа юз бермасдан аввал унинг чорасига киришмоқ керак,
Иш қўлдан кетгач, афсус ейишнинг фойдаси йўқ.
Олов оз пайтида сув билан ўчирса бўлади,
Осмонга ўралгач, уни ўчириш қийин.
Ҳукмдор учун душман битта бўлса ҳам,
Узоқни кўрувчилар назарида бу кўпдир.
Шоҳнинг душмани кучсиз киши бўлса ҳам,
Вақт ўтиб у кучли душманга айланиши мумкин].

Хулосаи калом, ҳамма би-л-иттифоқ қипчоқия узасига қўшун тортиб бормоқга қарор бериб, атроф-жонибга хабарчи ва жарчи юбориб, қўшун йиғмоқга машғул бўлдилар. Бир неча кун ичида Хўқанд шаҳрига ниҳоятда кўп ададлик ҳар тоифа ва ҳар қабиладан қўшун жамъ қилиб, икки дарё, яъни дарёи Сир ва дарёи Норин ўртасида жамъ бўлуб, урушга омода бўлуб турган қипчоқия устига юриш қилдилар.

Қипчоқ қўшунига рўбарў бўлуб Хўқанд аскарлари, мерган ва тўпчиларни тайёрлаб турган ҳолда қипчоқия жамоалари Билқиллама ичидин тўп-тўп бўлуб, қилич яланғочлаб, маст одамдек бирдан хонни туғи тарафига от қўйубдур. Хон қўшуни ҳам аларга қараб тўп, милтиқ ва жазоирдин ўт бериб, икки ўртада уруш ниҳоятда қизиб, бир-бири илан оралашиб уруш маъракаси-дин ва тўп-тўфангдин чиқган тутун ва чангу ғубордин олам қоронғу бўлуб, бир-бирини фарқ қилолмаи, қизиқ уруш бўлуб

турган аснода хон тарафидин Маллахон ва Исобек ва бир неча саркардалар дарҳол душманга ҳамла қилганда, буларнинг зарби шамширига тобу тоқат қилолмай, қилчоқлар ўз маконлари бўлган Билқилламага қочганини билиб, хон қўшуннинг тўп тўпхонаси илан Билқиллама яқинидаги Пойтуғ мавзейига⁶² бориб қўнмоқлигини амр қилибдур. Бул урушнинг қизиқ вақтида аксар саркардалар хоннинг туғидин олис тушуб, туғ кўрунмаганлигинин хавф қилиб, баъзилари Хўқандга ва баъзиси Маргинон, Шаҳрихон ва Тошкандгача қочганлар бўлубдур. Хонни ўз ёнида ва туғнинг тагида туруб қочган саркардалар, чунончи, Хўжа Калон Жўйборий ва Муҳаммадниёз *қўшбеги* ва Қосим *мингбоши* ва Мўминхўжа *понсадбоши* ва Муҳаммадназар Қулоқ ва буларга ўхшаш бир нечалар қочган экан. Қочиб борган аснода Хўжа Калон шаҳид бўлубдур ва бу урушда номдор бир неча одамлар қатл қилинибдур.

Хулосаи калом, Худоёрхон (Пойтуғ) мавзейига бориб қўнуб, тўпларга ўт берган овозини атроф – жонибга қочган қўшун эшитиб, янадин хонга келиб қўшулуб, икки-уч кун ичида жамъияти азим бўлганини қилчоқлар кўруб, аларни кўнглига воҳима ва хавф тушуб, ҳаммалари Мусулмонқулга ҳужум қилиб, бир одам учун ҳаммамиз қирилиб, нест-нобуд бўламизму деб, охир ул-амр қилчоқлар Мусулмонқулни ушлаб, хонга олиб келиб, узр сўрабдурлар. Хон уларнинг узрини қабул даражасига олиб, балки аларга инъому эҳсонлар қилиб, Мусулмонқулни бир неча давлатхоҳлари илан Хўқандга юбориб, икки одам бўйи баланд тахта барпо қилиб, Мусулмонқулни ул тахта узасига ўтқузуб, омма халойиқга ибрат бўлсун деб бир неча кун турғузуб, охири хоннинг амри ила дорга осибдурлар:

Ҳар он сар шуд саркаши тождор,
Шуд оқибат ў сазовори дор.

[Ҳар вақт ким саркашлик қилса тождорга,
Оқибат сазовор бўлади дорга].

Мусулмонқулнинг *тарихи* вафоти 1273/1856-57 -нчи ҳижрий-дадир⁶³.

Андак вақт ўтгандин кейин Худоёр ўз акаси Маллахонни Тошкандга ҳоким қилиб юборибдур.

Бу миёнада Русиялар Оқмасжид шаҳрини забт қилгандин кейин⁶⁴ Оқмасжидни русиялардин қайтариб олурмиз деган хаёл илан бир неча минг Хўқанд қўшунига Шодмонхўжа ўроқ⁶⁵ бош бўлуб, Оқмасжидга бориб, русияларга муқобил бўлмасдин қочибдур. Хўқанд ҳукуматдорларининг нодон ва ишти сипоҳигарликдан бе-хабарликлари шул даражада эканким Шодмонхўжа ўроқ қувватлик ва низомлик русияларга муқобил бўлуб, урушолмай қочиб келганига «сан урушолмай келдинг, гўеки хотун қаторида экансан» деб Хўқанд ўртасида жамъи азимнинг ўртасида Шодмонхўжанинг бошига хотунлар рўймолини ўратиб, олдига чархи дук қўйуб, шармандаи шармисор қилибдурлар.

Иш шул даражада бўлуб мамлакатнинг бир тарафидин бегона подшоҳ истило айлаб келиб турган ҳолда бирлик ва иттифоқлик ўрнига нифоқ ва беиттифоқлик балосига гирифтор бўлишуб, Маллахон Тошканд ҳукмронлиги ва ҳокимлигига қаноат қилмай, Тошканд ва атроф-жониби то Дашти Қипчоқ аҳолиларининг анга тобеъ ва фармонбардорлигига мағрур бўлуб, хонлик ва салтанат савдосига тушуб, Хўқандга Худоёрхонга бул тариқа мактуб юборибдур. Мазмуни шул эканким, сиздин ёшда улугман, лозим шулки, ман Хўқанд пойтахтида хонлик маснадига турсам, сиз мандин кичиклик сабабидин Тошкандга бек бўлуб турсангиз, хутбани ўз номимга қилдурсам, манинг таъзим ва эҳтиромим ҳар ваҳддин сизга лозимдур деб ёзибдур.

Худоёрхон мактуб мазмунидин огоҳ бўлуб, аркони давлат ва аъёни вилоятларни жамлаб, мактубнинг мазмунидин аларни огоҳ қилиб, маслаҳат ва машварат қилишганда ҳамма баиттифоқ айтибдурларким, подшоҳ ва мамлакатдорликга ёши катта кичикликни дахли йўқ. Худованди карим бир одамни хоҳласа азиз қилиб ва бировни хор ва бемиқдор қиладур.

Бо худододагон ситеза макун,
Ки Худо додари Худо дода аст.
«Ту'ти ал-мулка» гуфт дар Куръон,
Додани ўзи иллат озод аст.

[Худо берган кишилар билан душманлашма,
Чунки Худо берганига Худо бергандир.
Қуръонда (Худо) «туъти ул-мулк» (мулк берилди) демиш,
У (яъни Худо) берибдими, демак у нуқсондан озоддир].

Лозим шулким, ўз ҳад ва мартабасини билмаган зотни огоҳ қилмоқ фитна ва фасод кўпаймасдин воқеани жойига келтурмоқ ва анинг фасодини дафъ қилмоқ бизларга лозимдур, деб элчига жавоб бериб, онинг кетидин кўшун тадорикотини қилиб, беҳад ва беадад кўшун жамлаб Тошканд устига келибдурлар. Маллахон ҳам Тошканд кўшунини йиғиб, Тошканддин ташқари чиқиб, Хўқанд кўшунига муқобил бўлуб, икки кўшун орасида уруш бошланиб, андак урушгандин кейин Маллахон кўшунни Худоёрхон аскарига тобу тоқат қилолмай, қочиб, атроф-жонибга пароканда бўлганлигини Маллахон кўруб, уч-тўрт мулозимлари илан қочиб, шаҳарга кирмоқга илож тополмай, Сирдарёдин ўтуб, Бухоро тарафига азимат қилибдур. Худоёрхон асъасаю дабдаба илан Тошканд шаҳрига дохил бўлганда, Тошкандни аъёни вилоятлари ва уламо ва фузалолари истиқбол айлаб, ҳаммаларига хон қимматбаҳо сарупо инъом айлаб, бир неча кун туруб, Тошкандга Сўфибек Даврон *додхоҳ* тожик ўғлини ҳоким қилиб, Хўқандга равона бўлубдур.

Маллахон Бухорога борганда амири Бухоро тарафидин ҳурмат ва риоя қилиниб, яхши жой тайинлаб, вазифа муқаррар қилибдур. Бовужуд Худоёрхон ҳам шафқат ва марҳамат юзасидин ҳар ой сарупойи қийматбаҳо билан бир юз тилло юбориб турар экан. Шул тариқа илан икки йил ўтмасдин биродарлик меҳр-шафқати илан Маллахоннинг гуноҳидин ўтуб тахтга ўлтурганининг ўн тўртинчи йилида алоҳида мактуб ва одам юборуб Маллахонни Бухородин Хўқандга олдириб, ўз олдин жой бериб, анинг эҳсон ва муруватни қила бошлабдур.

Бу ҳодисотга икки йил ўтмасдин янадин Маллахон фитна ва фасод васвасасига тушуб, бир неча бебош ва кўрнамак ва беандиша одамларни ўзига жамъ айлаб, салтанат орзусига тушубдур. Бу ҳодисани Худоёрхонга еткурганда, Маллахонни ушламак хабарини эшитиб дарҳол Маллахон ўзини от устига олиб, Учқўрғон тарафига қараб қочибдур. Худоёрхон онинг кетидин бир неча пансодларини юборган эканлар, Маллахонга етолмадук деб ёлғон ва талбис сўзларни айтиб қайтиб келибдур. Худоёрхон қилган ишига пушаймон қилса ҳам, лекин иш ўтгандин кейин пушаймоннинг натижаси бўлмай, қазага ризо бўлуб, Хўқанд шаҳрининг қўрғон ва атроф-жониларининг истеҳкомига кўшиш айлаб, Худованди каримга таваккал қилиб хотиржамъ ўлтирибдур. Маллахон Учқўрғонга бориб, атроф-

жонибдаги қирғизияларни талаб айлаб, кўнглидаги муддаосини изҳор қилганда, алар вақтни ғанимат билиб, ҳар қаюлари ҳукумат ва мамлакатдорлик ва мансаб ва амалдорликни ўзларига лозим фаҳмлаб, Маллахонга иноат қилмоқга ваъда берибдурлар. Қипчоқ жамоаси ҳам доимо бул тариқа вақтни орзу қилиб, аларнинг муддаоларидаги фитна ва фасод, хунрезлик, талон-торож пайдо бўладургонини фаҳмлаб, қипчоқия улуглари ҳам хомтамаълик илан булар ҳам Маллахонга ёрдам ва ионат бермоқга аҳд қилибдурлар. Андак фурсатда қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқ ва қалмоқ ҳар жамоа элатиядин хоҳ сийғоқ ва хоҳ усроқ гуруҳ-гуруҳ йиғилишиб, ҳаммалари боиттифоқ Маллахонни хон кўтариб, туғ байроқлар бойлашиб, Асака устига келиб кўнубдурлар, ул жойда бир неча кун туриб, Андижон, Шаҳрихон, Асака шаҳарларига элчи киргузуб, кўшун ва ёрдам талаб қилибдурлар. Ул шаҳар тортуғ ва пешкашлари илан чиқиб, Маллахонни кўруб, ҳаммалари мутеъ ва мунқод бўлуб, арз қилибдурларким, бу жойда кўп таваққуф қилиб, вилоятни оёқ ости қилмоқ дуруст эмас. Бу вилоятлар ҳаммаси қадим ул-айёмдин буён Хўқанд дор ул-аморасига тобеъдур. Бас, сизлардан лозим шулки, таъхир қилмасдан кўшунни Хўқанд тарафига азимат қилдурсангизлар, дебдурлар. Бу сўзлар жамоаи қипчоқия ва қирғизияга маъқул бўлуб, дафъатан кўшун ул жойдин кўчуб, Самончи мавзейининг шарқ тарафига кўнубдур. Бу хабарни эшитган Худоёрхон дарҳол кўшун жамламоқга фармон қилиб, андак вақтда беҳадду ҳисоб кўшун жамлаб шаҳардин чиқиб, Саритол мавзейига кўнуб, икки-уч кун ул жойда таваққуф айлаб, андин кўчуб, Самончи тарафига қипчоқ, қирғиз устига равона бўлуб, завол вақтида икки кўшун бир-бирига муқобил бўлуб саф ораста қилишиб, уруш бошлаб, айни қизиқ уруш бўлуб турганда Худоёрхон кўшуни ичидин Фармон *додхоҳ* ном Облиқ саркардаси ўз кўшуни туғяроғи илан қочиб, пароканда бўлуб кетибдур. Бу аҳволни кўруб, аҳли кўшуннинг бошқа саркардалари ҳам тил бериб иттифоқлашгандур, деган хаёл илан ҳаммага воҳима тушуб, бирдан уруш маъракасидан қочибдурлар. Худоёрхон бир неча нафар сарбоз ва тўпу тўпхона илан душман кўшунининг рўбарўсида устивор турган ҳолда, якбора Маллахон бир неча мулозимлари илан Худоёрхонга ҳамла қилиб, икки шаҳзода бир-бирларига муқобил бўлуб, қиличбозлик қилиб, бир-бирлари илан неча мартаба радду бадал айлашиб, охири Маллахон Худоёрхоннинг урган қили-

чи зарбидин баҳазор машаққат халос бўлуб, бир-бирларидан айрилибдурлар. Охир ул-умур Худоёрхон *тўпчи* сарбозларининг гайрат ва шижоати илан уруш қила-қила ҳамма тўпларини сиҳат ва саломат Хўқанд шаҳрига келтирибдур.

Худоёрхон Хўқандга қайтиб кирганидан кейин Маллахон ниҳоятсиз кўп қипчоқ ва қирғиз қўшунлари илан келиб, Хўқанддин бир манзил жойдаги Қаровултепа мавзейига қўнуб, қўшуннинг атроф-жонибига эҳтиёт юзасидин ўр ва хандақ қоздуруб, муддати бир ойга яқин ўшал жойда истиқомат айлаб, қипчоқ ва қирғизлардин бошқа атрофдаги қишлоқ ва шаҳар аҳолиларидин сартия ва тожикияларни ҳам ўзига мутеъ ва муңқод айлабдур. Хўқандга ҳужум қилмоқ хабарини эшитган Худоёрхон анга муқовамат қилмоқга ожизлигини фаҳмлаб, ноилож намакхўр ва давлатхоҳ одамларини йиғиб, аларга узрхоҳлик айлаб, дилдорлик бериб, хотиржамлик илан Хўқанд шаҳридин чиқиб, Бухоро тарафига азимат айлаб, Хўжанд шаҳрига бориб, андин жўнаб, бир неча кун йўл юриб, Самарқанд шаҳрига борибдур. Самарқанд волийси Худоёрхоннинг келган хабарини эшитиб, эъзоз ва икром илан яхши ва олий иморатга тушуруб, бир неча кун меҳмоннавозлик айлаб, воқеани амири Бухорога маълум қилганда, амир махсус *махрам* юбориб, Худоёрхонни Бухорога олдуруб, ҳаддан ташқари ҳурмат ва эъзоз айлаб, подшоҳларга лойиқ ва муносиб жойи олий, зиндакорчиликка тааллуқ ҳамма асбоб ва анжом тайинлабдур.

Худоёрхон Хўқанддин чиқиб кетгандин кейин Маллахон тоифаи қипчоқ, қирғиз ва жамоан бепарҳезлар илан Хўқандга дохил бўлуб, 1275-нчи *тарихи ҳижрийда*/1858 йили, от йилида Хўқанд тахтига, маснадига ўлтурубдур. Маллахонни хонлик маснадида ўлтурганига назм тариқасида бу *тарих* айтилибдур:

Пиразоле, ки дар либоси арўс,
Ҳамаро мефиребад ў ба фусус.
Ҳар замоне гузида сад домод,
Духтари солхўрдан бе номус.
Оқилон гар ба ақди худ гиранд,
Накунанд дар бағал наоранд бўс.
Гарчи ороста ба зевару зар,
Нахарад он, ки оқил аст ба фулус.

Он ки ғарра бар жулуси ў,
Бар умеде, ки шуд варо побўс.
Навбати даври Маллахон ки расид,
Пири фартут зад ба номаш кўс.
Давр омад бар ў талаби ин қард,
Ки надонист ки мешавад маъюс.
Мисли пешиниён ба ақди худ,
Чу даровард пирасол арус,
Тож бар сари мақр ба тахти шахи,
Карда он дар замон ба вақти нуҳус.
Торихаш чашми ў чунин бар ман,
Хабаре дод хурд ў афсус.
«Маллахон соли асб зин карда,
Тақупў карда шуд қарини жулус»

[Келин либосини кийган қари зол кампир,
Ҳаммани афсус едириб алдайди.
Бу ёши ўтуб қолган беномус қиз,
Ҳар нафасда юзта куёвни ихтиёр қилади.
Ақлли кишилар уни никоҳига олсалар,
Қучоқлаб, ҳеч қачон уни ўполмайдилар.
У гарчи олтини тақинчоқлар билан ясанган бўлса ҳам,
Ақлли одам уни пулга сотиб олмайди.
Унга ўтиришни орзу қилган киши,
Бу умид билан унинг оёғини ўпди.
Маллахоннинг давр навбати етиб келгач,
Бу кампир унинг номига ноғора чалди.
Даври келгач, уни талаб қилди,
У маъюс бўлуб қолишини билмади.
У ўзидан аввал ўтганлар каби,
Бу қари келинни никоҳга олди.
У наҳс замон юз берган пайтда,
Бошига тож қўйиб, тахтда қарор топди.
Бунинг *тарих* йилини қидирган эдим,
У афсус еган ҳолда бунинг хабарини берди,
«Маллахон от йили эгарга чиқиб,
Тақупу билан тахтга ўтирди»].

Мисраи сонндаги «жулус» калимасини мисраи аввалга қўшган ҳолда 1275-нчи /1858 тарих ҳосил бўладур.

Вақтики, Маллахон хонлик тахтига ўлтургандин бошлаб, ёввойи ва саҳронишин қирғиз, қипчоқларга хос ўрдадин жой бериб, доимо аларни ўзига ҳамсар ва ҳамнишин [яқин] қилиб, ҳукмронлик ва вазирлик ишларини аларга таъфиз айлаб, эски ва қадимий вазир ва надимларни кўздин [узоқ] ташлаб, ҳукуматдорлик ишларидин би-л-кулли бепарво бўлуб, мамлакатдорлик ишларининг ҳаммасини беилм ва бедониш саҳройи қирғиз ва қипчоқларга топширибдур, алар ўз ихтиёрларича иш қилиб, мамлакатдорлик ишидин мутлақо гофил ва беҳабар бўлуб, фуқароларга хоҳлаганларича жабр ва зулм кўргузуб, атроф-жониб ва сарҳадларидин хабардор бўлмай, жулуснинг иккинчи йилида русиялар Олмати шаҳри илан атроф элатиясини истило қилибдур. Бу хабарни эшитган Маллахон Андижон ҳокими Олимбек қирғизни Қуртақа ва Кетмонтепа тарафи илан ва етти нафар *понсадбошини* Тошканд ҳокими Қаноатшоҳ ва Шодмонхўжани буюруб, булар беҳадду ҳисоб қўшун илан Олматига бориб, Олмати илан Ҳаштак орасида оз миқдорлик Русия қўшунини илан муқобил бўлуб, бир оз уруш, отиш қилиб, русияларнинг отган ўқига тоқат қилолмай, кейин қайтиб, ўшал атрофдаги қозоқ, қирғизларни кўчуруб, Пишпак, Мерка ва Авлиёота тарафига ўтқузуб, Олимбек Андижонга, Қаноатшоҳ Тошкандга қайтиб келибдур.

Маллахоннинг тахтга ўлтурганининг учинчи йилида русиялар Оқмасжид ила Туркистон миёнасидаги Янгиқўрғонни олиб, ичидаги Хўқанд тарафидин илғор бўлуб, қўрғон бойлаб ётган аскарларни яроғ-аслаҳаларини ва от-уловларини олиб, ўзларини пиёда ҳайдаб юборибдур. Янгиқўрғонни Русиялар олгани хусусида Туркистонда илғор бўлуб ётган хўқандлик Мирзо шоир назм тариқасида бул тариқа ёзган экан:

Янгиқўрғонни олди деб ўрус,
Хабарин бизга еткуруб жосус.
Деди ҳозир бўлунг кеча ётмай,
Десангиз мулкни агар сақлай.
Яна ногоҳ агар келиб кечаси,
Рус эли қалъа олгали нечаси.
Суръат ила бориб Қаноатга,
Еткуруб бу хабарни ҳам анга.
Бул хабарни Қаноат арза билан,

Еткуруб боргоҳга таъкид илан.
Хон буюрди Кировчи қўшунини,
Санчиқли элатини ҳамласини,
Бўлди маъмур санчиқлию курама (халқи)
Ул қўшулди бориб Қаноатга.
Тошканд ҳокими Қаноатшоҳ,
Йўл юруб суръат ила хоҳ маҳоҳ,
Келиб ул тушти Ҳазрати султон [Туркистонга],
Дашти Қипчоқ элин қилиб аломон.
Истиқомат қилиб беш-олти кун,
Барча қўшунга берди пул ила тўн.
Янгикўрғонни илғори ул кун
Етти кўчмасдин илғари қўшун.
Бандиларга Қаноат айлаб раҳм
Лутф этиб берди тўн ила дирҳам.
Сўрдилар бандиларнинг аҳволин,
Рус аҳлини қилган атворин.
Деди рус аҳли ҳолимизни сўруб,
Берди рухсат кетинглар эрта туруб,
Ихтиёр ўзимизга деди қўйуб,
Хоҳ кетинг, хоҳ туринг пиёда юруб.
Бу ила рухсатини берди, олди яроғ,
Бўлдук бул дамда турмайин кетмоғ.
Бизга уруски берди рухсатни,
Мугтанам билдук онда фурсатни.
Жўнадук турмайин нафас олмай,
Юрдуки йўлда бир нафас турмай.
Бандилар сўзини Қаноатшоҳ,
Англади ҳам эшитди барча сипоҳ.
Чиқди анжомини қилиб қўшун,
Илғор айлаб, ҳамма юруб, тун-кун.
Янги кўрғон бориб нузул этди,
Кўрди кўрғонни ва хуш кетди.
Ўт қўйиб кетган эди русиялар,
Қўймайин элин ҳам мусофирлар,
Жонига ўт тушуб Қаноатни,
Рус элини чопарга қасд этди.
Элин чопмоқга ўтди дарёдин,
Олди анча сипоҳи дилхоҳдин.
Қанча қўшунки қолди Сир лабида,
Ўтмайин сувдин улки йўл лабида.

Амр этиб Сирдин ўтмаганларни,
Сир лабида сипоҳни қолганини,
Бу ила ул дам Қаноат амр этди,
Сиз Жўлакни қаманг деди кетди.
Бул қўшун мунда турмайин жўнади,
Йўлда бир кеча ётди ва тунади.
Бул қўшун Жўлак устига бориб,
Бул юруб суръат ила тун қотиб,
Борибон бул юруб Жўлакни қамаб,
Бир кун турди онда, кетди жўнаб.
Ул қўшун бориб, Оқмасжид элини,
Олди ва қайтди бир неча *бийни*.
Ул қўшун келди сувнинг ул юзиға.
Бу қўшин тушти Сирнинг бу юзиға
Туш ба туш тушдилар сувнинг лабиға,
Сўнгра ўтди қўшулди бир-бириға.
Жойким бир қўнуш эди Жўлак,
Мавзёи эрди они оти Тувак.
Айланиб ўтган эрди Сирни суви,
Қўрғонга муносиб эрди бари.
Онда кўрғонни тарҳини солди,
Қилди кўрғонни, ондин от қолди.
Токи ул кўрғон тугагунча,
Ишлади барча қўшун ўлгунча.
Мен фақир ҳам қўшунда бор эрдим,
Халқдек ман ҳам иш қилур эрдим.
Оқибатким туганди ул кўрғон,
Хондин биз учун етиб фармон.
Шуйла фармонки, еткуруб *маҳрам*,
Тез жўнатсун сани, сипоҳни ҳам,
Жўнадук онда турмайин бир дам.
От югуртуб юрар эдук ҳар дам,
Кун-тун суръат ила йўл йурдук,
Тошканд шаҳрига келиб кирдук.
Қилди деб бизга мунда келди хабар,
Маллахон Тошкандга азму сафар.
Қилди азму сафарни Хўқанддан,
Келгуси Маллахон Хўжанд бирлан.
Илғор аҳли эшитди ушбу хабар,
Жўнади йўлга тушди вақти саҳар.
Уч кун и йўлни суръат ила йуруб,

Олдук ором Сир лабига қўнуб,
 Кеча дарё лабида қолди қўшун,
 Эртаси бўлди рухсати ўтсун.
 Ўтдилар суръат ила дарёдин,
 Барча умид этиб саруподин.
 Қилдилар таъзим ила хонни дуо,
 Бўлсун ҳар ишда ёр сизга Худо.
 Берди рухсатни барча илғорга,
 Кўрди тун бермайин сипоҳларга.
 Хон ўтуб йўлга тушди дарёдин,
 Ким кезиб йўлни дашту саҳродин.
 Ул кеча қолдилар ётиб илғар,
 Ким Хўжанддин чиқиб юрарга саҳар,
 Йўл кезиб уч кун Хўқанд тушдук,
 Хом эдук биз, сафар қилиб пишдук.
 Мушкул иши йўқки бўлмаса осон,
 Мард лозимки, бўлмаган тарсон.
 Келса бошингга ҳар на Ҳаққдин кўр,
 Сабр қилсанг они қилур Ҳаққдур.
 Ким, санга эй Ниёзий, лозимдур,
 Бу сафар *тарихин* хираддин сўр.
 Буйла деб *тарихин* хирад тузди,
 «Илғор аҳли оёғини узди».

Ҳурматлик қориларга маълум ва равшан бўлгайким, «илғор аҳли» иборатининг «оёғи» ким, «йой» ҳарфидур [10 рақами], узуб исқот қилинганда, 1278/1861-нчи *тарих*да шул тариқа назокат ва латофат бордурким, Дашти Қипчоқнинг интиҳоси бўлган мавзеларни русиялар истило айлаб, минбаъд Хўқанд қўшуни ва илғорлари ул жойларда ном нишони бўлмай, оёғлари узилган сабабдин «илғор аҳли оёғини узди» моддаи *тарих*га ғоятда лойиқ ва муносиб тушубдур. Яна иккинчи *тарих*:

Бул сафар *тарихин*ким истар ул,
 Ақл айдики «онга илғор ул».

Бу байтда лафзи «илғор ул» беидхол ва беихрож моддаи *тарих* тушадур.

Русияларнинг Туркистон вилоятини истило қилганларининг сабабини Хўқанд хонларининг ўз дохиллий фитна ва игтишош-

лари сарҳад ва элатияларнинг талон-торожини босмоқга қувват ва иқтидорлари йўқлигини ўтган газетларда баён қилиб кўрсатилган эди[к]. Яна мундин бошқа бир қайта сабаб Дашти Қипчоқдаги қозоқ хонларининг Русия чегарасида қилган талон-торожлари, хусусан, русияларнинг бу тарафларга келмоқларига йўл очди.

Дашти Қипчоқнинг ўртасида бўлган Чу дарёсининг паст тарафида Сарисув ва Хонтоғи деган жойларда аввало, Аблойхон, унинг ўғли Қосимхон, хусусан, Қосимхоннинг ўғли Кинасарихон деган қозоқ хони ўзига қанча қозоқларни йиғиб, гоҳ Русия чегарасидин ўтуб Қарқароли ва Қаро ўттул, Қизил жар тарафларига бориб, Русияга тобё иккинчи Русия мужикларини чолиб, талон-торож айлаб, йиғиб турган пичан ва экинларига ўт қўйиб ва баъзи вақтда йўл тарафига келиб, Туркистон шаҳри, Чўлоққўрғон, Сўзоқ атрофларидаги элни чолиб, баъзи вақт Олмоти, Пашпак устига бориб, қароқирғизлар ила уруш қилиб, аларни ўлжа ва асир айлаб кетмоқда эди. Кинасарихонни Наврўзбой *тўра* ва Эржон *тўра* деган икки укаси бўлуб, алар ўз вақтларида ниҳоятда баҳодирлик ном кўтариб, Кинасарихон, Наврўзбой ва Эржон тўраларнинг ҳар қаюлари қозоқларнинг энг баҳодирларидин қирқ нафардин йигит қилиб, аларнинг номини қирқ йигит қўйиб, қаю тарафига талон-торож учун отланиб бормоқ бўлсалар, ул қозоқ тўраларини қирқ йигит ўртага олиб юрар эди. Камина муҳаррир Қарқароли уездига тобё етмиш беш ёшлик, мазкур қирқ йигитларнинг машҳур баҳодирларидин Оғуй ботур деганни, бу тарихдин қирқ икки йил муқаддам Чўлак мавзейида кўруб сўзлашган эдим. Кинасарихон биродарлари илан қирғизларнинг қўлига асир бўлуб тушганлигини ул Оғуй ботур ўзи Омонжул деган ўғли илан қочиб қутулганини баён қилиб эди.

Гинаким ёвга чопар овлайлаб,
Кетидин биз юрамиз оҳ-войлаб.

деган иборатни Оғуй ботурдин эшитган эрдим. Хулосаи калом, Кинасарихон Сарисув, Чу, Хонтоғибой, Қоражамбул, Бадбахтнинг чўли ила атрофини, бир тараф Олмати, бир тараф Оқмасжид дашти саҳроларига ҳукумат юргузуб, гоҳ Русия тарафига ва Русиядин Туркистонга келадиган карвон савдогарларини талон-торож қилиб, кўп савдогарлар молу дунёларидин айри-

либ, дашту саҳрода сарсон ва саргардон бўлган эрдилар. Бу воқеаларни фаҳмлаган русиялар ўзларига хон ном қўйган йўлбо-сарларни барҳам бериб, саҳродаги элатияларни ва ҳам икки ора-да қатнайдуругон савдогарларни тинч қилмоқ муддаосида Тур-кистон тарафларига аскар юбормоқни лозим билдилар. Кинаса-рихон неча мартаба Пашпак, Қумоқ, Марки устида сарбоғич деган қорақирғизлар устига келиб, чопиб, молларни ҳайдаб ўгул-қизларини ўлжа, асир қилиб кетар эди. Ул тўраларни золим ва хунхўрликларини шул тариқа нақл қилган эдиларким, қирғиз-лардин асир тушган бечораларни қатор қўйуб, кимнинг қиличи ўткир деб бир-бирларига фахр қилишиб, қатор турган қирғиз-лардин икки-учтасини бирдан бўйнига чопиб, калласини узуб, ўлдуар экан. Охири Кинасарихон яна бир дафъа кўп қозоқ қўшу-ни илан Чу дарёсини Ит кечук ва Қозуқ қоқғон деган мавзеидан ўтуб, Қуроғ ўти илан юруб, қорақирғизлардин султа сарбоғиш-ларининг устига келган вақтда, қирғизлар ҳам бор қувватлари-ни ишга солиб, аларнинг муқобилига чиқиб, уруш қилиб, охири-да Кинасарихон илан онинг биродарлари Наврўзбой *тўра* ва Эржон *тўра* ва булардин бошқа кўп қозоқияларнинг катталари қирғизларга асирга тушуб ўлган ва ярадор бўлуб қолгандин, бошқа бир оз нафарлари Қуроғ ўти ва Чу орқали қочиб, ҳалок бўлубдур. Қирғизлар Кинасарихон илан икки укасини ўлдуруб, қирғизларнинг ўзлари ва бошқа халқлар ҳам ул қозоқ тўралар-нинг талон-торожидин халос бўлдилар.

Ул уруш хусусида Авлиёота ва Ёздига тобе Қушчи бўлусти-ни қирғизи хитой-қирғиз тоифасидин Бўканбой ном бир қир-ғиз камина муҳаррирга шул тариқа баён қилган эдиким: «Қо-зоқ *тўралари* илан уруш қилдук, андак уруш қилгандин кейин Эржон *тўранинг* отига ўқ тегиб, отдин тушуб пиёда қолди, они бизлар асир олдук. Ондин кейин бизлар бирдан от қўйдук, қозо-қиялар туролмай, қоча бошлади. Кинасарихоннинг оти чарчаб, отдин тушуб, бир тепанинг устида турган экан, они ушлаб олин-ди. Наврўзбой *тўра* ҳам қўлга тушди. Милтиқ ва найза ҳарби илан ўлган ва ярадор бўлган қозоқларнинг ҳад-ҳисоби йўқ эди. Манинг яқинларимдин бир қирғиз ярадор бўлган эди. Онга, қирғиз русумича, душман тараф одамларидин бир одамнинг ўтини олиб ичирмоқ лозим бўлди. Қарасам, бир қозоқ ярадор бўлуб ётган экан, отдин тушуб, онинг чап қобурғасидин ёриб, ўтини олиб отимга миндим. Шул аснода ул ўтни олиб, ярадор

бўлуб ётган қозоқ манга айтдиким, мани мунда ташлаб кетмай, олиб кетиб боқсанг яхши бўлуб тузалар эдим. Ман онинг сўзига қулоқ солмай, жўнаб кетдим».

Бу сўзни эшитиб, камина ул қирғизнинг бераҳм ва тошюраклигига ҳайрон бўлган эдимки, мундай бадбахт, тошюрак борлигига, лекин у қирғиз бетартиб ва саҳройи одам эди. Ондин раҳм ва марҳамат кутиш мумкин эмас эди. Лекин алҳол урушуб турган тарбиятлик ва маданий деган немисларнинг қилган бераҳмлиги ва инсофсизлиги ул саҳройи қирғиздин ҳам неча даражада ёмонроқ эканлиги эшитилибдур.

Вақтики, Маллахон Тошкандда бир неча кун туруб, ондин жўнаб Хўқандга бориб, бир неча вақтдин кейин Тошкандга илғор тариқасида сартия ва тожикиядлардин бир неча аскар юборди, бу қўшун Тошкандга жўнатгандин бир неча кун ўтгандин сўнгра Маллахоннинг ўз ҳамнишинларидин бир неча кўрнамак ва худобехабарлар, чунончи, қирғиз жамоаларидин Олимбек *додхоҳ* ва Хидирали ва Мулло Олимқул ва Худойназар тожик ва бир неча бошқа қипчоқ ва қирғизлар ва бошқалар бамаслаҳат ва иттифоқлашиб, маслаҳатни бир жойга қарор бериб, тарихи ҳижрийнинг 1278 йилида йигирма тўртинчи шаъбон ойда, душанба кун кечаси⁶⁶ мазкур баён бўлмишлар, ногоҳондин ўрдага босиб киришиб, Маллахонни ётган жойида шаҳид қилдилар.

Зикр бўлмиш қирғиз, қипчоқ ва тожик кўрнамак саркардалар Маллахонни ўлдургандин кейин мамлакатдорлик маслаҳати ва ҳукуматни ўз дасти тасарруфларида тутмоқ муддаосининг мулоҳазаси илан Шералихоннинг набираси, Саримсоқхоннинг ўгли Шоҳмуродхон номли ўн ёшли бир хонзодани баиттифоқ «хон» ном қўйиб ўзларининг қадимги расму одатларича оқ намадга кўтариб, хонлик тахтига ўлтурғиздилар.

Маллахоннинг хонлик тарихининг тўртинчи йили ва охири ҳукмронлиги асрида Ҳазрат Калон Соҳиб мадраса ва хонақоҳларини бино айлаб, ул хонақоҳ биносига бул тариқа *тарих* айтилибдур:

Аз инояти Эзиди мутаъол,
Лангари арзу дин ҳамчу жибол.
Ғавси офоқ ҳазрати Соҳиб,
Инчунин кард иморат ба камол.

Масканро равон аҳлиллоҳ,
Маъдани файз нури илми ҳол.
Пояи маънияш ба арши мажид,
Будаёт ҳамчунонки сидра мисол.
Чашмаи нур мажмаъ ал-бахрайн,
Ёфт жори ду баҳри ҳолу ҳол.
Ин бино ёфт бо ҳама ташриф,
Шараф машҳади биҳишт мисол.
Дар васфаш кужо тавон сухан,
Аз ҳазорон яке ба чандин сол.
Ақл гуфт аз бинои торихаш,
«Маҳали файзи илми ҳолу ҳол»

[Улуғ Аллоҳ нияти билан,
Тоғ ерни тутиб тургандек, динни тутиб турувчи лангари,
Оламларнинг ғавси Ҳазрати Соҳиб,
Қуйидаги (сифатли) иморатни бино қилди.
Аҳлуллоҳ (авлиёлар) юрадиган йўлдан маскан,
«Илми ҳол»га файз нурина берувчи маъдан.
Худди Сидра дарахтига ўшаб,
Маъно зинаси улуғ Аршга етган.
Қол ва ҳол каби икки денгиздан,
«Мажмуаъ ул-Бахрайн (икки денгиз)нинг
нур булоғи оқиб чиққан.
Жаннат қандай зийнат топган бўлса,
Бу бино ҳам ўшандоқ зийнат топди.
Унинг мингдан бар васфини неча йиллаб,
Қачон адосига етказиш мумкин.
Бу бинонинг *тарихи* ҳақида ақл шундай деди:
«Маҳалли файзи илми ҳолу ҳол»].

Ушбу кейинги мисраъ ихрожу идҳолсиз моддаи *тарих* бўладур (1278/1862).

Вақтики, Маллахонни шаҳид қилиб, Шоҳмуродхонни хон кўтарган вақтда Худоёрхон Дизах шаҳрида истиқомат қилиб турган эди. Қаноатшоҳ Тошканд ва Қурама қўшунлари илан Туркистон шаҳрида эди. Бу хабар, яъни Маллахоннинг ўлдурган хабарини Қаноатшоҳ эшитиб, андин кейин ўз олдидаги аъёни лашкарларини йиғиб, маслаҳат қилиб, айтибдурким, эй улуғлар, Хўқанд шаҳрида Маллахонни ўлдуруб, онинг ўрнига

Шоҳмуродхонни хон кўтариб, Шодмонхўжани *мингбоши* қилибдурлар. Агар ҳаммаларингиз баиттифоқ манинг маслаҳатимни қабул кўрсангизлар, Худоёрхонни Тошкандга олиб келиб, хон қиламиз, деганда ҳамма Қурама ва Тошканд саркардалари ва қозоқия Дашти Қипчоқ *бий*лари бу маслаҳатни қабулга олиб, ҳаммалари баиттифоқ Диззах шаҳрига Худоёрхонга одам юбориб, хонлик маснадига таклиф айлабдурлар.

Худоёрхон ҳам Маллахоннинг ўлдурулганини эшитиб, бу ҳодисани кутуб турган экан. Дарҳол ўз мулозимлари илан отланиб, Тошканд тарафига азимат айлаб, бир неча кун йўл йуруб, Чордара мавзейига келиб қўнубдур.

Бобожон номли *чодарбеги* одам чиқориб, арз қилибдурки, жаҳонпаноҳо вақт ва фурсатни ўтказмасдин тезлик илан дарёдин ўтиб, Чинос қалъасига дохил бўлсангиз, чунки алҳол Чинос ҳокимсиздир. Ҳокимнинг ўрнига вақтинча Мирзо Комил турубдур. Бу хабарни эшитиб, Худоёрхон Чинос тарафига азимат айлаб, Сирдарё лабига келиб, бир икки кун тўхтабдур. Хоннинг келган хабарини Мирзо Комил эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлуб, хоннинг истиқболига чиқиб, Чиносга кирмақга хонни таклиф айлабдур. Хон Мирзо Комил илан аҳду омонлашиб, Чинос шаҳрига дохил бўлубдур. Худоёрхон Чинос шаҳрига дохил бўлгандин кейин Мирзо Комил мирзо Тошканд шаҳрининг калоншаванда ва муттасаддиси бўлуб турган машҳур Мулла Солиҳбек Охундга мулозим ва хат юбориб, воқеотни баён айлабдур. Бу хабарни эшитиб, Мулла Солиҳбек Охунд Тошканд аъени вилоятларини жамлаб, Худоёрхоннинг Чиносга келганлигини ва Қаноатшоҳ аъени вилоятларнинг иттифоқ ва маслаҳати илан одам юбориб, таклиф айлаганлигини баён ва аён қилганда, ҳамма аъени Тошканд қабул айлаб, хоннинг истиқболига чиқмоқга омода бўлуб, хурсандлик илан тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ аъён ва ашрофи Тошканд Зангиота ва Эски Тошкандғача борибдурлар. Бу хурсандлик хабарини Худоёрхонга еткурган замон хон отланиб, Тошканд тарафига азимат айлаб, андак фурсатда эски Тошкандга келиб, истиқбол қилгувчи аъени вилоятлар, хусусан, аларнинг бошлуғи Мулла Солиҳбек Охунд илан мулоқот қилиб, омода қилинган саропардага хонни *эъзоз-икром* илан тушуруб, бир-бирлари илан аҳвол ва ахбор сўрашиб, таом тановул қилиниб, андак фурсатдин кейин отланиб, Тошканд тарафига жўнаб, Зангиотага келиб тушуб, одоби зиёратни бажо айлаб, шайхларга назр

ва ҳадялар бериб, ул жойда ҳам тайёр қилинган таом ва дастурхонда андак ўлтуруб, андин шаҳарга жўнабдурлар. Заңгиотадин то Тошканд шаҳриғача кўчанинг икки тарафида хоннинг истиқбол ва томошасига чиқган одамнинг ҳад-ҳисоби бўлмай, хон ҳаммаларига таъзим айлаб, хушхулқ ва ширин сўз илан ҳаммаларига кўнгул бериб, шону шавкат илан Тошканд шаҳрига кириб, ўрдага тушубдурлар. Ондин кейин уламо, фузало ва машойих ва Тошканд калоншавандаларининг маслаҳат ва иттифоқлари илан Худоёрхонни оқ намадга солиб тўрт тарафидан тўрт уламо машойих кўтариб, хонлик маснадига ўлтурғузубдурлар.

Худоёрхон тахтга, хонлик маснадига ўлтургандин кейин ҳамма аъёни вилоятлар келиб, муборакбод қилишибдурлар. Икки-уч кун ўтгандин кейин Қаноатшоҳ лашкари илан Дашти Қипчоқнинг маркази бўлган Туркистон шаҳридин Тошкандга келиб, аркони давлат ва аъёни вилоятлари илан хонга манзур бўлубдур.

Хон Қаноатшоҳга кўп меҳрибонлик кўрсатиб, зардўз жома ва бошқаларга ҳам муносиби аҳвол, сарупо инъом айлаб аларга рухсат бериб, ҳар қаюларини манзилларига бормоқга ижозат берибдур. Бу миёнада бир неча кун ўтуб, ҳар кун саркардалар хонга кўрунуш бериб, атроф-жониб вилоятлардин элатия улуғлари келиб, кундин-кун Худоёрхоннинг давлати ва қуввати кўпайибдур. Бу хабарни эшитган Хўқанд амалдорлари ноилложлигидан қўшун жамлаб, Тошканд тарафига азимат айлаб, Хўжанд, Қўштегирмон илан юруш қилиб, ул мавзеларда Худоёрхон тарафидин мутассади бўлуб турган Мирзо Давлат тожикни ўзларига тобеъ айлаб, Сирдарёдин ўтуб, Қурама тарафига, Кировчи ҳокими тошкандлик Рустамбек *додхоҳ* Қозоқбой *оқсоқол* ўғлини неча ваъда ваъидлар илан уруш-талашсиз ўзига тобеъ қилиб, андин жўнаб, икки кун муддатда Тошканд устида Ниёзбек кўрғонига келиб, онинг мутасаддисини ҳам биргалаштуруб олиб, Тошканд устига келибдурлар. Тошканд аҳолилари Худоёрхон ва Қаноатшоҳ бошлуқ Тошканд шаҳрининг кўрғонларини мустаҳкам айлаб, ҳар кун Тошканднинг баҳодир йигитлари қипчоқ, қирғизлар илан чиқиб уруш қилиб, аларни қайтариб турмоқда эдилар. Бир неча вақт шул тариқа илан уруш қилиб турганда Тошкандни қамаб турган қипчоқия кўшуни бошлуғи Мулло Олимқулига хабар келибдурким, амири Бухо-

ро Хўқанд тарафига азимат айлаб, Бухородин жўнаб, Самарқанд шаҳрига келдилар, деб. Бу хабарни эшитиб, қипчоқ қўшунига ваҳму ҳарос тушуб, дафъатан Тошканд устидин кўчуб, Чирчиқ дарёси лабига қўнуб, эртаси Чирчиқ дарёсидин ўтуб Кировчига бориб, андин Сирдарёдин ўтмай, Хўжанд дарёси лабига бориб, Хўжандга ҳам илғор қўйуб, андин Самғар тарафи илан Хўқандга бормоқ бўлуб, дарё лабига қўнуб, шул жойда саркардалар бир-бирлари илан муҳолиф бўлубдурлар. Ўшал вақтда *мингбошилик* мансаби Шодмонхўжа ўроқда экан. Мулло Олимқулининг ва Бекмуҳаммад *ҳудайчининг* игво ва иттифоқи илан Маллахонни ўлдурганда бирлашганлардин Хидир қирғиз ва Ирисали қипчоқ ва Худойназар туркни дарё лабида ўлдурубдурлар. Қипчоқ қўшуни Тошканд устига келганда Хўқандга Олимбек қирғизни ноиб қўйуб келган эканлар. Шул жойдин Чўтан ном қирғизни юбориб, они ҳам қатл қилдирубдурлар. Бу одам ҳам Маллахонни ўлдурганларни бири экан. Шул тариқа ноиттифоқлик илан бир-бирларини ўлдурганлигини Худоёрхон эшитиб, муни фатҳ асари деб, Тошканд қўшунини ўзига ҳамроҳ айлаб, Хўқанднинг фатҳига азимат айлабдур.

Вақтики, қипчоқ қўшуни Тошканд устидин жўнаб, Хўқанд тарафига равона бўлганда ўзаро иттифоқлари бузулуб, Сирдарё лабида тўхтаб, қипчоқ, қирғизларнинг калоншавандаларидин бир нечаларини қатл қилганлик хабари Худоёрхонга етган вақтда бу хурсандлик хабарини фатҳу нусрат аломати дебдур. Дарҳол Тошканд ва атроф-жониблардин қўшун жамлаб, Хўқанд тарафига азимат айлаб, Тўйтепа, Кировчидин ўтуб, Хўжанд рўбарўсига қўнубдур. Амири Бухоро ҳам ўшал вақтда Хўжанд шаҳрига дохил бўлган эканлар.

Худоёрхон бир неча нафар саркардалари илан Хўжанд дарёсидин ўтуб, эртаси Хўқанд тарафига юриш қилиб, ҳеч ваҳму ҳарос қилмасдин Хўқанднинг Урганжий дарвозасидин⁶⁷ аскарлари илан тўғри Хўқанд шаҳрига дохил бўлубдур. Бу даҳшатлик воқеани эшитиб Шодмонхўжа *мингбоши* бошлуқ қипчоқлар бирдан Қатағон дарвозасидин чиқиб, қочиб кетибдурлар. Шул вақтда қипчоқлар хон кўтариб олиб юрган Шоҳмуродхонни ушлаб, Худоёрхонга манзур қилибдурлар. Хон биродарлик ва хешлик шафқати илан Шоҳмуродхонга марҳамат қилиб, ўз олдидан, хешу ақраболари қаторидин ўрин берибдур.

Худоёрхоннинг бу дафъа Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб, Фарона тахтига ўлтурганининг тарихи 1279/1862-63-нчи ҳижрийда эрди. Вақтики, Худоёрхон Хўқандга дохил бўлгандин икки-уч кун ўтгандин кейин хабар бўлубдурким, амири Бухоро Хўқанд тарафига келмоқ маслаҳатидадур. Бу хабарни эшитиб, Хўқанднинг аркони давлат ва аъёни вилоятлари маслаҳатлашиб, Хўқанд дарвозаларини беркитиб, тўп, жазоирларни тўпхоналарга жойлаб, уруш ҳаракатида бўлганлик хабарини эшитиб, қайтиб, Бухоро тарафига азимат қилибдурлар.

Андак вақт ўтгандин кейин Худоёрхон кўп ҳадя ва тортуғ илан узр баён айлаб, Қаноат *оталиқ*ни Бухоро шаҳрига амири Бухорога элчи қилиб юборибдур. Бир неча кундин кейин амири Бухоро амри илан Қаноат *оталиқ*нинг Бухорода ўлдурулганлик хабари Худоёрхонга масмуъ бўлуб, хон Қаноат *оталиқ*нинг вафотига ниҳоятда мағмум [ғамгин] ва паришонҳол бўлуб, афсуслар қилибдур. Ушбу аснода хабар келибдурким, қипчоқ-қирғизлар йиғилишиб, Андижонга келиб, Андижон атрофини талон-торож қила бошладилар деб. Бу хабарни эшитиб Худоёрхон юз жамоасидин Дўст ном саркардани Андижонга ва Дўстмуҳаммад қорақалпоқни Балиқчига ҳоким қилиб юбориб, Мулло Султон юз ва Холиқназар тожикни бир қанча аскар илан аларнинг кетидин ёрдам учун юборибдур. Булар бориб Андижон шаҳрига киргандин кейин қипчоқ ила аларнинг ораларида қаттиғ уруш бўлубдур. Бу уруш хабарини Худоёрхон эшитиб, аъёни вилоятлари маслаҳати илан қўшун жамлаб, Хўқанддин чиқиб, душман тарафига юриш қилиб, Марғинон шаҳрига дохил бўлуб, бир неча кун Марғинонда тўхтаб, эртаси куни Яккатутта бориб, ондин жўнаб, Хўқандқишлоқга ва андин ўтуб, Қубо қишлоғининг паст тарафидаги Шўр мавзейига қўнуб, ўшал кеча ул жойда ором олибдур. Эртаси қипчоқ қўшунининг хон қўшуни тарафига келган хабарини эшитиб, хон ҳам тўпларини аскарнинг олдига солиб, қипчоқлар ҳам уч гуруҳ бўлуб, бир гуруҳ хоннинг тўпчиларига муқобил, бир гуруҳ худи хон турган сафга муқобил, бир гуруҳ илан Қурама қўшунига ҳамла қилишибдур. Қипчоқлар Қурама қўшунига ҳамла қилганда, Қурама қўшуни қипчоқлар ҳамласига тоқат қилолмай, қочмоқга бошлаб, аларнинг ёнида саф бойлаб турган Ёрмозор қўшуни ҳам Қурама қўшуни илан биргалашиб қоча бошлабдур. Аммо Худоёрхон муқобилида қипчоқлар эртадин кечгача

бир-бирлари илан ниҳоятда қаттиғ уруш қилиб, ҳар икки тарафдин ниҳоятда кўп одам нобуд бўлуб, охири қипчоқ қўшуни тўптўфанг ўқиға тоқат қилолмаи, қочмоқға бошлабдур. Хон аскарлари йўлда аларнинг кетидин қувлаб, йўлда қанчаларини ўлдуруб ва қанча асир олиб, то Ниёз баҳодир қишлоғигача аларни қувлаб борибдурлар. Хон лашкаргоҳиға қайтиб келиб, кўрса, аксар хон қўшуни қочиб кетибдур. Хон бу аҳволни кўруб, қўшундаги тамом аробаларни йиғиб, қўшун атрофига чип қилиб, онинг атрофига тўп ётқузуб, қўшуннинг атроф-жонибини хўл эҳтиёт қилдуруб, урушга омода бўлуб турубдур. Аммо уруш хабарини Андижонда Худоёрхон томонидин ҳоким бўлуб турган Дўст номли юз хоннинг баъзи қўшунлари қочган хабарини эшитиб, беномуслик ва номардлик айлаб, ўзини қипчоқлар тарафига олибдур. Лекин Мулло Султон ва Холиқназар тожик хонни нон-тузини риоя қилиб, ўз қўшунлари илан қипчоқ қўшунини ёриб ўтуб, хонга келиб қўшулмак бўлганда, қипчоқ қўшуни аларнинг йўлини тўсиб, уруш қилиб, Мулло Султон ҳазор машаққатда ўз йигитлари илан қипчоқлардин халос бўлуб, хонга келиб қўшилибдур. Аммо Холиқназар тожик йўл адашиб, қипчоқларнинг орасига кириб қолиб, қипчоқлар они ўртага олса ҳам, ул баҳодирлик айлаб, ғайрат кўрсатиб, бир нечаларини найза ва қилич ила нобуд қилиб, охири алар кўплашиб, Холиқназар баҳодирни шахид қилибдурлар. Охир ул-амр қипчоқлар ҳар куни хонни чип қилган жойининг атрофига келиб, ҳар тарафдин шовқун-сурон солиб, олисдин от қўйушуб, лекин тўп ва милтиқнинг ваҳмидин ва зарбидин чипга яқин келолмас экан. Шул тариқа илан икки ой хон чип ичида туруб йигит ва аскарларини чипдин чиқиб урушамиз деб талаб қилса ҳам хон ҳеч бир маслаҳат ва ижозат бермабдур. Андижон ва Шаҳрихон ҳам қипчоқлар тасарруфига кирмай, хонга тобеъ одамлар қўлида бўлуб, қипчоқлар ул шаҳарларни атрофига келганда мазкур шаҳарларда турган илғор сипоҳлар аларни уруб қайтариб турар эди. Хон ўз аскарлари илан тор чип ичида туруб ҳайвонот ахлати ва аскар уфунати илан чип ичи ниҳояти бадбўй ва ифлос бўлган ваҳждин чипнинг Қубо тарафидин очиб, икки юз қадам кенгайтуруб, яна шул тариқа тадбир ила даража ва бадаража чипни суриб, Қубо шаҳриға дохил бўлуб, онда бир-икки кун туруб, ондин Яккатут [мавзеи]га келибдурлар. Қипчоқлар муни фаҳмлаб иш қўлдин кетди деб бор қувватлари илан Яккатутни айлантуруб қамаб олиб, лекин тўп-

тўфанг оташидин қўрқуб, яқин келолмас экан. Қипчоқлар нима қилларини билмай, гоҳ Марғинонга от қўйуб уруш қилиб, гоҳ Яккатутга хон қўшунига рўбарў бўлуб, ҳеч илож қилолмай, бу миёнада бир ой ўтибдур. Хўқанд фуқаролари бу хабарни эшитиб, масжиди Жомеъга жамъ бўлуб, бир-бирлари илан маслаҳатлашибдур: «Хонимиз Худоёрхон Яккатут мавзейида кўп вақтдин буён қипчоқлар ила уруш қилиб турган бўлса, бизлар ўз уйимизда тинч ва хотиржамъ ўлтурмоғимиз инсоф ва муруватдин эмас, ҳаммамиз қоракалтак бўлуб, хоннинг мадад ва ионатига борамиз». Маслаҳатни шул тариқа қарор бериб, шул жойдин Ҳазрат Калон Соҳибзода хизмати шарафларига одам юбориб, масжиди Жомеъга олдуруб, оломон ва фуқаролар Ҳазрати Соҳибга беодобона иборалар илан Яккатутга, хоннинг олдига бормоқга тарғиб қилибдурлар. Ҳазрат Калон Соҳибзода алардин муҳлат тилаб айтибдурларким, уйга бориб, сафар асбобини тайёрлаб, ондин кейин борайлук десалар ҳам, бебош оломон фуқаро ул жанобнинг ихтиёрига қўймай хоҳ-нохоҳ шул жойдин тўғри Марғинон тарафига бош қилиб олиб, жўнаб, Марғинонга бориб, Тошлоқ мавзейига қўнубдур. Ўшал вақтда Андижондин қипчоқлар орасидин қочиб ўтуб келган Мулло Султон юзни Марғинонда турган саркардалар би-л-иттифоқ Хўқанддин борган, оломон фуқароларга сардор ва бошлиқ қилибдурлар. Мулло Султон оломон ва фуқароларга насиҳат ва маслаҳат кўрсатиб, Ҳазрат Калон Соҳибга қилган беодобликларини огоҳлантуруб, айтибдурким: «Алҳол, душман ила бизларнинг орамиз бир тошдин узоқ эмас, душман устидин зафар қозонмоқ аҳлуллоҳнинг дуоси илан бўладур. Ҳазрат Калонни ўзингиз билан олиб юрмоқ одобдин эмас. Сизлар илгари юрунг, ҳазрат сизларнинг кетингиздан юрсунлар». Аларга бу сўзни маъқул қилиб, бу хусусда Мулло Султон Ҳазрат Калон Соҳиб ҳузурларига манзур бўлуб, арзи аҳвол айлаб, дуоларини олиб, таскини хотир қилибдур. Андин кейин оломон фуқароларнинг отличлари илан Худойназар *амин*⁶⁸ ном илан илгари ва пиёдалар кейин юриб, Яккатутга яқинлашганда ногоҳ уч-тўрт тўп қипчоқ қўшуни пайдо бўлуб, аларга ҳамла қилганда Худойназар *амин* тўп илан қочиб, Яккатутга кириб, кутутубдур. Аммо кетидин келадурган пиёда қоракалтакларни қипчоқлар бир четидин уруб, ўлдуруб, бойлаб, асир қилиб, қолган бир тўп пиёда бир қўрғончага кириб, эшикни беркитиб паноҳ тортган экан. Қипчоқлар

гарам қилиб қўйган бугдойни боғини ёндириб, қўрғончага ота бошлабдур. Оламоннинг қанчаси қўрғончада куйуб, ўлиб, қочиб, халос бўлгани қипчоқлар қўлига тушиб, қатл қилинибдур. Мулло Султон қипчоқларга еткурмасдин қочиб, Марғинонга дохил бўлуб, Ҳазрат Калон Соҳиб хизматларига келиб, бўлган ҳодисаларни баён қилибдур.

Ҳар кун қипчоқ-қирғизлар икки гуруҳ бўлуб, бир гуруҳ Худоберхон қўшунига бориб, уруш қилиб, ва бир гуруҳ Марғилон устига келиб, шаҳарни Маъоз Жабал тарафидин ҳужум қилмоқда эди. Хон аскарига ҳужум қилган гуруҳ, алар тарафидан отилган тўп-тўфанг оташига тоқат қилолмай, шикаст топиб қайтар эди. Шаҳарга ҳужум қилгувчи қипчоқ-қирғизларга муқобил шаҳар ичидаги саркардалардин, Мирзо Аҳмад қўшибеги ва Муҳаммадназарбек ва Мулло Султонлар бош бўлуб, Маоз Жабал даштида қипчоқларнинг садди роҳини тўсиб, ҳар кун уруш қилиб қайтармоқда эдилар. Бир кун Марғилоннинг Маоз Жабал даштида қаттиг уруш бўлган аснода уруш маъракасида юз тоифасидин бўлган мазкур Мулло Султонга ўқ тегиб, шаҳид бўлуб онинг жасадини уруш маъракасидин қипчоқларга бош бўлуб турган Мулло Олимқул олдуруб, онинг баҳодирлигини ёдга олиб, вафотига афсуслар қилиб, тақфин, тажҳиз қилдириб, жамияти тамом илан жаноза ўқуб Маоз Жабал қабристонига дафн қилдурди. Қипчоқлар баъзи вақт хон қўшунига ва баъзи вақт Марғилонга ҳужум айлаб, ҳар икки тарафдин муддао ҳосил қилолмай, ўлуб, қирилиб қайтмоқда эди. Охир уламр, қипчоқлар ва қирғизлар маслаҳат қилишибдурки: «Ҳар шаҳарга борсак, калтак еб қайтадурмиз, маслаҳат шулким, хон авлодларидин бир одамни топиб, хон кўтариб, Фарғона пойтахти бўлган Хўқандни мусаххар қилиб, ондин кейин бошқа тадорук қилайлук». Муҳаммадалихон хизматкорлари авлодидин бир нотайин одамни «хонзода» деб ўзларига хон кўтариб, барча қипчоқ-қирғизлар анга байъат қилиб, ҳаммалари баиттифоқ қирғиз-қипчоқ, Андижон ва Шаҳрихон сартиялари ўшал атроф-жонибдаги икки дарёнинг миёнасидаги халқлардин беҳад ва беадад қўшун жамлаб, кечани аввалидин йўл юриб, эрта билан Хўқанд шаҳри дарвозасининг яқинига етиб қўнубдурлар. Қипчоқ қўшунининг келиб тушганлигини фаҳмлаган шаҳар халқи ҳайратда қолишиб, бир-бирлари илан сўзлашибдурларким, шунча асъасаю дабдаба, тўпу-тўфанг, аскар, сарбоз, тўпчи

ва аслаҳа илан хон нечун беному нишон бўлуб, қипчоқлар бу ерга келди деб. Яна оқил одамлар ўйлаб, фикр қилибдурларким, магар ғаддор ва фирибгарлар хонни Яккатутда қолдуруб, мунда келганмикунлар деб.

Аксар шаҳар халқи шул тариқа мулоҳазаларда бўлуб турган ҳолда, қипчоқлар шаҳарга одам киргузуб, айтибдурларким, шаҳардаги аъёни вилоятлардин *қозикалон* бошлуқ бизларни чиқиб кўрсунлар, агар зўрлаб шаҳарга кирсак, сизларнинг бошларингизга қандай кун солиб, нима муомала қиларимизни ўзларимиз билурмиз. Худоёрхондин умид узингларким, у йўқ ва нобуд қилиб, онинг қўшунларини ўзларимиз ила олиб келгандурмиз, ҳаммамиз бир иттифоқдадурмиз дебдурлар. Шаҳар халқи бу хабарни эшитиб, мақоми ҳайратда қолишиб, ҳамма боиттифоқ батариқи мавоса ва мадора деб аларни Хўқанд шаҳрига киргизибдурлар. Қирғиз-қипчоқ қўшуни шаҳарга дохил бўлгандин кейин ҳарчанд қарасалар хон қўшуни афродидин ҳеч ким кўринмабдур. Ҳазрат Сулаймонхўжа эшон *шайх ул-ислом* ҳам кўрубдурларким, қипчоқ-қирғизлар хон қўшунларини орқаларида қолдуриб, ҳийла-тадбир илан келганга ўхшайдур. Бинобар маслаҳат, бир одами муътамадларини махфий суратда Худоёрхон хизматига юборибдурлар. Бу одам Марғилонга бориб, Мирзо Аҳмад *қўшбегига* учраб, они хонга манзур қилганда Худоёрхон ушбу ҳодисани фаҳмлаб, хотиржамълик илан атроф-жониб қўшунларини жамлаб, Яккатутдин кўчуб, Марғилонга кириб, Марғилонда қамалиб ётган саркардаларни кўруб, аларга дилдорлик бериб, Марғилонда бир кеча ётиб, саркарда ва аскарлар илан Марғилондин чиқиб, Палосонга келиб қўнуб, анда ҳам бир кеча истиқомат айлаб, шул жойда ҳамма *саркарда* ва *понсадбоши* ва аъёни қўшун ва оқсоқоли вилоятларни жамлаб, аларга дилдорлик бериб, Худоёрхон аларга қараб айтибдурким: «Манум учун сизлар кўп жафо ва машаққатлар тортдингиз агар мандин сизга малоли хотир ва озор етиб, бу хусусда кўнгуллариингизда гина ва ғубор бўлса, салтанат ва ҳукумат юзасидин бўлгандур, маъзур тутарсиз. Ва агар манум афъол ва атворим ва ҳукмронлигимда ҳукумат ва салтанатга мувофиқ иш қилмай, сизларга маломат бўладургон бўлса, сизлардин умид ва илтимос шулдурким, мани ўз йўлимга қўйуб, мандин қўл тортингизлар. Ва ман хоҳлаган тарафга бошимни олиб, азимат қилиб кетсам ва агар қипчоқ-қирғизларга тил ва

сўз бериб сизлар анга тобёъ бўлмоқ учун мани аларга ушлаб, асир қилиб бермоқ бўлсангизлар, икки дунёда бадномлик ва шармисорликларингиз оламга машҳур бўлса керак». Нутқ сўзлаганда бу сўзни эшитган аёни вилоят ва аркони давлат ҳаммалари муттафиқ ул-калима айтибдурларким: «Эй хони саодатнишон, бу мулоҳазаларни мутлоқ хотурингизга келтурманг, сизнинг қадамингиз қайси жойда бўлса, бизларнинг бошимиз ўша ерда, ҳар вақт сизнинг амрингизда ҳозир ва фармонбардордурмиз, хотиржамълик илан душман тарафига юруш қилинг, ҳаммамиз бу хусусда ўлумни бўйнумизга олганмиз, ё ўлармиз, ё олармиз». Ҳамма баиттифоқ қайтадин аҳд ва қасам илан хонга байъат айлабдурлар. Бу воқеа вуқуъга келгандин кейин Худоеърхонга хотиржамълик ҳосил бўлуб, ул жойдин кўчуб, тезлик илан Хўқанд тарафига равона бўлуб, Оқер мавзейига келиб қўнуб, эртаси Янгиқишлоқга етиб тушуб, бирдан ҳамма тўшларга ўт берибдурлар. Хўқанд фуқаролари тўп овозини эшитиб, мақоми ҳайратга тушуб, нима сабабдин шаҳар ташқарисидин тўп овози келадур. Магар Худоеърхон келганмукун деб жосус юбориб, хабар олдуруб, келганлигини билибдурлар. Хон ҳам шаҳар ичига тилчи ва жосус юбориб, Хўқанд фуқароларини огоҳлантуруб, маълум қилибдурким, сизлар шаҳар ичидин қоракалтак бўлуб, қипчоқларга ҳужум қилиб, дарвозани очинглар. Бизлар ташқаридан ҳужум қилиб, қирғиз-қипчоқларни ўртадан кўтарайлук деб маслаҳатлашуб, бир-бирлари илан маслаҳатни бир жойга қўйушиб, эртаси Хўқанд шаҳридаги фуқаро оламон қоракалтак бўлуб, шаҳар кўчаларида ғавғо қилиб, ташқаридин Худоеърхон қўшуни ҳам дарвозага келиб, шаҳарга ҳужум қилмоқ бўлгандин қипчоқлар огоҳ бўлуб, хон қўшуни илан уруш қилмакни баҳона қилиб, шаҳардин ташқари қочиб чиқибдурлар. Худоеърхон вақтни ғанимат билиб, дарҳол ўз аскарлари илан Хўқанд шаҳрига дохил бўлубдур. Ўшал вақтларда қипчоқларга *мингбоши* бўлуб турган тошкандлик Шодмонхўжа ҳам қипчоқлар илан биргалашиб қочиб кетибдур. Эртаси қипчоқлар Сомончи қипчоқ мавзейига қўнуб, Рошидон ва Оқер фуқаролари аларнинг йўлини тўсмоқ бўлган экан, алардин баъзиларини ўлдуруб, ва баъзиларини асирга олиб ва баъзилари қочиб қутилибдурлар. Ондин ўтуб қипчоқ қўшуни Палосонга қўнуб, андин учунчи куни Марғилон устига борибдур.

Марғилон фуқаролари батариқи мавосо ва мадоро аларга тортуғ олиб чиқиб, кўруб, Марғилон ҳокими Мирзо Аҳмад қўшбеги озгина одами илан қочиб, Хўқандга келиб, бўлгон ҳодисотни хонга арз қилибдур. Қипчоқлар Марғилонни олгандин кейин янадин Хўқанд тарафига азимат айлаб, Саритолга келиб тушубдур. Ўшал вақтда амири Бухоро Самарқандга келиб, Худоёрхонга мадад ва ионат еткурмак бўлуб, Ёрбек ном саркардани бош қилиб, Ўратепа, Нов ва Қўштегирмон ва Хўқанд қўшунларини буюрибдур. Бу қўшинлар тезлик илан келиб, Хўжанд шаҳрига дохил бўлганда амирдин келган саркардаларнинг ҳаммасини ҳар қаю дарвозага тайинлабдур. Қипчоқлар Хўқанднинг Сари тол тарафидин келиб, Қурбон мерган мавзейида уруш бошлаб, Хўқанд сипоҳлари ҳар кун шаҳардин ташқари чиқиб, алар илан урушуб, икки орада кўп хунрезликлар бўлуб эди. Буларни ҳар кун бир-бирлари илан баҳодирона уруш қилганларини Бухоро тарафидин келган юзия ва манғития қўшунлари кўруб, бир-бирлари илан гуфтуғ қилишиб, айтушар эканлар, агар амири Бухоро келиб сизлар нима учун уруш қилдинглар деб сўрасалар нима жавоб берурмиз деб маслаҳатлашиб, ҳамма Бухоро қўшунининг саркардалари Худоёрхонга кириб арз қилибдурким, бугун урушни бизларни номимизга тайин қилсангиз дебдурлар. Хон жавоб берибдурким, сизлар шаҳар ичида бизга меҳмон ва ионатчи қаторида бўлуб турганларингиз бизга зўр ёрдамдур деб. Ҳарчанд хон аларни манъ қилса ҳам, бизлар урушмай турсак амир бизлардин малоли хотир бўлсалар керак, деб хондин ижозат олиб, манғития ва юзия аскарлари шаҳардин чиқиб, қипчоқлар рўбарўсида саф бойлаб, урушга тайёр ва омода бўлуб турубдурлар. Ул тарафдин қипчоқлар ҳам саф тортишуб уруш бошлабдур. Бухоро қўшунининг орқасида алар урушга машғул бўлуб турганда ёрдам ва кўмак учун Хўқанд қўшуни ҳозир нозир бўлуб турубдур, мободо қипчоқлар манғитларга ғалаба қилса, ионат еткурармиз деб. Шул вақтда қипчоқлар бирдан манғит гурӯҳларига ҳамла қилиб, қаттиқ уруш ва хунрезлик бўлуб, жамоаи манғитиялар қипчоқларнинг қаттиғ ҳамласига тобу тоқат қилолмай, қочмоққа ихтиёр қилмоқ бўлганда, Хўқанд қўшуни бирдан қипчоқларга ҳамла айлаб, буларнинг тўпларининг оташига ва қаттиғ ҳамласига қипчоқлар дош берол-

май, икки соат урушгандин кейин, қипчоқларни то қўшхона-лариғача қувлаб бориб қайтибдур.

Қипчоқларга хабар етибдурким, амири Бухоро Хўқанд шаҳрига келадурлар. Амирнинг йўлини тўсмоқ учун Гулмингбой ном саркардани қўшун илан юборибдур. Амирга Конибодомда рўбарў бўлуб, Гулмингбой уруш қилолмай, даҳшат тортиб қочибдур. Амирнинг келган хабарини эшитган қипчоқлар хавфга тушуб маслаҳатлашибдурларким, амир Хўқандга келиб киргунча шул жойда таваққуф қилиб турамиз, амир келгандин кейин замонни аҳволига қараб кўчармиз деб. Амир ҳам эртаси куни кетидин жўнаб, алар кўчуб кетмаган жойга амир қўнуб, қипчоқларни қувалай бошлаб, амири Бухоро ўзларидин илгари Андижонга қошғарлик Хўжа Калонни ҳоким қилиб юборибдурлар.

Амири Бухоро аларниг кетидин қувалаб, қипчоқлар икки тош масофа илгари юруб, амири Бухоро қўшуни аларнинг кетидан қувалаган бўйича Қорағулчагача бориб, қипчоқлар Қорағулча ичига кириб, Қорағулча даҳанасиғача қўшун қўнубдур. Амир Ўзгандга бориб, Ўзгандни талон-торож қилдириб, ондин юрмоқга илож бўлмабдур. Чунки Қорағулча оғзи тор ва ёлғиз оёқ йўли бўлган важдин ул тарафга қўшун кирмоқга ҳеч имкон йўқ экан. Амир Ўзгандда уч-тўрт кун туруб, ноиложлигидин қипчоқларга элчи юбориб, ширин ва мулойим сўзлар илан қанча ваъда ваъидлар қилиб, итоат қилмоқга таклиф айлаб, яна ваъда қилибдурким: «Агар қипчоқлар итоат қилиб, манум ҳузурумга келгундек бўлсалар, Фарғона хонзодаларидин кимни хоҳласа аларга хон қилиб кетадурман». Қипчоқлар борган элчини эъзоз-икром илан қабул қилиб, амир номларини кўзга суртуб, шул тариқа жавоб берибдурларки: «Ҳазрат амир шул даража баланд кадрликлари илан биздек саҳронишин намадпўш, дугнуш, жондин тўйганларнинг кетидин овора бўлушлари ўзларининг кадр манзилотларига муносиб эмас, аввало, сиздек улуғ даражалик зотни Маҳрамда ва ё Хўқандда кўруб, узримизни баён қилмак бизлардин лозим эди, вақтини ўткуздик, эмди ғазаб ва сиёсатингиз жўш уриб турганда бормоқга андишпадамиз. Сиздин умид ва илтимосимиз шулким, бул ердин иззати тамом илан қайтиб, бизларнинг қаттиқ душманимиз бўлмиш Худоёрхонни ўзлари илан биргалаштириб олиб кетиб, онинг ўрнига бошқа одамни қўйсалар. Бизлар аҳволимизга лойиқ тортуғ ва пешкашлари-

миз илан кетларидин боруб, Марғилон ё Хўқандда остон бўсларига манзур бўлсак». Элчини эъзоз-икром илан қайтарибдурлар. Ўшал вақтда қўшуннинг озуқ-овқат тўғрисидин аҳволи танг бўлуб, тоғу-тош орасида турмоқга бетоқат бўлганлик ва жҳидин қўшуннинг қайтмоғига амр бериб, Қорасувга келиб қўнганда, қипчоқлар амир қўшуни қўчган Ўзгандга келиб қўнубдурлар. Амир Қорасувдин кўчуб, қайси жойга қўнса, эртаси қипчоқлар амир қўшуни кўчган жойга қўнар эди. Хулосаи калом, амирнинг кетидин қипчоқлар келадиганини билиб, амир тезлик илан Хўқандга дохил бўлубдур. Қипчоқ-қирғизлар амирнинг тезлик илан жўнаб кетганини фаҳмлаб, алар ҳам Марғилонга келиб кириб, шул жойдин топкандлик Шодмонхўжа *мангбошини* қипчоқлар Тошкандга ҳоким қилиб юборибдур. Ул ҳам суръат илан йўл йуруб, Тошкандга келиб, Тошканд ва атроф-жониб ҳукуматини таҳти тасарруфига олибдур. Амири Бухоро қипчоқларни мусаххар қилолмай қайтиб, яна онинг узасига Худоёрхонни ўзи илан бирга Бухорога олиб кетмоқ бўлгани Хўқанд аҳолиларига душвор ва оғир келганини фаҳмлаб, бир навъи қилиб, фуқароларни машғул айлаб, Тўрақўрғон қипчоқлари илан урушамиз деб, Хўқанднинг Қипчоқ дарвозасидин чиқиб, дарвозадин ташқарига қўнуб, ваҳима ғолиб бўлуб, бесаранжомлик илан кечаси кўчуб, Худоёрхонни олиб Бухоро тарафига азимат айлабдурлар. Амир Худоёрхонни олиб кетганига ушбу тарих бўлубдур:

Бигў ту тарихи шоҳи Бухоро, рафтани ў,
Зи баҳри бурдани хон дон «ривожи манғит рафт».

[Сен шоҳи Бухоро ва унинг кетгани ҳақида *тарих* айт,
Хоннинг олиб кетилишини «манғитнинг ривожи кетди» деб бил].

Лафзи «манғит»дин «ривожи»ни исқот қилинганда 1280/1863-64-нчи *таърих* ҳосил бўладур.

Вақтики, амири Бухоро Хўқанддин жўнаб, Бешариқ мавзейида⁶⁹ қўнуб, Шоҳмуродхонни ўшал жойдин Хўқандга қайтариб юборибдурким, Хўқанд аҳолилари ўзларига хон қилсунлар деб. Хўқанд аъёни вилоятлари ўйлабдурларким, амири Бухоро мамлакатларини саранжом қилмак уҳдасидин чиқолмай, қипчоқ-қирғиз иғволарини босолмай, охири бизларга иғво ва бесаран-

жомлик солмоқ бўлубдур. Шоҳмуродхон аларнинг маслаҳатини истиҳсон айлаб, қипчоқ тарафига азимат қилибдур. Ўшал вақтда қипчоқларнинг бошлуғи Мулло Олимқули қирғиз⁷⁰ эди. Шоҳмуродхон борган замон онинг ёшлик ва бегуноҳлигига раҳму шафқат қилмай ўлдуруб, Маллахоннинг ўғли Сайидхонни хон кўтариб, Хўқанд тарафига азимат қилиб, икки кун миёнасида Хўқандга дохил бўлуб, Мулло Олим/Алиқулини қайтадин *амири лашкар* қилиб, тамоми Фарғона мамлакатининг инон-ихтиёри онинг дасти тасарруфига топширулди. Мулло Олимқули мамлакатдорлик илмидин хабардор бўлмай, фуқаролар ва умароларга шафқатдин кўра сиёсати ғолиб бўлуб, доимо оқил ва мудаббирларнинг муҳолифига иш қилиб, андак жарима учун қаттиқ сиёсат айлаб, иш кўрган соҳиби маслаҳатларни маъзул ва бекор айлаб, паст ва нодонларга баланд мансаб бериб, «халақа-л-инсона мин тафовут» (инсонни фарқли қилиб яратди) инсоннинг ҳақиға нозил бўлган[оят]ини мутлақо хотирдин маҳв ва фаромуш айлаган эди. Шул тариқа илан низоми мамлакат нест ва нобуд бўлуб турган ҳолда эшитилибдурки, Русия кўшунни Дашти Қипчоқни тамоми истило айлаб, Туркистонга мутаважжиҳ [юзланиб равона] бўлди деб. Бу хабарни эшитиб, Мулло Олимқули кўшун жамлаб, Тошкандга келиб, онинг тарафидин Тошкандга ҳоким бўлуб турган Шодмонхўжани *ўрда* ичида халқдин махфий ўлдуруб, жасадини *ўрда* ичида дафн қилдуруб, онинг ўрнига зодиёклик Нормухаммад *додхоҳ*ни васий айлаб, Туркистонга Мирзо Давлат тожикни ҳоким қилиб, ўзи Хўқандга қайтиб кетибдур. Вақтики, Мулло Олимқули *амири лашкар* Тошкандга Нормухаммад *қўшбег*ини ва Туркистон шаҳрига Мирзо Давлат тожикни ҳоким қилиб кетгандин кейин Мирзо Давлат кибр ва ғурур илан сарҳадда қараб ва пойлаб турган улуғ Русия давлатини кўзга илмай ва атрофидаги қозоқияларнинг ғариб ва бечоралик ва давлатхоҳликларини андиша ва мулоҳаза қилмай, беш кунлик ҳукуматга мағрур бўлуб, бир неча қароқчиларни Туркистонга йиғиб, элатияларни талон-торож ва бетинч қила бошлабдур. Мирзо Давлатнинг бул тариқа ёмон феъли ва зулмидин элатия халқи ва *бий*лари танг бўлуб, қочар ва ноиложликдин онинг итотидин чиқиб, Русия ҳукуматига тобё бўлмакни ихтиёр қилибдур. Би-л-охир ул золимнинг зулми ва шарри [ёмонлиги] касофатидин мажмуи элатия ва узбакия ва Туркистон атрофидаги қозоқиялар русия-

ларга бориб айтибдурларким, алҳол Туркистон шаҳри ичидаги халқдин бошқа ҳамма тавобиотлари Русияларнинг тахти тасарруфига киргандур. Моварауннаҳр хонлари, чунончи, Бухоро ва Хўқанд хонлари орасида адоват ва хусумат пайдо бўлуб, амири Бухоро Фарғона мамлакатини тахти тасарруфига олмоқ муддаосидадур. Агар Бухоро ва Фарғона бир мамлакат бўлуб қолса, ул ҳолда Бухоро маҳкуми икки пойтахтни ихота қилиб, то Тибет, Қандаҳор тоғларидин тортиб, лашкар жамъ қилгудек бўлса, иш оғир бўладур. Алҳол аларнинг ораларида низо ва беиттифоқлик пайдо бўлуб турган ҳолда ишни тезлик ва осонлик илан саранжом қиладурмиз, хусусан Сирдарёнинг кема ўтадургон жойлари Русия қўлига кирган вақтда икки мамлакат, яъни Бухоро ва Хўқанд ва Тошканд ораси банд бўлуб, Моварауннаҳр мамлакати осонлик илан қўлга кирадур, деган элатия улуғларининг кўрсатган машварат ва маслаҳати илан русиялар Жўлакдин Туркистон тарафига жўнаган хабарини эшитган замон Мирзо Давлат Туркистонни ташлаб, Тошкандга қочиб келибдур. Ўшал йили русиялар бу тарафдин, Туркистоннинг шарқ тарафидин Авлиётани уруш-талапсиз, осонлик илан тарихи ҳижрийнинг 1280 йилида, 1864 милодийда тахти тасарруфларига олибдур. Ҳазрат Султон ва Авлиётани русиялар олган хабарини Тошканд волийси Нормухаммад *додохоҳ* эшитиб, дарҳол Хўқандга одам илан мактуб юбориб, Мулло Олимқулига маълум айлабдур.

Бу даҳшатли хабарни эшитган Мулло Олимқули беҳад ва бениҳоя кўшун жамлаб, бесаранжомлик илан Тошканд тарафига азимат айлаб, андак фурсатда Тошкандга келиб, Мингўрик мавзейига кўнуб хабар эшитибдурким, русиялар Авлиёта ва Туркистондин жўнаб Чимканд шаҳрига келмоқга қасд қиладур деб. Мулло Олимқули дарҳол тезлик илан тамоми аскарларини ҳамроҳ айлаб, Чимканд шаҳрига борибдур, ул тарафдин русиялар Чимканд яқинида Оқариғ мавзейига келиб кўнуб ётган экан, икки лашкар Оқариғ мавзейида муқобил бўлуб, урушуб, бу урушда Абдуллоҳ понсодбоши ва бир неча йигитлар шаҳид бўлубдурлар. Ул кун уруш бўлуб эртаси икки лашкар орқага қайтмоқ бўлганда русияларга Авлиёта кўшуни келиб кўшулуб, ионат еткуруб, янадин русия аскарари эски Чимканд мавзейига яқинроқ келиб кўнубдур. Русияларнинг яқинлашганини кўруб Мулло Олимқули уруш тадбирларидин беҳабарона

ҳамма лашкарларни пиёда айлаб, русияларга муқобил қилиб, ҳаммаларининг тийру тўфанларини русия қўшунига рўбарў айлаб югиртурубдур. Ўқ етадургон масофага яқинлашган вақтда русия аскарлари бирдан милтиқ ва тўшларига ўқ берганда рўбарў бўлган мусулмониялар баробар ерга йиқилибдур. Ўқ тегиб ўлгани ўлук ҳолатда, ажали етмай ўқ тегмагани ўлум ваҳми илан қўрқуб, ўликлар илан қўшулуб йиқилибдур. Бу ҳодисани кўруб Мулло Олимқули ўзининг иш билмас ва нодонлигига пушаймон қилиб, тирик қолганларни қайтмоқга амр қилиб, русиялар ҳам аларнинг ўликларини йиғиб олмоқга ижозат берибдур. Бу урушда кўп одам талаф бўлубдур. Мусулмония аскарлари Чимкандга дохил бўлгандин кейин русиялар Чимканд яқинига келиб, тўп ота бошлаб, шаҳар ичидин *Жомадор* ва ҳинду *тўпчилар* тўп отиб жавоб бериб, ўшал куни кечаси билан яна ухлмасдин шаҳарни муҳофаза қилибдурлар. Эртаси куни русиялар Чимкандни ташлаб, Туркистога қайтиб кетибдур. Алар кетгандин кейин Мулло Олимқули бир неча кун Чимкандда туруб, қозоқиянинг энг улуғ ва эътиборлик одамларидин Бойзоқ *додохоҳни* тўпга бойлаб, отиб ўлдуруб, бир неча сартия ва элатия саркардаларини [ҳам] отиб ўлдуруб, ўзига ёмон ном олиб, душман устига душман кўпайтуруб, Чимкандга Мирзо Аҳмад *қўйбегини* ҳоким қилиб, Хўқанд ва Тошканддаги барча тўпларни бир неча саркардаларни онинг бирлан қўйуб, ўзи Тошканд тарафига азимат айлаб, бир неча вақт Тошканд шаҳрида истиқомат айлаб, андин Хўқанд тарафига жўнаб, бир неча кун ичида Хўқандга дохил бўлубдур.

Тарихи ҳижрийнинг 1281/1864-65 йилида Мулло Олимқули янгитдин қўшун жамлаб, қиш фаслининг аввалида Тошканд тарафига азимат айлаб, Тошканд шаҳри жуворидаги Мингўрик мавзейига қўнуб, қипчоқ-қирғизлар, қурама, санжиқли ва сартия тоифаларидин кўп аскар йиғиб, бу бетартиб ва бенизом ва оламон қўшун илан Мулло Олимқули Тошканднинг Қорасарой дарвозасидин чиқиб, Сирдарё лаби илан юруб, бир неча кунда Туркистон шаҳри қишлоқларидин бўлган Иқон қишлоғига етиб қўнубдур. Бу хабарни эшитиб, бир даста русия аскарлари Туркистон шаҳридин чиқиб, аларга муқобил бўлганда, Чимканд урушида очиқ ва яланг ерда қилган муҳорабанинг натижасида мутаассир бўлган Мулло Олимқули бу дафъа намадларга қора хашак ўраган қора буйрани олдиға чипдек паноҳ қилиб, уруш бош-

лаб, ҳар икки тарафдин қанча одам талаф бўлса ҳам, беҳад ва беҳисоб қўшун илан борган Мулло Олимқули Туркистондин чиқган андаккина русия қўшунига мудофаа қилолмай ва аларни ололмай, русиялар отишиб-отишиб, шунча кўп ададлик қўшунга ўзларини олдурмай, Туркистон шаҳрига кириб кетдилар. Мулло Олимқули қишнинг қаттиғ совуқлик вақтида фуқароларига раҳму шафқат қилмай, Иқон қишлоғидаги фуқароларни кўчуруб, ўзи илан биргалаштуруб олуб, Тошканд шаҳрига қайтиб келди. Бу сафарда кўп одамлар қўл, оёқ, қулоқ ва бурунларини совуққа олдуруб келдилар. Мулло Олимқули бир неча кун Тошкандда туруб, Чимкандга русияларга муқобил барча тўп, тўпхона, аслаҳаларини тайёрлаб қўйиб, Мирзо Аҳмад *қўшбеги*ни Чимкандга *ҳоким* ва *сараскар* қилиб, ўзи қўшунлари илан Хўқандга жўнаб кетди. Бир неча кундин кейин Хўқандга хабар етишди-ким, генерал Чернайуф бошлуқ русия аскарлари Чимканд шаҳрини олиб, андин Тошканд тарафига қўшун тортиб келиб, бир неча кун Тошкандни муҳосара айлаб, бир неча русиялардин талаф бўлуб, Чимканд тарафига қайтиб кетди. Русиялар янадин қўшун тортиб, Тошканд устига келмоқ қасдидадур деб. Дарҳақиқат, русиялар Чимкандга ҳужум қилганда Хўқанд ва Тошканддин йиғиб олиб борган тўп, тўпхона ва кўп ададлик аскарга бош сардор бўлуб борган Мирзо Аҳмад *қўшбеги* русиялар илан бирор дақиқа уруш қилолмай, ҳамма асбоб аслаҳани Чимкандда русияларга ташлаб, ўзи бир от, бир қамчин илан Чимканддин танҳо қочиб чиқиб, андак одам илан Тошкандга келган эди. Бир неча кундин кейин Русия аскарлари Тошканд устига келиб, дафъатан Хўқанд дарвозасидин ҳужум қила бошладилар. Ўшал вақтда Тошканд шаҳрининг тамоми атрофини айлантуруб, бино қилинган қалин ва баланд қўрғони ташқари атрофида ўр қазилган ва ўн икки дарвозаси бор эди. Чунончи, Хўқанд дарвоза, Кошғар дарвоза, Лабзак дарвоза, Тахтапул дарвоза, Қорасарой дарвоза, Сағбон дарвоза, Чифатой дарвоза, Кўкча дарвоза, Самарқанд дарвоза, Камолон, Беш-ёғоч, Қуймас дарвозаси экан. Бу дарвозалардин Хўқанд ва Қуймас дарвозалари Тошканд ҳокими турадурган ўрдага яқин ва мутассил эди. Ўшал кунларда, яъни русиялар Тошкандга келганда Тошканд шаҳрида бирор дона тўп ҳам йўқ эди. Тошканддаги тамоми тўпларни Чимкандга русиялар муқобилига қўйулуб, русиялар Чимкандни олганда русиялар қўлида қолган эди. Ўшал вақтда Тошкандга Қўш *dod-*

хоҳ ҳоким эди. Русиялар Тошканд тарафига келар хабарини эшитиб, Тошканд дегрезларига буюруб, чўёндин икки дона қора тўп қўйдуруб Хўқанд дарвозаси тўпхонасиға, русиялар муқобилиға қўйулган эди. Русиялар отган тўпнинг ўқи ўшал икки дона тўпнинг бириға тегиб, тўпнинг оғзини бузуб кетиб, тошкандликлар бир ярим дона тўп илан русияларға жавоб бериб турдилар. Бу урушда русия солдатларидин бир неча нафар талаф бўлуб, мусулмониялардин Абдурасул *закотчиға* тўпнинг ёрилган ўқ парчаси тегиб вафот бўлди. Икки тарафдин ортиқча талофат бўлмай, русиялар бу дафъа Тошканд йўлини ва қўрғонини имтиҳон қилиб кетдилар. Бу ҳодисот хабари Хўқандға етганда, қипчоқ-қирғиз ва қорачопон саркардалари айтишибдурлар, вақтики, Мулло Олимқули жаҳолат ва нотажрибалик илан Чимканд шаҳрида қозоқияларнинг энг улуг даражадаги *бийларидин* Бойзоқ *додхоҳни* ўлдурди, яъни тўпға қўйуб отдурди, бу ишнинг оқибатидин тамоми Дашти Қипчоқ элатиялар адоват ва душманлик қилиб, русияларни олдига бориб, аларға йўлбошчи ва ёрдамчи бўлуб, Чимкандни русиялар олмоғига сабаб бўлди. Балки ўшал қозоқиялар русияларни Тошкандға ҳам олиб келсалар ажаб эмас. Ҳаммаси Мулло Олимқулини машъум тажрибасизлиги ва худрайлигидин бўлди деб, ҳаммалари Мулло Олимқулидин юз ўгурмоқ бўлуб, яна ўз ораларида андиша қилишибдурким, душман ғалаба қилиб тургон вақтда ноиттифоқлик, фитна ва иғтишош қилмак заволи давлатға ва мамлакатнинг харобига сабаб бўлса керак деб, иттифоқлашиб қўшун жамлаб, Тошканд тарафига азимат айлаб, қолган қўшунни кетидин келмоқға амр қилди. Мулло Олимқули ўзи илан ёш хонзода Султон Саййидхонни биргалаштуруб, ўз қўшунлари илан Тошканд шаҳриға яқин келганда Тошканд ҳокими Қўш *додхоҳ* ва Мирзо Аҳмад *қўшбеги* ва Дусатбий ва Содиқ *тўра* ва Шерали Мирзо ном саркардалар истиқбол қилиб, Тошканд қўрғонидин ташқари Мингўрик мавзейиға тушурдилар. Икки кундин кейин қолган саркардалар етушуб келди. Ўшал вақтда Чирчиқ дарёсининг суви тошган сабабдин баъзи қўшун ўтолмай ва бир неча тўпни Чирчиқ сувидин ўтқузолмабдилар. Кейин келган саркардаларға таом тайёрлаб, намакға машғул бўлуб тургон аснода карнай ва ноғора овози эшитилди. Саркардалар карнай ва ноғора сабабини сўраганда русиялар Тошканд устиға Шўрттепа мавзейиға келиб

қўнубдур, русияларнинг йўлини тўсмоқ учун *амири лашкар* Мулло Олимқули қўшун тайёрлаб, отланмоқга амр қилди деб айтдилар.

Саркардалар харчанд қўшунимизнинг олди, орқаси йиғилиб келсун аскар ва тўпхоналаримизнинг аксари йўлда келадур, етушгани йўқ, душман ила урушмоқга шошмоқ даркор эмас, аскарни жамлаб, андин кейин урушмоқ керак десалар ҳам *амир-лашкар* Мулло Олимқули сўзига қулоқ солмай, тезлик илан савора бўлуб, тўпларни сарбозларга судратиб, уруш майдони-га, Шўртепага яқин Олчак мавзейига қараб жўнаганини кўруб, ноилож онинг кетидин қолган қўшунлар ҳам отланиб, жўнаб Тошканддин тахминан ўн икки чақиримлик Олчак мавзейига яқинлашганда кўрубдурким, русия қўшуни бир жойга жамъ бўлуб турубдур. Аларнинг муқобилига Мулло Олимқули отлиқ мерганларни пиёда қилиб, тўпчи сарбозларни ёнига қўйуб, тўпларни рўбарў айлаб, икки тараф отишма бошлабдур. Ҳар икки тарафнинг тўп-тўфанг оташидин ва чангу ғубордин уруш маъракаси қоронғу бўлуб, бир-бирларини кўролмайдурган даражага етуб, бу урушда Мулло Олимқулни ўзи қўшунга бош бўлуб, гоҳ бул тараф, гоҳ ул тарафдаги аскарларнинг тепасига бориб кўнгил сўраб турган аснода кўрубдурким, аксар қипчоқ-қирғизия саркардалари қўшунлари илан урушга аралашмай, Мулло Олимқулига кўриниш айлаб, олисдаги тепа устидин урушни наззора қилиб турубдурлар. Мулло Олимқули [Муҳаммад] Юнусжон *шиговул*¹¹ ни юборуб айтибдурким: «Бу қандай аҳвол ва қандай вақт, хусумат ва адоватнинг вақти ва жойи эмас, уруш тамом бўлгандин кейин ҳар нима кўнгилларингизда бўлса муддаои табъ жойига еткураман. Ҳаммамиз иттифоқлашиб обрў олайлук, бўлмаса, мулку мамлакат, давлат қўлидин кетадур». Бу сўзларни Юнусжон *шиговул* еткургон ҳолда аларнинг ичидин Пулод қирғиз ном дағал одам қаттиқ ва дурушт жавоб бериб, Юнусжонни қайтарди. Шул уруш асносида Мулло Олимқули савора ҳар қайси қўшун дастасида гоҳ тўпчилар ва гоҳ пиёда мерган ва отлуғ аскарлар олдига бориб, ҳар қаюларига ўзи амр бериб турган ҳолда биқинидин ўқ тегиб отдин йиқилди. Дарҳол уни от узасига олиб, қўшуннинг назарига соғ одамдек кўрсатиб, қўшунга дарҳол тўп ва тўпхоналар илан аскар Тошканд тарафига қайтсун деб амр берилди. Уруш қилиб турган сарбозлар ва йиғитлар ноилож тўпдин отиб-отиб, ҳамма

тўпларни Мулло Олимқули илан Тошканд шаҳрига саломат киргизуб, шаҳар дарвозасини беркитдилар. Русия қўшуни аларнинг кетидин келиб, Тошкандга қараб бир неча тўп отиб, андин ўзи турган чиплари, Шўртепа мавзейига қараб қайтдилар. Уруш вақтида олисдин наззора қилиб турган қипчоқ-қирғиз қўшунлари шаҳарга кирмасдин Қўйтуқ йўли илан Чирчиқ лабига бориб қўнуб, тўғри Хўқандга жўнаб кетдилар. Хонзода ва Мулло Олимқули илан андаккина қўшун Тошкандга дохил бўлуб, Мулло Олимқулини бир дўконга етказиб қўйдилар. Мулло Олимқули ёру-дўстларини чақириб, васиятлар қилиб, жон ба Ҳаққ таслим қилди. Онинг жасадини ўшал кечаси уч-тўрттагина одам ҳазрат Шайххованд Таҳур қабристонига келтуруб, жаноза ўқуб дафн қилдилар. Бу воқеадан кейин Тошканд шаҳридаги ҳукуматдорлар ҳайрон ва саросима бўлуб, нима иш қилурларини билмай, мақоми ҳайратда қолдилар. Чунки, аксар саркардалар Тошкандни ташлаб, Хўқанд тарафига қочиб кетган, хонзода бўлса ёш гўдак эди. Ноиложлигидан амири Бухорога ионат еткурмак учун одам ва ариза юбордилар. Амири Бухоро буларга гўёки ёрдам ва ионат тариқасида Искандарбек номли саркардани беш-ўн узун чофон одам ила Тошкандга юборгандин бошқа фойдалари бўлмади. Лекин ёрдам бермак умидида Тошканд шаҳрида Хўқанд хони бўлуб турган хонзодани бир неча саркардалар илан Бухорога олдуруб кетмоқ бўлдилар. Муддаолари ёрдам бермак ўрнига Хўқандни тахти тасарруфига олиб, ўзларига тобеъ одамни хон қилмак эканлар.

Бу муддаони жойига келтурмак учун тошкандликларга қанча ваъда ваъидлар айлаб, Фарғона ўлкасига мустақил хон маснадида барқарор бўлуб турган ёш хонзода Султон Саййидхонни бир неча улуглар илан Бухорога олдуруб кетдилар. Мундин муддаолари Хўқанд мамлакатини хонсиз ҳолатида тахти тасарруфларига олиб, ўзларига тобеъ одамни хон қилиб қўймак эканлар. Чунончи, жаноб амири Бухоронинг Хўқандга қилган сафарлари ҳам бу муддаога далолат қилган эди. Вақтики, Мулло Олимқули *амири лашкар* Тошканд урушида вафот қилиб, Хўқанд қўшуни, Хўқандга қочиб бориб, Хўқанд хонзодаларидин бир зотни хон кўтариб янадин Тошканд устига қўшун жамлаб бормоқ тадорикида бўлуб, Хўқанднинг Ермасжид ном қишлоғига чиқиб қўнуб, бир-икки кун туруб, Тошканд тарафига азимат қилмак бўлганда, учун-

чи куни эшитилибдурким, Бухоро амири кўп қўшун илан Хўқандга келибдурлар. Бу хабарни эшитиб, қипчоқлар Хўқанд шаҳрига қайтиб кириб, анда ҳам тобу тоқат қилиб туролмай, тўп-тўпхоналарини олиб, шаҳардин ташқари Муйи Муборақға, андин Дўрмончаға, андин Марғилон тарафига жўнаб кетдилар. Амири Бухоро қипчоқларнинг Хўқанд шаҳрини холи қилиб ташлаб кетган хабарини эшитиб, суръати тамом илан юруб, Хўқандга дохил бўлуб, янадин Худоёрхонни хон қилиб кетди.

Шералихондин Саримсоқхон, Маллахон ва Худоёрхон ва Сўфибек ном тўрт фарзанд қолиб, булардин Худоёрхон ва Маллахон хонлик рутбасига чиқиб, бошқалари Фарғонанинг катта шаҳарларида ҳоким бўлуб турган эдилар. Сўфибекдин уч фарзанд, Назирбек, Муродбек ва Ғаффорбек қолган эди. Ҳар қаюларининг қиссалари дуру дароздир, ёзмоққа ўрун оз.

Хулосан калом, русиялар Тошкандни муҳосара қилиб турган вақтда икки ҳамсоя мусулмония мамлакатларининг подшоҳлари русияларнинг тўп овози етадурган яқин масофада мамлакатларига истило қилиб келиб, уруш қилиб турган ҳолда, анга аҳамият бермай, бир-бирлари илан уруш-талаш қилишиб, вилоятни барбод бердилар, яъни русиялар ҳимоятсиз қолган Тошканд шаҳрини бир неча кун қамаб, охири 1865 йилда 15 июнда субҳ вақтида Камолон дарвозасидин кириб фатҳ қилдилар. Русиялар Тошкандга кирганда бир-икки кун шаҳар ичида отишуруш бўлуб, ҳар икки тарафдин бир неча одам талаф бўлган эди. Тошкандни олганда русиялардин ҳалок бўлгон одамларни Камолон дарвозасида Хўжа Аламбардор қабристонини кўчасининг бир тарафида алоҳида қабристон қилиб қўйилубдур. Ҳар йили 15 июнда русия имомлари ва улуғлари ва кўп ададлик аскарлар ва фуқаролари бориб, ул вафот бўлмишларни ёдга олиб дуо қилиб келадурлар.

Русиялар Тошкандни фатҳ қилгандин кейинги йили, яъни 1866 йил 24 майда Хўжандни, мазкур йилнинг 2 ўктябрида Ўратепани, мазкур йилнинг 18 ўктябрида Диззах шаҳрини фатҳ қилди. 1868 йили генерал фўн Кауфман бошлуқ Русия аскарлари Зарафшон дарёси лабига келганда, нодон ва аҳволи оламдин беҳабар аҳоли русиялар ила муҳораба орзусида бўлуб, Бухоро амири марҳум Музаффариддинхонни беғайрат, қўрқоқ деб ҳар хил ифтиролар қилиб, қўшун жамъласалар ҳам, амир ҳазратлари руси-

ялар ила сулҳ этмак муносиблигини билиб, Мулло Нажмиддин номли элчини русия аскарларининг бошлуғига юборган эди. Лекин Зарафшоннинг рўбарўсида, Самарқандда қирқ минг аскар жамъ бўлгани русияларга маълум бўлган сабабдин русиялар сулҳни қабул қилмай, Русия аскарларига Зарафшондин ўтмоқга амр берилди. Саккиз минг русия солдати ила ўн олти тўпдин иборат бўлган русия фирқаси белбоғидин келадурган Зарафшон сувиға тушуб, ўтмак бўлганда аларнинг рўбарўсида Бухоро ва Самарқанд аскарлари отиб турган тўп ва милтиқ ўқларига қарамай, сувдин кечиб ўтганини кўруб, Бухоро қўшуни тўғри Самарқандга қараб қочмоқга бошлади. Самарқанд ила Зарафшон ўртасида Чўпон ота деган тепада уруш қилмоқга ниҳоятда аҳамиятлик ва қулайлик жой бўлса ҳам, ул мавзейидин истифода қилолмай ва русияларга кўп муқобил бўлолмай, қочдилар ва қочганлар кетидин русиялар Самарқандга кирдилар. Самарқанддин қочган Бухоро қўшуни Каттақўрғондин то Бухороғача тўхтатмай қочдилар. Салоҳсизлик, интизомсизлик ва маълумотсизликдин қирқ минг қўшун ўн олти минг низомли аскарга муқобил бўлолмай, оламга шуҳратлик Амир Темур пойтахти бўлган Самарқанд 1868 йил 2 майда русияларга берилди, яъни қадим замонда Самарқандни бино қилган ва ё фатҳ қилган машҳур подшоҳ Искандар бўлса, бу тариқа машҳур ва номдор шаҳарни русияларнинг подшоҳи иккинчи Искандар замонида фатҳ қилинди. 1870 йилда Китоб шаҳри фатҳ бўлди. Бу миёнада Хивада ямуд ва туркманлар Ўрунбург йўли ва бошқа йўлларда талон-торож кўпайган сабабдин Хивани олмоқ учун сафар тадорики қилиниб, Хивага муқобил уч фирқа аскар уч тарафдин юрмоқга тайин қилинди. Биринчиси Тошканддин генерал Фўн Кауфман бошлуқ, иккинчи, Ўрунбург, учинчи, Қофқоз тарафидин. Бу уч ўрду бир минг чақиримча яқин дашту саҳро, сувсиз чўлу қумзордин ўтуб, Хива туфроғига тайин бўлган жойдин бир-бирларига қўшуллуб, уруш қилиб, Хивани олдилар. Лекин Хивани олсалар ҳам, дохийий идора ишлари, Хива хон ҳазратларига топшуруллуб, русия аскарлари қайтмоқ бўлганда, Хива туркманлари хонга қарши исён қилган сабабдин русия аскарлари туркманларга муқобил бўллуб, хонга ёрдам қилди. Туркманлар русия аскарларига қарши туролмай, алар ҳам итоат қилдилар. Мундин кейин Хивадаги ҳар хил асирлар озод қилинди, асирлик ва қуллик

манъ қилинди. Хивани олгандин кейин Ахолтепа ва Марв туркманлари русияларга тобеъ бўлмакни хоҳласалар ҳам, вақтни тақозосича қабул қилмадилар.

Тошканд фатҳ бўлган тарихдин то 1875-нчи йилгача, яқин ҳамсоя бўлса ҳам, Хўқанд хонлиги ниҳоятда тинч ва Русия давлатига дўстлик робитасида туруб, ҳеч бир турлик ҳаракатда бўлинмади. Аммо мазкур 1875-нчи йилда Абдурахмон *офтобачи*⁷² ниң Худоёрхонга қарши бад муомаласи ва исёни зоҳир бўлуб, бир-бирларига ҳужум ва қаршиликлар то Тошкандгача таъсир этиб, хўқандликлар Хўжандга ҳужум этмак бўлганда генерал фўн Кауфман аскар жамлаб, Хўжанд шаҳрига бориб муҳофаза қилгандин кейин Хўқанд тарафига сафар қилмоқга мажбур бўлуб, тўғри бостуруб 1875-нчи йил 29 августда Хўқандга тобеъ Маҳрамни олиб, андин Хўқандга ва андин Марғилонга бориб, Хўқанд аскарини мағлубу паришон қилди. Ва бу танбеҳу тарбия аларга кифоя қилса керак деб, генерал Кауфман ул жойдин кейин қараб қайтди. Бу мартаба мазкур йил 24 ўктябрда ёлғуз Наманган шаҳри фатҳ қилиниб, мазкур шаҳарда бир оз миқдор русия аскарини генерал Скубелуф қолган эди. Русия аскарини қайтган ҳамано қипчоқ-қирғизлар Пўлодхон деганини хон кўтариб, қўшун тортиб келиб, Намангонни муҳосара қилди. Генерал Скубелуф шаҳардан чиқиб, хўқандликларга ҳужум қилиб, бир оз вақт Фарғонанинғ ҳар шаҳарларида уруш-талаш бўлуб, охири тамом Хўқанд хонлиги Русия мамлакатига қўшулуб, тобеъ ва муттасил бўлди. 1881-нчи йил 12 январда Туркистон вилоятига тобе туркманлардин Гуюк тепа туркманлари, 1885-нчи йил 12 январда Кушка шаҳри русиялар тахти тасарруфига ўтуб, тамом Туркистон вилояти Русия ҳукмронлигига табеъ бўлди.

Туркистон хонлари вақтидаги мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламдин хабарсиз бўлдилар. Қадимги ҳаққоний уламолардин оз асар қолиб, холис зуҳду тақво бўлмай, риёкор ва хушомадгўй кўпаймоқда эди. Золим ҳуккомларга рост ва тўғри сўзни айтадурғонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадин кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса, маъкул дейдурғонлар бўлган эдилар, «ё жувондир, ё жувонбоздир бизнинг атфолимиз» мазмунича аксарлари ёшлиқда баччалик, улғайганда баччабозлик балосига мубтало эдилар. Умаро ва вузаро ва вукалоларнинг аксари ё Эрон асирларидин ва ёки ёшлиқда бачча бўлуб, бек ва ё хон ном кўтарган

бефаросатлардин тайин бўлур эди. Илму маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Фаробий, Улуғбек, Аликушчи ўрнига ўлтурғоч, олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликга табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлган эдилар. Ҳакам ва улуғларимиз фуқаролардин олунадургон ушр, хирож, закот ва бошқа байт ул-мол даромадларини ўз жойига ва масрафига сарф қилмай, ўз хоҳишлари ва кайфу нашъалларига харж ва сарф қилар эди. Ҳукумат ишида мутлақо мунтазам қоида ва қонун йўқ эди. Фуқаролар аларнинг қули, пул ва моли аларнинг ўз молидек ҳисоб қилинур эди. Агар бирор одамни ўз хоҳишларича ургу ва гуноҳкор қилсалар, они ўлум ва ё қаттиғ азобга ҳукм қилиб, тамом молу амволини подшоҳликга деб олур эдилар. Балки ул гуноҳкорнинг гуноҳсиз хешу ақраболари ҳам ул гуноҳдин холи бўлмас эди.

Раиядин олинган солиғ пуллар ҳеч бир вақт кўча, кўпрукдек халқ манфаати учун сарф бўлинмас эди. Улуғ мансабдорлардин тортиб, кичик ва паст мансабдорларгача ҳеч қаюларига миқдоре (вазифа) моҳона бўлмай, қўшбеги, парвоначи ва буларга ўхшаш улуғ мансабдорларга бирор шаҳар инъом қилиниб, чунончи, аларни бирор катта шаҳарга ҳоким қилиниб, кичикроқ мансабдорларга қишлоқ ва ё бирор ариғ инъом айлаб, бу зикр бўлмишлар ул шаҳар ва қишлоқ ва ариғ фуқароларини ўз ихтиёрларича тасарруф қилур эдилар. Булардин содир бўлган зулму таадди устидин юқори-роқ жойга арз қилмоқга имкон йўқ эди. Ва агар би-л-фарз ва тақдир арз қилинса, ул арза қилгувчининг арзи бирор жойга етмай, балки азобу уқубатга дучор бўлур эди. [Оятни карномада айтилганидек] «инналлоҳа ла йуғаййиру ма биқавмин ҳатта йуғаййируу ма бианфусихим» [яъни, аниқки, то бирон қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Ал-лоҳ уларнинг аҳволини ўзгартирмас] ⁷¹. Худованди карим бирор қавмини тағйир утабдил қилмоқни хоҳласа, аввало ул қавмнинг ахлоқ ва атворини тағйиру табдил қиладур. Бу сўзлар гарчанд дурушт ва аччиғ сўзлар бўлса ҳам, лекин инсоф назари илан қаралса, тўғри ва рост сўзлардур.

Тарих ёзадурган муаррихлар мадҳу таъриф ёзадургон мунший ва мирзолардин бўлмай, воқеий сўзларни ёзадур.

Хулосаи калом, Худованди оламнинг иродаи азалийсин илан бу Туркистон вилояти бутун Дашти Қипчоқ илан Русия подшо-

ҳининг таҳти тасарруфига кириб, Бухоро ва Хива хонликлари Русия ҳимоясида ва ҳудуди дохилийда бўлуб, ул хонларнинг хорижий ишларидин бошқа дохилий ишлари ўз ихтиёрларига қолдурулди. [Ояти каримада айтилганидек] «Туъти-л-мулка ман ташау ва танзиу-л-мулка ми-м-ман ташау ва туъиззу ман ташау ва тузиллу ман ташаъ» [«...сен истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортуб олурсан, истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан»]⁷⁴.

Хусусан, Тошканд шаҳри ва атроф-жавониби илан Русия давлатига тобеъ бўлганига ушбу 1915-нчи йил 15 июнга эллик йил тўлди, яъни ярим аср бўлди. Тарихнинг бу даври тамом бошқа давр бошлади.

Русия Тошкандни фатҳ қилишдин илгари Тошканд аҳолилари ниҳоятда хароб ва фақир ва камбағал эдилар, саҳроларда зироат кам эди. Зероки, шаҳардин олисроқ, саҳрога чиқиб, зироат қилмак хавфлик эди. Чунки, ҳакамларимизнинг беқувватлигидин истифода қилиб, атроф-жонибидин элатия қозоқлар деҳқонларнинг оту-ҳўкизларини, эккан зироатларини талон-торож айлаб ва балки ўзларини ўлдуруб кетмоқ хавфи илан Тошканд шаҳрининг атрофидин олисроқ чиқолмас эдилар. Тижорат бўлса мундин ҳам ёмон даражада бўлуб, тужжорларимиз йўлларнинг хавфлик ва амниятсизлигидин олис шаҳарларга бориб, савдо-сотуғ қилмас эдилар. Тошканднинг ҳосилотларидан, чунончи, пахта, ўрук, ёнғоқ, майиз ва шунга ўхшаш ажносларни русия шаҳарларидин Твиритгский [Тверь] ва Ўрунбург шаҳрига олиб борадурган бир жамоа савдогарларимиз бор эди, мазкур тариқа молларни тевага юклаб бир юз икки юз одам бир карвонбошига тобеъ бўлуб, отлик, тевалик сафар қилиб, дашту чўллар, чунончи, Сарисув, Бойғаро, Жамбул, Бадбахтчўл деган дашту чўллар илан бориб, ул шаҳарлардин олган молларини ҳам тевага юклаб, келтурар эди.

Бу йўлларда юқорида баён қилғонларимиз, қозоқ тўралар ул бечора савдогарлардин баъзи вақти закот деб ва баъзи вақт тўғри талон-торож айлаб, молларини олур эди. Йўлларнинг амниятсиз ва ўзимизнинг илмсизлигимиздин ҳеч ишимизда равнақ ва ривожимиз йўқ эди. Энг катта машҳур бой деганларимизда минг тиллодан иборат тўрт минг сўм йўқ демакга мумкин эди. Кўчаларимизга тош солинмаган ва чироқ йўқ, ариғла-

римиз кўпрук кўрмаган, қишларда лойдин ва қоронғуда юруб бўлмаган, шаҳримиз бир харобазордин иборат эди.

Энди Моварауннаҳр ва Туркистон саҳроларининг ихтилоли, яъни талон-тороғ, фитна-фасод вақти ўтди. Роҳат ва тинчлик замони келди. Маданий Русия ҳукумати пўчта, тилигром, темир йўл илан, Ўрта Осиёни илм ва маданият оламига забт ва рабт қилди. Мунгазам қондалар, мустақкам усули идора ва забтиялар ила роҳат ва саломатни таъмин қилди. Мундин муқаддам кўп карвон ила ўтуб бўлмайдургон йўллардин бот ёлғуз юрмак мумкин бўлди. Вилоятимизнинг молу мато ва мева тижоратига катта ривож берилди. Туркистон меваси, юнг, тери, пахта, ипак ва бошқа моллар қиймат баҳолар ила Русия ичкарисига олиниб, Русиядин Туркистонга оқча сувадек оқа бошлади. Туркистон аҳолисининг касби ва бойлиги, сарвати бирга ўн, балки мундин ҳам зиёда бўлди. Фақирю камбағал, мардикорларнинг хизмат ҳаққи бир ва мулклар қиймат, ғоят даражада баландга ва қиммат баҳога кўтарилди. Хазинага бериладурган солиғ ва тижорат моли (право) пули бадалида Туркистондин Русияга тахминан йингирма – ўттиз миллийўн сўм кетмоқ ўрнига Русиядин Туркистоннинг ободлиги учун ҳар йили қирқ-эллик миллийўн сўм оқча келадур.

Хулосан калом, Туркистон аҳолилари Русия давлатига табеъ бўлгандин буён ободонлик истиъдоди молия жиҳатидин мамнун ва мустафиддур.

Очинг кўзларни атрофи жаҳонга,
Кўрунглар ҳикмату санъат маконга.
Бўлуб пайдо кетурди манфаатлар,
Анинг шукрин айтинглар ломаконга.

Аввалги мусулмония асрида ўтуб бўлмайдурган наҳрлар ва дарёлар, чунончи, Чирчиқ, Сирдарё ва Амударёдек улуғ ва хавфлик дарёларга бежавфу ҳарос ўтадурган темир кўприклар солиниб, Тошканддин ўттуз-қирқ чақирим масофадаги Тўйтепа қарйасига йўлнинг ботқоқ қамишзорлиги сабабдин бир куникки кунда борадурган масофага алҳол уч-тўрт соатда бориладур. От-ароба ила борадурган олти ойлик олис шаҳарларга вогун ила олти кунда бориб ва тилигром илан олти минут ичида ул олис жойдагилар ила сўзлашадур. Мундин бошқа шаҳар

ичида тиромвой ва афтомобилга тушуб, хоҳлаган жойга арзон баҳо ва тезлик ила борадур. Ва ҳар қаю Туркистон шаҳарларида уйоздларида ҳар хил зовудлар, чунончи, пахта зовуди, ёғ зовуди, гугурд зовуди, макарун, тахта, темир ишлайдурган завудлар ижод қилиниб, мусулмонияларимиздин ҳам зовуд қила бошлаб, андин кўп фойда этмакдадурлар. Яна мундин бошқа эшитилмаган ҳикмат ва санъатлар кўпая бошлади. Фўтўгроф (тасвиротхона) ва синаматўгроф [кино] ва грамафон илан нағамотлар [овозлар] эшитилмоқдадур. Қадим вақтдаги қора чироқ ва лой шамъ ўрнига лампа эликтириқ илан ёруғ қилинди. Бу баён бўлган нимарсалар ва ихтироларнинг манфаати одамзоддин ўтуб, ҳайвонотга қадар етиб турадур. Лекин қуввати молия кўпайган илан туркистонликларнинг маориф ишлари ниҳоят даражада кейиндадур. Ва агар шул тариқа ғавфлат ва жаҳолат узра бўлсалар, янги топиб турган қувваи молияларини ҳам ғойиб этмакликларида шубҳа йўқ. Зероки салоҳлик ва низомлик муаллим ўн салдоти салоҳсиз ва таълимсиз юз одамни қўй ҳуркутгандек ҳуркутуб қочирадур. Ҳунарлик ва белгилик тожирлар ва косиб аҳли санойиълар эски усул ила иш қиладурган мусулмонларга охири ғалаба қилмоғи табиийдир. Бу аҳвол кўп ерларда тажриба қилиниб кўрулгандир. Москов моллари жойдори адрас ва бошқа молларга ғалаба қилиб, фабрикадам чиқадурган ҳар хил моллари Туркистоннинг жойдори устакорларининг тўқуган молларига устун бўлгани, келадурган вақтда аларнинг ғалабаларининг аломатидур. Чунончи, мусулмония асрида мусулмон устакорлари тўқуйдурган қалами, олача, парпаша, самсама, бўз деган матоларни Русия фабрикаларидин келадурган матоларга қиёс қилиб, ҳеч ким олмайдурган бўлди. Шул сабабдин ул косиблар касбларини ташлаб мардикорлик касбига мубтало бўлуб қолдилар. Аҳли ақл ва аҳли ҳамият келадурган аҳволни келмасдин илгари (иложи воқеа қабл аз вуқуъ дегандек), фикр ва мулоҳаза этмак керак, бало воқеъ бўлгандин кейин фурсат қолар ё қолмас. Фатви замон фатви макон даражасидадур. Мактаб ва мадрасаларимизда илм таҳсил қилинур, маориф ва камолотдин дарс йўқдур. Илму фунун ва жуғрофияий оламдин хабарн бўлмаган энг олим ва мударрис домламиз ўз ҳовлилари орқасидаги дунёда нима воқеъ бўлганлигининг хабарлари йўқдур.

Ҳар он кирме, ки жойи ў камин аст,
Замину осмони ў ҳамин аст.

[Пинҳон тешиқда яшаётган қурт учун,
Ер ҳам, осмон ҳам шу яшаётган жойидир].

Аҳволи тарихиядин тижорат ва иқтисод майдонидаги рақобатдин муносабити милал ва сиёсиёт ва аҳволи олами ҳозирадин ва бошқа билмоқлиги зарур бўлган шайълардин бебаҳра ва беҳабардурлар.

Илми динсиз охират йўли топилмагандек, маориф ва камолатсиз дунё йўллари ҳам топилмас. Улуми нақлия илан баробар улуми ақлия ва лисони ҳукумат таҳсил этмоқ керак. Бизларда бўлганидек, барча маданий миллатларда диний мактаблар ва мадрасалар бор, лекин аларда бизларда бўлмаган фунун ва маориф ва санойиъ ва тижорат мактаблари бор. Бизларда ҳам бул тариқа мактабларда таҳсил қилмак зарур шайълардиндур.

Ҳукуматимизнинг мазкур тариқадаги фунун дарсхоналари биз мусулмониялар учун ҳам очиқдир. Хоҳлагучи мусулмония болалари бориб, таҳсили улум қилсалар мониъ йўқ. Алҳамдулиллаҳ, аввалги асримизга қараганда ушбу замонамизда илмга шуғл қилувчиларимиз ҳам кўпаймоқдадур. Ҳар қаю маҳаллада мактаб бор, таълим бор. Хусусан, русия забони ва хатини ўқумак ва билмакга кўп саъй қилмақдадурлар. Мундин ўттиз йиллар муқаддам Тошканд шаҳрида биргина русский туземнуй ушкул (мактаб) бўлуб, анда ўқиғувчилар йўқ ҳисобида эди. Алҳол саккиз адад русский туземнуй ушқулида русия забони ва хатидин бошқа мусулмония муаллимлари мусулмонча ўқутуб, андин истифодалари ҳам яхшидур. Ҳар йилги имтиҳонда маълум бўлуб турубдур. Мундин ҳам кўпроқ саъйу тараддуд лозимдур.

ТАРИХИ ТУРКИСТОН

Иккинчи жилд

Ушбу «Тарихи Туркистон»ни ёзган вақтимиз Русияларнинг Тошкандни фатҳ қилғонига 1915 йил 15 июнда эллик йил тўлган байрам (юбилей)га тўғри келган сабабдин мусулмония асри ила эллик йил миёнасида фарқ ва тафовутдин андак баён айлаб, тарихнинг биринчи жилдини тамом қилдим. Худованди карим қувват ва истъод ато қилса, иккинчи жилдига шуруъ қиламиз.

Хуқанд хонлиги гарчанд би-л-кулли маҳв ва мунқариз бўлса ҳам, тарих саҳифаларида ёлгор қолдурмак муддао илан бақадри иститоат баён қилинди. Мазкур хонлар асрида қандай мансаб ва амаллар бор эканлигини ҳам ёзиб ўтмак фойдадин холи бўлмас деб баён ва аён қилинадур.

Хуқанд хонликлари асрида жорий бўлуб турган ҳар хил мансаблар, чунончи, биринчи *мингбоши* ва *мири лашкарлик* мансаби. Бу мансаб военнуй министрлик қаторида бўлуб, ондин бошқа ҳукуматнинг ҳамма ишига мудохаласи, чунончи, хорижия, дохилия ишларига тамом дахли бўладур. Иккинчи, *қўшбегилик* мансаби. Бу мансабдаги одамлар доимо хон ҳузурда маслаҳатчи қаторида туруб ва ёки бирор катта шаҳарга ҳокими би-л-истиклол насб қилинадур. Учинчи, *парвоначи*. Бу мансабдаги зот ҳам *қўшбеги* лавозимотини адо қиладур. Тўртинчи, *шиговул*. Бу [мансабдаги] одам вазири илмиядек бўлуб, *қози*, *мударрис*, *аълам*, *шайх ул-машойих*лар онинг кўрсатгани бўйинча тайин қилиниб, буларнинг тафтишлари ҳам анга оиддур. Бешинчи, *ҳудайчи*. Бу зот, хонга адютант ҳукмида бўлуб, хонга махсус бериладурган аризага ва бўлак ишларга восита бўладур. Олтинчи, *тунқотир/тунқатор*. Бу мансабдаги одам хонни махсус ётадурган жойига

посбондек, кечаси доимо ухламай хонни амрига мунтазир бўлуб турадур. Еттинчи, *нойиб*. Тамоми сарбозлар онинг ихтиёрида бўладур. Саккизинчи, *оталиқ*, *тўқизинчи*, *додхоҳ*, *ўнинчи*, *меҳтарбоши*, *ўн биринчи шарбатдор*, *ўн иккинчи, дастурхончи*, *ўн учунчи, хазиначи*, *ўн тўртинчи, маҳрамбоши*, *ўн бешинчи, эшик оқа боши*, *ўн олтинчи, понсадбоши*, *ўн еттинчи, тўқсоба*, *ўн саккизинчи, девонбеги*, *ўн тўққизинчи, мирзобоши*, *йигирманчи, саркор*, *йигирма биринчи, мирохурбоши*, *йигирма иккинчи, юзбоши*, *йигирма учинчи, баковулбоши*, *йигирма тўртинчи, даҳбоши*.

Ушбу мансабдорларнинг ҳеч қаюларида муқаррарий вазифа бўлмай, *қўшбеги* (парвоначи)ларга бирор катта шаҳар ва андин кичикларга қишлоқ ва ё бирор ариғ бериб, бошқа мансабдорларга подшоҳликдин от, либос, аслаҳа, бир йилда икки-уч мартаба ғалла ва сарупо берар эдилар. Мундин бошқа бир неча майда мансаблар ҳам бўлур эди. Илмия ва ҳуқуқ мансабдорларидин *қозий ул-қузот*, *қозийи калон*, *қозийи аскар*, *қозийи махсус*, *аълам*, *муфти*, *мударрис* – буларнинг ҳар қаюларининг ўзларига махсус лавозимлари бўладур. Яна, *шайх ул-ислом*, *шайх ул-машойих* мансаблар ҳам бор эди. Буларни зикр қилғандин мурод мусулмония хонларининг асри тобора бадаҳд бўлуб, бул мансаблар ҳаммани хотири ва зеҳнидин фаромуш бўлмақдадир. Унутмаслик учун деб ба қадри иститоат мазкур тариқадаги мансаблар зикр қилинди⁷¹.

«Тарихи Туркистон» дедук, Фарғона хонларини аввалидин охириғача баён қилдук. Бухоро ва Хива мамлакатлари ҳам Туркистон бирлан ҳамсоя бўлғани важҳдин аларнинг ҳам кейинги вақтлардаги, яъни ушбу асримизда ҳукмронлик қилиб турган хон ва амир ҳазратларининг ота-боболари қайу вақт ва қайу замондин буён ҳукмронлик қилғонликларини бақадри иститоат «Тарихи Туркистон»да баён қиламиз.

Туркистон хонликлари Чингиз авлодидин амир Темурга ва амир Темур авлодидин яна Чингиз авлоди бўлган Шайбоний-хон ва Абдуллоҳхондек ўзбак хонлари авлодларига ва андин салотини аштархония, чингизиялардин Имомқулихон ва Надрмуҳаммадхон ва Субҳонқулихон, то Абулфайзхонғача Бухоро ва Самарқанд пойтахт қилиниб, ҳукмронлик қилган эди. Буларнинг аҳвол ва ахборлари аксар таворихларда баён қилинган сабабдин аларға иктифо қилинди. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган саккиз нафар салотини чингизия, аштархония-

нинг энг охири Абулфайзхон ўн икки ёшида подшоҳ бўлуб, қирқ тўққиз йил умр кўруб, 1160/1747-нчи ҳижрийда жабран мақтул бўлди. Абулфайзхон хафиф ур-раъй ва савдоймижоз эди. Тарихи форсийда бул тариқа ёзибдурким: «Абулфайзхон ҳашт писар дошт, аз ҳар ҳашт фарзанд мутаваҳҳим шуда, ҳафт фарзандро дар пеши худ сар бурид. Яке аз фарзанди азизаш Абдулмўминхон ном гириякунон дар паси тахти падар гурехта буда аст, то ҳукм кард, ки аз пояш кашида берун оварда бикушанд» [яъни Абулфайзхонни саккиз нафар ўғли бор эди. Улардан у хавфсираб еттитасини кўзи олдида буюриб, қатл эттирди. Унинг севимли фарзанди Абдулмўминхон отасидан кўрқиб, тахти тагига яширинган экан буюриб, тортиб олиб, унинг ҳам қатлига ҳукм қилди].

Хулосаи калом, Абулфайзхондин кейин салотини чингизия насли муқатий бўлуб, манғит тоифасидин Абу-л-музаффар Раҳимхон ибн Ҳаким *бий* ибн Худоёр ибн Худойқули подшоҳ бўлуб, Шаҳрисабз, Ҳисори Шодмон, Кўлоб, Хўжанд ва Тошканд ва Туркистоннинг забт қилса ҳам андак вақтда Тошканд [яна] тасарруфидин чиқди. Вазири эронлик Давлат *қўшбеги* бўлуб, мамлакат тамоми ҳалли уқди анинг яди тасарруфида эди. *Қози улқузоти* Мулло Низомиддин ал-Ҳусайний эди. Раҳимхон асноий сафарда кўп тажаммул ва шаъну шавкат ва мутакаббирона юрар эди. Охири умрида бир кун Фиждувондин қайтиб келарда дарвеш ушбу байтни ўқубдур:

Дуди машғал пеш-пешу оҳи мазлумон зи пас,
Гирудори аҳли дунё панж рўзе беш нест.

[Машғаллар тутуни олдинда, мазлумлар оҳи орқада,
Дунё аҳлининг умри беш кундин ортиқ эмас].

Бу байтни эшитиб, Раҳимхон фоли бад қилиб, зиёда мағмум бўлуб, жумъа куни, ўн тўртинчи ражаб 1171/24 март 1758-нчи санада вафот қилиб, Абу Бакр Тархон жуворига дафн қилинди. Раҳимхоннинг таржимаи ҳоли. Раҳимхоннинг боболаридин Худоёр *бий* вазир маъносида *қўшбеги* ва ўғли Ҳаким *бий* *қўшбеги* ва *оталиқ* мансабида бўлуб, 1157/1744-нчи санада вафот айлаб, ўрнига ўғли Барот *қўшбеги* ва бошқалар ҳам ҳар хил улуғ мансабга мансуб бўлуб, Абулфайзхоннинг давлати тамом бу жамоа

тасарруфида эди. Хусусан, Нодиршоҳ Бухорога келганда ўзбекиялардин олти минг кишини интихоб қилиб, аларга Раҳимхонни сардор айлаб, Эрон ва Ҳиндистон расмича, анга хон лақабини бериб, ўзи ила бирга олиб кетиб, яна қайтариб юбормоғи, бу мулкга би-л-кулли тасаллут ва тасоҳиб бўлмоғига сабаб бўлди. Гарчанд, аввалғи ҳолида жулуси тахт ва русуми подшоҳлик Абдулмўминхон, баъда Абдуллоҳхон номига қилса ҳам тобора қуввати ва макинати зиёда бўлуб, душанба куни раббий ул-аввал [24 ноябрь – 24 декабрь]да 1170/1756-нчи йилда тахтга жулус қилиб, бошига подшоҳлик тож қўйуб, хутбани ва сиккани ўз номига қилиб, мустақил подшоҳ бўлди. Нодиршоҳнинг Бухорога келганига сабаб, Нодиршоҳ Ҳиндустон сафаридин қайтганда Абулфайзхон ва Ҳаким *оталиқ* сарҳадни сақламоқ учун Урганч хони Йўлбарсхон ила иттифоқ қилишиб, олтмиш минг аскар Қаршу тарафига юборсалар ҳам аскарни нодириянинг бир тоифасига муқовамат қилолмай, мунҳазим бўлуб қайтдилар.

Абулфайзхон Нодиршоҳга муқобил бўлмоқга тоқатлари йўқлигини билиб, муносиб ҳадялар ила Хўжайи Жўйборийни элчи қилиб, Пешоварга, Нодиршоҳга бу мазмунда арзу ҳол айлаб юборди:

«Ман аз дудмони салотини собиқам, қуввати муҳорабаи он шаҳриёри фалакиқтидор надорам. Дар гўшае дуоғўям. Ҳар вақте ки ташриф намоянд меҳмонпазирам» [Мен ўтмиш султонларининг хонадонлариданман, фалакка ҳам кучи етувчи ўшал шаҳриёрга қарши курашишга қувватим етмайди, бир бурчакда дуо қилиб ётибман, ҳар қачон келсангиз, меҳмоним бўлгайсиз].

Абулфайзхоннинг бу арзаси Нодиршоҳга хуш келиб, элчиларни камо янбағи (ало қадри ҳол) эъзоз ва икром бирла мурахас қилиб, бу тариқа мактуб ёзди:

«Таҳрири шумо сидқ аст, лекин танбеҳи Элбарс аз жумлаи вожибот аст. Бар худ лозим кардем он бадфиолро жазо бидиҳем, иншооллоҳ! Баъд аз вуруди дор ус-салтанаи Ҳирот озими Балх ва аз он жо ба зиёфат ва расми мулоқот ба дидани он оли макони абват мақоми хоҳем омад. Меҳмонпазир бошанд ва андеша дар дил роҳ надиҳанд, ки чашм дар мулк ва моли он жаноб нест» [Сизни деганларингиз ростдир, аммо Элбарснинг танбеҳи бажарилиши лозим бўлган вожиб нарсалардан бўлуб, уни биз ўзимизга лозим деб билдик, у бадфеълга биз жазо бе-

рамиз, иншооллоҳ. Ҳирот салтанат уйига кирганимиздан сўнг Балхга, унда эса сиз олий макон ва юксак мақомнинг зиёфатига ва мулоқот расму русумини адо қилишга борамиз, сиз бизга мезбон бўлурсиз. Кўнглингизда ҳеч қандай андишага йўл бермангки, бизнинг диққатимиз сизнинг мулку молингизга қаратилмагандир].

Абулфайзхон хурсанд бўлуб, меҳмондорлик тадорикига шуруъ айлаб беҳисоб арпа, буғдой, гурунч, қўй ҳозирлаб, Абулфайзхон уламо ва содот ва аъёни мамлакат ила Қорақўлда бир-бирларига мулоқот қилғонда Нодиршоҳ кўп эъзоз кўрсатиб, ёнида ўлтурмоқга амр қилиб, Абулфайзхоннинг бошига тожи мурассаъ ва халъати фохира ила малбус айлаб, «Абулфайзшоҳ» хитоб қилиб, бир кечадин кейин қайтмоқга ижозат бериб, Нодиршоҳ икки кундин кейин Бухорога Чаҳор Бакрга келиб тушди. Бир кеча кун туруб Абулфайзхонни икки қизидин бирини ўзига ва бирини биродарзодаси Одилшоҳ ибн Иброҳимга никоҳ қилиб, Моварауннаҳр ҳукмронлигини Абулфайзшоҳга топшуруб, ўзбекилардин олти минг нафар интихоб айлаб, хонни ёрлиғ айлаб, Раҳимхон ибн Ҳакимхон *оталиқ*га топшуруб, ўзи ила биргалаштуруб олиб кетиб, ушбу аскари ила яна қайтариб юборди. Бу қувват ва шавкат ва Нодиршоҳ ҳимояси ила Абулфайзхондин кейин Раҳимхон библистиклол подшоҳ бўлди. Гарчанд, Абулфайзхон ила Нодиршоҳ бир тарихда вафот қилган бўлса ҳам, Нодиршоҳ ўрнига бўлган Аҳмадшоҳнинг Раҳимхонга ёрдам ва ионати Нодиршоҳдин кам бўлмади. Раҳимхондин кейин Фозилхон ибн Норбўтабек ибн Бадалбек ибн Ҳаким *оталиқ*, андин кейин амир Дониёл ибн Худоёр ибн Худойқули бир неча вақт Насафга ҳоким, Моварауннаҳрнинг амир ул-умароси, 1159/1746 йил Нодиршоҳ тарафидин Кармана аморати ҳам берилиб, 1192/1778 йилда вафот қилиб, жувори Ҳазрати шоҳ Нақшбандда дафн қилинди. Асрида *қўшбеги* ва қозиси Низомиддин халқга кўп жабр ва зулм қилиб, ҳаттоки, подшоҳ ҳузурига борганда беистиҳола борур эди. Бу ишдин норози бўлса ҳам амир Дониёл манъдин ожиз эди.

Бир кун Шоҳмурод *тўра* отасига арз қилдиким, ҳамма мамлакат ва анинг ҳосилоти *қўшбеги* тасарруфида, бизлар муҳтожлик аҳволотидамиз, нима илож бўлур деганда амир Дониёл «ман ҳам бу ишни биладман, лекин чорасидан ожизман» деблур. Шоҳ-

мурад *тўра* «иложини ман билурман» деб, Хўқанддин элчи келганда бир баҳона ила *қўшбеги*ни талаб қилиб, хилват уйда тайёрлаб қўйган жаллодлар ўткур пичоқ илан қорнини ёриб ўлдурбдур. Бу воқеадин бир йилдан кейин қози Низомиддинни ҳам шул тариқа қилди. Шоҳмуродбий ва Дониёлнинг қозиси Низомиддинга бирор киналари ҳам бор эди. Чунки бир вақтлар Шоҳмурод подшоҳлик таомдин ихтироз айлаб, ўз музди хизматидин зиндакорчилик қилмак муддаосида ҳаммоллик қилган эди. Дониёлбий қози Низомиддинга ўғли Шоҳмуроддин шикоят қилгонда, қози алҳамдулilloҳ бир неча барушду соҳибфаросат ўгулларингиз бор, бу эса мулк ва мамлакатга бадном ва номусшикан, бу девонани ноқис қилсангиз ҳеч истиҳоласи йўқ деган эди. Бу сўздан Дониёлбий мутааллам ва Шоҳмурод эса иттилоъ қилиб [хабардор бўлиб], кинадор бўлди. Қози ҳам доимо хойф [хавфсираб] ва ҳаросон бўлуб, Дониёлбийга илтижо қилиб, Шоҳмуроддин хавф ва ихтироз қилур эди. Дониёлбийнинг Маъсум, Маҳмуд, Умар, Фазл, Султонмурод, Рустам, Кенжаали, Ёқуб, Тўхтамиш, Дарвиш ва Ражабали ном ўн бир ўғли қолди. Андин кейин отаси Дониёлбийнинг васияти бўйича амири маъсум ал-маъруф Шоҳмуродбий Бухорога подшоҳ бўлди, сўфиталъат дарвешсурат эди. Подшоҳ бўлмасдин илгари шайх Сафар ном зотга мурид бўлди. Шайх «сан золим ва золимзодасан, нечук риёзат ва хизмати машойихга тоқат қиласан», деганда Шоҳмуродбий қасам баистиқомат қилиб, халқ назарида хор, золиллиқ илан ҳаммоллик қилур эди. Халқ ани девона гумон қилур эдилар. Отаси харчанд манъ ва айб қилиб, санга хазинадин вазифа берилур деса ҳам, қабул қилмай, тамом бир йил хизмат қилиб, шайх наздида мақбул бўлди. Баъд умури давлат ва ҳукуматга мудохил қилиб, амр би-л-маъруф ва наҳий ани-з-зикр қилиб, *қўшбеги* ва қозини қатл қилди. Бу аҳволдин биродарлари дилига хавф, тушуб, отасидин кейин би-л-истиқлол волийи Бухоро бўлди. Вазири Ўткур Сўфи ном зот бўлуб, қозиси Мирзо Фазл ва мўътамади Муҳаммадамин *тўпчибоши* ва Хўжа Содиқ қизлар *огаси* ном зотлар эди. Бир йилдан кейин биродари Тўхтамишбий амри ила Фаридун ном кул бир кеча юзига пичоқ солса ҳам зарар қилмади. Тўхтамишни Чоржўйга бадарга қилиниб, Фаридун осилди.

Марви шоҳи жаҳон ҳокими Байрамали ва Хўқанд хонлари бирлан Дониёлбий ораларида мусолаҳа бўлуб, Байрамалини

фарзанд ва Байрамали ул зотни падар деб хитоб қилур эди. Вафотидин кейин ҳадялар ила таъзиянома ёзиб юбориб, Марвада фуқароларга ош бериб, хатми қуръон қилдурди.

1211/1796-97 санада Оға Муҳаммадхон қожор кўп аскар ила Машҳади муқаддасга келиб, ани тасхир ва забт айлаб, ҳукмдори Нодиршоҳ сулоласидин бўлган Шоҳруҳ ибн Ризоқули мирзо ибн Нодиршоҳни азоб-уқубат илан қатл айлаб, авлоди атбоъ ва хизонаи нодирияни олиб Мозандаронга кетди. Нодиршоҳ авлоди аксари Ҳирот тарафига бордилар. Уларни Маҳмудшоҳ ибн Темуршоҳ эъзозу икром айлади.

Андин изну ижозат олиб, Нодир мирзо ибн Шоҳрухмирзо авлоду ихвон ва атбоълари бирлан Кобулға, Замоншоҳ ҳузурига бориб, икки ўғли Имомқули мирзо ва Ҳайдар мирзони йигирма нафар мулозимлари бирла Бухорога Шоҳмуродбий ҳузурига арза илан юборди. Арзанинг иборалари ушбудур: «алҳамдулиллоҳ ба сари кулли олам машҳур аст, ки жадди мо Нодиршоҳ дар ҳаққи Бухоро бади накард ва риоят намуд ва афи фаи Абулфайзхонро ба ақд овард, ки як афи фа алҳол ба ақди никоҳи шумо волидаи Амир Ҳайдар мебошад. Ҳаққи хеши ва қаробат дорем ва низ Муҳаммадраҳимхон, ки ибни амии шумо буд аз давлати шаҳаншоҳии Нодири соҳиби бахт ва тахт ва мулки Бухоро шуд, ки ал-миннат лиллоҳи наслан баъда насл ба жаноби шумо расида ва низ бар рои оламон зоҳир ва ҳувйдо аст, ки жаддам Нодиршоҳ баъд аз таҳқиқи дини мубини ривожии аҳли суннат ва жамоатро доданд ва тоифаи қизилбоширо мардуд ва мансух сохта буд. То ӯ буд, ки тоифаи мазкура фурсат ёфта дар манзили Хийушон мин мамолики Курдистон он шаҳри ёри нектинатро шаҳид сохта аз он рӯз моён доимо риояти аҳли суннат ва жамоатро доштаем ва ал-вақт Муҳаммадхони нобакор мамлакати моро қаҳран ва жабран забт намуд. Падари аъмми моро ба даражаи шаҳодат расонид. Моён автон ва мамолики худро гузошта фирор намуда ба қурби жувори аҳли ислом овардем. Ал-вақт камина бо биродарон озими Кобул шудаем. Қиррат ул-айнон қуввати басираи жаҳондори Имомқули мирзо ва Ҳайдар мирзоро ба меҳмони ба хизмати шумо фиристодем. Умед, ки лутф ва марҳаматро дар ҳақи ғарибон дарег надоранд ва имдод ва асодро базл намоянд шояд, ки Машҳадро аз дасти қочор аҳз шавад ҳар гоҳ фатҳ рӯй диҳад сикка ва хутба ба номи сомни он жаноб шавад. Моён мутеъ ва дохилмансубон ва маҳсуб хо-

ҳем спуд ва-ас-салом» [Оламларнинг парвардигорига шукурлар бўлсин. Машҳурдирки бобомиз Нодиршоҳ Бухорога ёмонлик қилмади ва ҳақнинг ҳуқуқига риоя қилди. Абулфайзхоннинг қизини ўз никоҳига олдики, яна бир афифаси эса ҳозир сизнинг никоҳингиздадирки у Амир Ҳайдарнинг онасидир. Қариндошлик ва яқинлик ҳақ-ҳуқуқига эгамиз. Яна амакингизни ўғли бўлмиш Муҳаммадраҳимхон шоҳаншоҳ Нодир давлати туфайли Бухоро мулкининг тожу тахтига эга бўлди. Оллоҳга шукрки, бу наслдан наслга ўтиб, сизга етиб келибди. Яна олимларнинг фикрига мувофиқ, очиқ ва равшанки, бобом Нодиршоҳ дин ишларини таҳқиқ қилиб, аҳли суннат ва-л-жамоатга ривож берди, қизилбошларни ҳайдаб, йўқ қилди. Лекин у тоифа фурсат топиб, Курдистон мамлакатидан бўлган Хайушон манзилида бу пок қалбли шаҳриёрни шаҳид қилди. Биз шу кундан эътиборан аҳли суннат ва-л-жамоатга риоя қилиб келамиз. Ҳозирги пайтда нобакор Муҳаммадхон мамлакатимизни ғазаб ва жабр билан эгаллаб олди. Кўр бўлуб олган отамизни шаҳид қилди. Бизлар ватан ва мамлакатимизни ташлаб, қочиб, ислом аҳлига қўшни ва яқин жойга келтирибмиз. Шу кунларда бу камина ўз биродарлари билан Кобулга йўл олганмиз. Икки кўзимнинг қароси, подшолик кўзининг қуввати Имомқули мирзо ва Ҳайдар мирзоларни сизни ҳузурингизга меҳмонга жўнатдик. Умидимиз шуки, лутфу марҳаматингизни бу ғариблардан дариг тутмагайсиз, ёрдам ва аскар билан сарафроз қилгайсизки, шояд Машҳадни қочорлар қўлидан олсалар. Агар ғалаба юз берса, танга ва хутбани сиз жанобнинг номига қилурмиз, ўзимиз эса сизга итоат қилувчилар ва мансуб кишилар қаторидан ўрин олурмиз. Вассалом].

Нодир мирзога Замоншоҳ ибн Темуршоҳ ҳурмати лойиқи ила Пешовар шаҳрида маскан ва вазифаи кифоя тайин қилди. Имомқули ва Ҳайдар мирзо 1212/1797-98-нчи сана отасининг аризаси ва Шоҳ Маҳмуднинг мактуби ила Марв йўли бирлан Бухорога дохил бўлганда, минора тагидин жой тайинлаб, бир йил муддат турғондин кейин маълум бўлдимки, турган била ҳеч имдод ва баҳра ҳосил бўлмас, Ҳиротга ружуъ қилмак учун ижозат сўраб, Ўткур Сўфи вазир воситаси ила баҳазор машаққат мураҳхас бўлуб, Муҳаммадамин *тўпчибоши* таҳти раёсатида Марвга қараб азимат қилдилар. Лекин амир Шоҳмурод хуфёна *тўпчибошига* дарёи Жайҳунда ғарқ қилмакга амр қилди. *Тўпчибоши* шаҳзодаларни манфаатдин қолган эски қайиқга

Ўлтурғузди. Алар бу хиёнатга мутталиъ бўлуб, икки машк топиб, дам қилиб қайиқ ғарқ бўларда ҳазор машаққат ила машклар бирла соҳилга чиқсалар ҳам, тўпчибоши аларни Чоржўй қалъасига тўхтатиб, сурати ҳолни амирга маълум қилди. Шоҳмуродхон Урганч хони Элбарсхон набираси Қозоқ тўрани ҳозирлаб, Нодиршоҳ сани бобонгни қатл қилган эди. Сан Чоржўйга бориб, анинг набираларидин қасос олгил, анинг асбобларини санга инъом қилдим, деди. Қозоқ тўраси Чоржўйга бориб, Жўйбор ҳокими Оллоҳқулибек қўлидин шаҳзодаларни олиб, анвоъи уқубатлар ила ҳар иккисини қатл қилди. Шоҳмуродбийнинг бу иши ниҳоятда қабиҳ бўлганлигидин ўз мамлақати уламолари ва халқи орасида таън ва маломатга сабаб бўлди.

Шоҳмуродбий 1215/1800-нчи санада жумъа кечасида, ражаб ойининг ўн учунчисида (30 ноябрь) олтмиш уч ёппида вафот қилди. Дафн қилинмай, уч кун тўхтатилиб, Қаршида ўғли ва валиаҳди амир Ҳайдар келиб, жанозасини ўқуб, душанба куни кечқурун Бухоро шаҳри ичига дафн қилинди. Ўзидан кейин уч ўғли қолди. Амир Ҳайдар волийи Қарши, Носирбий волийи Марв ва Ҳусайнбий волийи Самарқанд эрди. Шоҳмуродбий зиёда сўфий, дохили сулук ва муравважи шаръи шариф, таомни ўз касби ҳалоллидин эди. Пичоқни қини[ни] ясаб, сотиб, ҳосил қилган касбидин акл [таом] қилур эди. Бухорода бўлган мадрасаларнинг авқофини жорий қилиб, аҳли илмнинг эъзоз ва икромини бажо келтурар эди. Бухорода Гулобод кўчасида мадрасаи Амир демак [номи] ила машҳур бир кичикроқ мадраса бино қилди. Асрида Бозорхўжа ном маҳаллада Муҳаммадамин *тўпчибоши* ҳам бир мадраса бино қилди. Аҳли Бухоро эътиқодича бешак «валийи мужаддади алф миа» дер эдилар. Лекин ўшал вақт шайхларидин эшон Халифа Ниёзқули ат-Туркманига махсуслаб таёрлаган таомни ул халифа емас эканлар. Мулло Хидоятуллоҳ нақлига қарағонда, Қози Тарсун Боқий ибн Абдураҳим ал-Бухоройи ерлардин танобона олмоқ бидъатини ихдос қилди, золим дер экан. Баъзи нақлга биноан эшон Мусахон ибн Исохон Даҳбидий бир вақт ёронлари ила бир ерга борар вақтда орқасидин Шоҳмуродбий аркони давлати ила келиб етганда, бошига ридосини бурканиб, юзини девор тарафига қўйган сабабини атбоълари савол қилганда, «золим мани кўрмасун ва ҳам мани кўзум анга тушмасун» деган жавоб берибдурлар.

Андин кейин ўгли амир Ҳайдар отасининг жанозасини ўқуб, дафн қилгондин кейин аркга чиқиб, тахтга ўлтуруб маросими байъат ижро қилинди. Отасининг авохирини умрида ораларида андак кудурат воқия бўлб, Қаршига волий қилиб юборган эди. Лекин Ўткур Сўфи ва Хўжа Содиқ қизлар *огаси* барча мутасаддиларни қайд қилиб, маййитни аркда тўхтатиб, Қаршига, амир Ҳайдарга хабар юборди. Эртаси, жумъа кунини шаҳар аҳолисига аҳвол маълум бўлб, Шоҳмуродбий биродарларидин Умарбий ва Маҳмудбий ва Фазлбий мусаллаҳ бўлб, жамияти кассира илан Регистонга келиб, номози жумъадин илгари аркга ҳужум қилган бўлса ҳам Муҳаммадамин *тўпчибоши* ва *қози* Фазл жамъ бўлган халойиқларга ҳазрат амир осийларни торож қилурга буйурадурлар, деб овоза қилгонда Умарбийнинг уй асбоблари халқ тарафидин торож қилиниб, ўзи авбошлардин қочиб, Миёнкол тарафига кетди. Ўткур Сўфининг бу саъй-ижтиҳоди учун они *қўшбегилик* мансабида барқарор қилиб, ўгли Ҳакимбийни волийи Қарши қилди. Фазл ва Маҳмудбийлар ва волийи Кармина Куёвхўжа иттифоқлашиб, амирга осий бўлб, Панжшанба ва Каттақўрган ном шаҳарни забт қилдилар. Шаҳрисабз ҳукмдори Ниёзалибек ҳам уларга мувофақат қилди. Амир Ҳайдар уларнинг устига қўшун тортиб боргонда, Куёвхўжа Шаҳрисабзга ва Маҳмудбий Хўқандга қочиб кетдилар. Фазлбий авлод ва тавобиотлари ила дастгир ва мақтул бўлдилар. Ондин кейин Самарқанд волийси Хусайнбийнинг Шаҳрисабз ва Хўқанд бирла иттифоқ бўлушган хабари шойиъ бўлб, они ушланиб, Бухорога келтурулб, иттифоқ бўлганига инкор ва қасам қилса ҳам, бир неча нафар хизматкорлари мақтул бўлб, ўзига тараҳҳум юзасидин гўшанишин айлаб, кунлик вазифа муқаррар қилиб, ўрнига Давлат *қўшбегини* волийи Самарқанд қилди. 1219/1804-нчи санада амир Ҳайдар Ўратепага қўшун қилиб борди. Ўратепа волийси инод қилмай ҳадя ва тортуғ ила истиқбол қилган эди. Бо вужуд тазвир ила бир одамни хундор қилиб, сохта баҳона ила қатл қилиб, шаҳарни забт айлаб, Қобилбек ибн Ўткир сўфини анда волий қилди. Халқ бу иш учун кўп ранжидахотир бўлдилар. Шу йили Мир Аловуддин ном бир зотни Московга элчи қилиб юборилди. 1221/1806-нчи сана Хоразм хони Элтузархон Бухоро атрофини талон-торож айлаб, эллик минг қўй ва бир неча минг туя олиб кетди. Яна бир неча маротаба келиб, Бухоро атрофини ғорат қилди. Бу сабабдин Бухорода шўришу парижонлик пайдо бўлди.

Охири амир Ҳайдар Хоразм устига ўттиз минг аскар юборди. Бу хабарни эшитиб Элтузархон ўн икки минг аскар илан Жайхун дарёсидин Бухоро тарафига қараб ўтуб, икки қўшун бир-бирларига муқобил бўлганда Хоразм қўшуни тайёр бўлолмаганидин саросима бўлуб, Элтузархон бошлуқ кемага тушуб қоча бошлаганини кўруб, аксар Хоразм қўшуни кемага тушармиз деб ҳужум қилгонда, кема ботиб, ҳамма ҳалок бўлуб, дарёнинг усти ҳаммаси қаро бўрк бўлуб кўрунди. Бу воқеада Элтузархон ўзи ва аҳли байтидин Ҳасанмуродбек ва Жонмуродбеклар талаф бўлуб, улуғ биродари Қутлуғмуродбек ила бошқа саркардалар асир бўлди. Аларни бир ҳафта тўхтатиб, қасами муғолаза илан Қутлуғмуродни *иноқ* ва волийи Хоразм қилиб юборилди. Аммо аҳли Хоразм анга рози бўлмай, Муҳаммадраҳимхонни хон қилдилар. Қутлуғмурод амирга мактуб ёзди, ман аҳдимда собит ва устуворман, лекин аркони давлат ва фуқарою уламо, сулаҳо ва аҳли мамлакат биродарим Муҳаммадраҳимга байъат қилиб, ман келмасдин илгари хон қилибдурлар. Мани дахлим ва эътиборим йўқлигинин рози бўлдим, деб.

Маҳмудшоҳ ибн Темуршоҳ биродарларига ғалаба қилиб, Кобулда подшоҳ бўлганда, Замоншоҳ одами фозил ва оқил ва мусоҳибу муҳиб уламо эди. Биродари Маҳмудшоҳнинг сўзини қабул айлаб, онинг инқиёд ва итоатига дохил бўлди. Маҳмудшоҳ камоли эҳсон ва раия ва тамоми ҳурмат вазифаи йавмия тайин айлаб, ҳар муддаосини ҳосил қилур эди.

[У] 1231/1815-нчи санада ҳарами ва авлоди, хадаму атбои ва филлари илан Балхга, ҳазрат Шоҳмардон зиёратларига келди. Балх ҳукмдори Қиличалихон истиқбол қилиб, иззат ва эҳтиром бирла, меҳмоннавозлик кўрсатди. Йигирма кун турганда амир Ҳайдар таклифи илан Бухорога келди. Амир ани кўп эъзозу икром айлаб, ҳар бир ойга икки юз тилло вазифа муқаррар қилиб, кечалари худи амир ул меҳмоннинг ҳузурига бориб, тасалли бериб, суҳбат қилур эдилар. Шаҳзоданинг ўн тўрт ёшида бир зебо қизи бор эди. Ани амир сўраганда шаҳзода узр кўрсатди. Амир: «Қизга эр лозим, мандин авло қизингга эрни қайдин топарсан, болиға қизни шаҳар ба шаҳар олиб юрмоқ мувофиқи шаръ эмас, ва яна Балхни олиб санга берурман» деб ваъда қилди. Шоҳ Замон қизни жабран олмоқни фаҳмлаб, хомтамаи Балх ва комталх [лик] ила қазога рози бўлуб, қизни бермоқ бўлди.

Амир йигирма минг бухорийзарб тилло пул ила ҳар жинс либос ва анвойи асбоблар тайёрлаб юборди. Аммо қиз либосларни киймай ва асбобларни қабул қилмай, ўзининг либос, асбоб ва жавоҳиротларини ўзига дар бар қилди. Муни кўруб, аҳли Бухоронинг ақли хира ва кўзлари тийра ва ҳайрон бўлдилар. Шоҳ Замон бир неча вақт Бухорода умидворлик илан туруб, кўрди. «Овози духул шунидан аз дур хуш аст» [катта нағоранинг овози узоқдангина ёқимли эшитилади] мазмунича, ҳеч бир мадад ва истионат ва риоят кўрмади. Би-л-охир маъжос бўлуб, Ҳиротга ружуъ қилди.

Амир Ҳайдарнинг охири асрларида Урганж хони Муҳаммадраҳимхон ва Шаҳрисабз ҳокими ва хитой-қипчоқ тоифалари амир Ҳайдар муқобилига ёв бўлуб, бир неча маротаба муҳорабалар воқеъ бўлуб, охири дафъ қилиниб, тасалли топгандин кўп ўтмай умри тамом бўлуб, 1242 санада ўн учунчи раббий ул-аввалида, чаҳоршанба куни [16 октябрь, 1826] вафот қилиб⁷⁶, жанозасига қози Абулҳасан имоматлик қилиб, вазири Ҳаким қўшбеги бино қилган мадрасаи Олия демак ила маъруф мадраса жуворида бир ҳужрада дафн қилинди. Волидаси Шамсмоҳ бинт Абулфайзхон эди. Раҳимхондин қолгандин кейин Шоҳмуродбий олган эди. Бинобарин, ҳукуматининг аввалги вақтида истеъмол қилган муҳри бу тариқа эди.:

Насли Чингиз, Оли пайғамбар, азизи Мисржоҳ,
Вориси тахт ғозии Мир Ҳайдар подшоҳ.

[Чингиз насли, пайғамбар хонадонидан ва Мисрнинг шавкатли азизи,
Тахт вориси, ғозий Мир Ҳайдар подшоҳ].

Иккинчи муҳрида:

Зи баъди Абулфайз хони шаҳид,
Шаҳу тахти шоҳи ба Ҳайдар расид.

[Шаҳид бўлган Абулфайзхондин кейин
Шоҳлик тахти Ҳайдарга тегди],

байтлари ила мусажжаъ эди. Бунга бино қилиб, даъвийи саййидот ва авлоди чингизият ила Абулғозихон хутба ва сик-касини қатъ қилиб, ўз номига қилди. Аҳёнан баъзи жумъада-ги хутбада имом бўлганда «Аллоҳума арҳам ал-амир ал-ка-бир ал-марҳум» деб оталарини дуо қилар эрди. Эшон халифа Ниёзқулининг жанозасига ҳозир бўлуб, хусусан мазкур зот-нинг қойим мақом сажжодалари бўлган халифа Бозорнинг вафотида жанозасига ҳозир бўлуб, қабр бошига бориб, су-раи «Таборақ» ўқуди. Унинг асрида Хўқандда Умархон ҳук-мрон бўлуб, кўп фозил ва шуароларни йиғиб, мажмуъ аш шу-аро(дин) мажлис ташкил этган эди. Умархон шуароларидин Мирзо Жунайд Умархон номидин ушбу мисрани машқ қил-ган экан:

Сазад ки мири Бухоро мутеи ман гардал,
Умар ба амри хилофат муқаддам аз Ҳайдар.

[Бухоро амири менга итоат қилса арзийди,
Негаки Умар халифалик ишида Ҳайдар
(Ҳазрати Али) дан олдиндур.

Бу байт амир Ҳайдарга масмуъ бўлуб, бир неча вақтдин ке-йин мирзо Жунайд Бухорога бориб, амирга манзур бўлганда амир мазкур байтни онинг ёдига солди. Мирзо Жунайд фи-л-бадиҳа:

Сарам хоки раҳи ҳар панж сарвар,
Абу Бакру Умар, Усмон, ду Ҳайдар.

[Бошим бешта сарвар йўлининг тупроғи бўлсин,
Улар – Абу Бакр, Умар, Усмонун яна икки Ҳайдардир],

деган эдим деб жавоб қайтариб, бо вужуд амирдин ваҳмнок бўлуб, фурсат топиб, Шаҳрисабзга қочиб келди.

Шаҳрисабз волийси кўп ҳурмат кўрсатиб, мирзонинг ёта-дургон хонасига қанча посбон кўйса ҳам, амир тарафидин юбо-рилган қотиллар бир кеча фурсат топиб ўлдуруб, бошини олиб кетди деган афвоҳи носда машҳурдир. Шаҳид бўладургон ке-чада мирзо Жунайд бир ғазал айтган аввалги мисраи шулдир:

Ман он мурғам, ки на бисмил шудам на зеби фитроке,
На аз хунам замин олуда шуд на домани поке.

[Мен бир қушманки, на сўйилганман ва эгарга осилганман,
Қонимдан на ер бўялгану на бировнинг этаги].

Амир Ҳайдар марҳумдин Ҳусайнхон, Умархон, Абдуллоҳхон, Насруллоҳхон, Баҳодирхон, Зубайрхон ва Жаҳонгирхон номида ўғуллари қолди. Аммо уларнинг аксаридин нохурсанд, ораларида кудурат ва ваҳшати комил эди. Отасининг асрида Қарши волийси эканида Мулло Миракхон Ан-Насафийдин таълими илм қилиб, Бухорода мулло Фахриддин ибн Иброҳимдин аҳзи қироат қилиб, ҳофизи Қуръон бўлган эди, деб халқ орасида машҳур эди. Гарчанд, нитоқи мулку давлати заййиқу қосир ва қуввати тасаллут ва иқтидори заиф ва фотир бўлса ҳам умури мамлакатни халифаи Бани Аббосия услубида, хусусан, Ҳорун ар-Рашидга тақлид қилур эди. Турк султонларидин султон Ал-Маҳмуд ибн Абдулҳамидхонни халифа деб изҳори итоат қилур эди. Хотинлар бирла мушоираси ғоят даражада кўп эди. Андек таъриф тавсифни эшитган қизларни никоҳлаб олиб, бир кеча ётиб, талоқ қилур эди. Ҳаттоки, Кобул шаҳзодаси Шоҳ Замон, Ҳисор волийси Саййидбий, Шаҳрисабз волийси Содиқбий ва бошқа ақобиру аъёни вилоятларига шул тариқа муомалалари кўп бўлди. Аҳли илм ва талабага муҳаббат ва суҳбат айлаб, аларга закот бериб, ихтилот айлаб, дарс этмакка рағбат қилиб, ўз арки ўрдларида вақти муайянларда толиби илмларга дарс этмак ва улар бирла мажолисот ва китобхонлик қилмак бирла машғул бўлур эди.

Тақарруб ва тараққий талабида зурафо ва азкиялардин Маҳмуд Ғаний демак ила маъруф мулло Абдулазиз ибн Абдулғаний ва Мулло Ҳожибой ибн Сафар ал-Муҳаммадий ва Мўминхўжа Вобкандий ва мулло Ҳусниддин ибн Башир Туфторий ва мулло Абдулғаффор ибн Саид аш-Ширвоний ва буларга ўхшаш зотлар ҳузурларида дарсхон ва истимоъ қилиб, халқи кассир жамъ бўлуб, илм ва фазл бирлан машҳур эди. Ҳоли ҳаётида бир кичикроқ мадраса бино қилиб, мадрасаи Амир ва Олийча демак ила машҳурдир. Онинг асрида савдогарлардин мулло Турсунжон ном бир зот 1220/1805-нчи санада Бухорода бир катта мадрасага шуруъ айлаб, итмомига умри вафо қил-

май, амирни васий қилиб, итмомига еткузулди. Доимо уч нимарсага афсусу надомат қиламан, бири, гўё Хўжа [Жунайдуллоҳ Ҳозик]ни ўлдурғонимга, Мулло Насриддин ал-Қурсовий илан Хўқанд хонининг *сараскари* Ражаб [қўшбеги] Ғалчани ўлдурганимга деганлигин нақл қилур эдилар. Қозийи калон Мавлавий амирни вафотидин кейин амири Саъид таъбири илан шаҳарларда ҳам бу исм ила мазкур бўлуб, баъзи хатиблар «аллоҳума арҳам ал-амир ал-кабир ал-маъсум ва-л-амир ас-саъид ал-марҳум» деб жумъа хутбаларида зикр қилур эди, раҳматуллоҳи алайҳ.

Ондин кейин катта ўғли амир Ҳусайн подшоҳ бўлди. Онаси тарафидин Саййид Жўйборий хўжаларга насаб эрди. Амир Ҳайдарнинг вафотидан кейин Ҳаким *қўшбеги* Баҳодирхонга муҳаббат юзасидин Қаршига махфий одам юборса ҳам, амир Ҳусайн Бухорода ҳозир бўлган важҳдин тахтга жулус қилди. Баҳодирхон Бухорога яқин келиб, бу хабарни эшитиб, амир Ҳусайнга муқовамат қилолмай, хавф ва хосир ружуъ қилди. Лекин, амир Ҳусайннинг муддати салтанати кўп узоқ бўлмай, масмуман (заҳарланиб) вафот бўлди. Бу хусусда Ҳаким *қўшбеги*ни муттаҳам қиладулар. Амир Ҳусайн шужоъ ва соҳибқиммат, гоят сахий ва заки ут-табъ, фозил ва оқил, фаҳим ва саеҳдўст, мусофирнавоз ва раиятпарвар ва жаммоъ ул-кутуб эди.

Отаси асрида бир оз вақт волийи Кармина ва волийи Самарқанд бўлди. Хуфя хайроти кассира ва атою эҳсон қилур эди. Баъзи нақлга биноан, юз тилло ва минг тиллоийи Бухорийни адно одамига инъом қилур эди. Бинобарин, отаси норози бўлуб, назардин тушуруб, волийи Кармина қилиб, ўн минг тилло кифоя қилмас эди. Анинг заъмига отаси Баҳодирхонга изҳори муҳаббат ва ундин таржиъ айлаб, Бухорода ўзига ниёбатни таъвиз қилди. Амир Ҳусайн икки ярим ой муддат ҳукмронлик қилиб, 1244 йигирманчи жумоди I/1828-нчи йил, 29 ноябрь Бухорода вафот қилди⁷⁷.

Андин кейин биродари амир Умар подшоҳ бўлди. Амир Умар биродари амир Ҳусайн асрида Кармина волийси эди. Амир Ҳусайн бетоб ва ҳаётидин маюс бўлуб, Баҳодирхон истилоси ила аҳли авлод ва биродарлари тамом ҳалок қилмақ хавфи ила Умархонни таклиф айлаб, Баҳодурхон ва Ҳаким *бий* рағмига Бухоронинг хорижида сокин бўлмоқга амр қилди. Амир Ҳусайн таслими руҳ айлаб вафот қилғонидин кейин амир Умар шаҳарга дохил бўлуб, жулуси тахт ва лобиси тож бўлди. Лекин, подшоҳлик-

да кўп узамади. Доимо шаробу хамр, лаҳву лаабга мудовим ва мулозим бўлуб, ҳифзи мулку давлатни ҳеч бир эътибор ва илтифотга олмади. Бу фурсатдин истифода қилиб, Баҳодирхон Насафдин чиқиб Самарқандга дохил бўлуб, кўп катта қўшун жамлаб келиб, Бухорони муҳосара қилди. Шул муҳосара вақтида ҳам маскаратни тарк қилмай, доимо маст ҳолда экан. Ҳаким *қўшбеги* саъйи ва эҳтимоми ила шаҳарнинг бир дарвозаси очилиб, Баҳодирхон Бухорога дохил бўлуб, амир Умархон подшоҳларнинг оналарининг уйига махфий бўлуб, *нақиб* шафоати илан қатл қилинмай, Хўжажон демак ила маъруф қози Муҳаммадшариф ибн Атоуллоҳ хўжа бир отнинг орқасига миндуруб, аркдин чиқорда авом ун-нос билиб қолиб либосларини торож айлаб, ёлғиз иштони ила қолди. Икки кундин кейин Бухородин чиқиб кетиб, Ҳиротга бориб, Комроншоҳ ибн Маҳмудшоҳ ҳузурида бир муддат туруб, андин изну ижозат олиб, Фарғона дор ул-мулки Хўқандга, Муҳаммадалихон ҳузурига келиб, 1245/1829-нчи санада вабо касали ила вафот қилиб, жасадини Бухорога келтуруб, мозори шарифда бобоси *Дониёлбий* ёнида дафн қилинди. Фақат бир сағир ўғли қолиб, ул ҳам бир оз вақтдин кейин вафот қилди. Мулло Мирзо Солиҳ ибн Назармуҳаммад ал-Хўжандийга амир Насруллоҳ подшоҳининг жанозасини ўқуб дафн қилсун деб юборгани халқ орасида машҳурдир. (Мулло мирзо Солиҳ Бухоро муҳосарасида амир Умар тарафидин фатво ёзиб, амир Насруллоҳнинг боғии муфсид ва осий деб ривоят қилиб, муҳр босганлар жумласидин бўлгани учун бир сарзаниш ва таҳқир ва истихфоф юзасидин айтгандир. Ва илло жаноза ўқулган ва чириб фарсуда бўлган майитга жаноза лозим эмас) эди. Андин кейин биродари Амир Насруллоҳ Баҳодурхон подшоҳ бўлди. Онаси амир Ҳайдарнинг соҳиби ҳусну жамол ва соҳиб фаросат жорияси ва маҳбубаси эди. Амир Насруллоҳ Бухорога подшоҳ бўлгандин⁷⁸ кейин биродар ва ақорибларини тамом маҳв ва нобуд қилди. Зубайр ва Жаҳонгир тўраларнинг волидалари Жўйборий хўжалардин эди. Уларни Чоржўй тарафига юбориб, иъдом қилди. Ақобири давлатлардин Ҳаким *қўшбеги* ва Исма туллоҳбек ва Аёзбекга ўхшаш бир неча улуғ мартабадаги одамларни қатл ва амволларини ғорат қилди.

1254/1838-39-нчи санада Кобулга инглиз истило қилиб, амир Дўстмуҳаммадхон матруд ва мунҳазим бўлуб, Балхга келди.

Балх ҳукмдори анинг иззат-ҳурматини бажо келтуруб, бир неча муддат турғондин кейин амир Насруллоҳ таклифи илан уч минг кишилиқ ҳамроҳи ва авлоду атбоғи ва фил бирлан Бухорога келди. Афзалхон ном ўғли жамил ус-сурат, сабиҳ ул-худур, шаййиқ ул-қад эди. Анга Насруллоҳнинг майл ва рағбати тушуб, суҳбатига олмоқ бўлуб, талаб қилиб, одам юборган эди. Амир Дўстмуҳаммадхон зиёда ору номус айлаб, ҳаммият ва ғайрати афғониясига такя қилиб, ўғлини бермади. Икки орада зўр кудурат ва ваҳшат пайдо бўлди. Ҳаттоки, Дўстмуҳаммадхон ўзи илан биргалашиб турган авлоду биродарлари ва акобиру атбоғи илан аркга дафъатан ҳужум қилмакни қасд қилғони халқ оғзида машҳурдир. Дўстмуҳаммад фил олиб келиб, амир Насруллоҳга ҳада қилган эди, амир ани ўзига қайтариб юборди. Дўстмуҳаммадхон ижозат олиб, ҳажга бормоқ бўлуб, авлод ва атбоғи бирлан Бухородин чиқиб, Жайҳун дарёсига етганда амир Насруллоҳ бир неча одамни муаккил қилиб, дарёга ғарқ қилмак ёмон ниятини фаҳмлаб, бизни ҳалок қилмак қасди бўлса, ошкора халқ ичида ўлдурсун, бу тариқа ғадру жиноят бирла ўлдурмасун деб, Дўстмуҳаммадхон Бухорога қайтиб келдилар. Бир неча вақт Бухорода беқадру безътибор, хору залишлиқ ила туруб, ноилож беижозат Бухородин чиқиб кетиб, Шаҳрисабз сарҳадига етушганда, амир Насруллоҳ орқасидин аскар юбориб, алар етганда амир Дўстмуҳаммадхон бир боғча ичига кириб қамалиб, муҳораба қилишиб, икки орада кўп киши талаф бўлуб, охирида Дўстмуҳаммадхонни ушлаб, Бухорога олиб қайтдилар. Андин кейин Дўстмуҳаммадхон Бухорода атбоғларидин айрилиб, ёлғуз қолиб, зиёда фақру фоқага мубтало бўлуб, маҳаллаи Мираконда, ҳазрат Миён Қодир Соҳибзода эшон ҳузурларида авқот гузаронлиқ қилиб, яна асбоби сафар ва руфақоларини муҳайё айлаб, ҳазрат Соҳибзоданинг нафаси кимё асарлари илан кеча(си) шаҳар дарвозаси ёпилмасдин муқаддам хотунлар либосида, хуфёна шаҳардин чиқиб кетиб, Шаҳрисабзга борди. Шаҳрисабз волийси Хўжамқулибий эъзозу икромини бажо келтуруб, хоҳлаган жойиғача яроқ-аслаҳа бериб узатди. Дўстмуҳаммадхоннинг давлати янадин ружуъ айлаб, Кобулда подшоҳ бўлуб, Ҳирот, Балх, Қандаҳорларни атроф-жониби илан забт ва мусаххар айлаб, инглис билан мусолиҳа қилғонини амир Насруллоҳ эшитиб, кўп хавфу ҳарос ва андишага тушубди. Амир Насруллоҳ Дўстмуҳаммадхоннинг паришонлиқ асрида лашкар

тортиб, Балхга бориб, ани тасхир айлаб, ҳукмдори бўлуб турган Солиҳхўжа ном зотни қабз қилиб, амволу ашёсини торож айлаб, ўзини Бухорога асир қилиб олиб келиб, анвои азоб ва шиканжалар ила талаф қилди. 1252/1836-37-нчи санада Фарғона хони Муҳаммадалихон бирла ораларида Пешоғар ном қалъа таъмири хусусида мунозаат бўлди. Ул вақтда Эрон асирларидин жамъ қилиб, Бухорода бир неча юз низомий аскар ихтироъ қилинган эди. Ўшал вақтда бул тарафларда Бухородин бошқа мавзеларда асокири низомия ҳеч бир бўлмаган эди. Пешоғар қалъаси мунозиъи ва ҳам бошқа сабаблар ила амир Насруллоҳ Баҳодирхон қўшун жамлаб, Фарғона ўлкасига юруш қилиб, низомий аскарлари бирла осонлик билан Пешоғарни истило қилиб, андин Ўратепа ва Хўжанд шаҳарларига дохил бўлуб, андин дор ул-мулки Фарғона бўлуб турган Хўқанд устига келиб, Хўқанд шаҳрига дохил бўлуб «инна-л-мулука иза дахалу қарйатан афсадуҳа ва жаъалу аъиззата аҳлиҳа азиллат» [...аниқки, подшоҳлар қачон бирон қишлоққа (бостириб) кирсалар уни вайрон этурлар, аҳолисининг обрў-эътиборларини эса хор-зор қилурлар] деган сураи «Намл» 35-оятининг мазмунича, Муҳаммадалихон ва биродари Султон Махмудхонни ва волидаси-ю аҳли аёли, атбоъ ва аркони давлат ва аъёни мамлакатини тамом қатл қилиб, Фарғона шаҳарларидин аскарини талон-торож айлаб, кўзга кўрунган хазина ва дафина, асбоби сипоҳигари аслаҳаларидин тўпу тўпхонасини ва Фарғона уламо ва машойхларидин Бухорога юбориб, Хўқандда ўн кун туруб, Самарқанд волийси Иброҳим *парвоначини* Хўқандга волийи мухтор, ҳаттоки, «ҳукми ба қатл»гача изну ихтиёр бериб, мазкур йилнинг рабби II ойида амир Насруллоҳ Бухорога ружуъ қилди. Иброҳим *парвоначи* ҳам Хўқанд аҳолиларидин аксар кўзга етарларини қатл ва талаф қилиб, муҳораба вақтида қилган қатлу торожидин бошқа неча сағир, маъсум ва бегуноҳ зуафоларни андак баҳона илан ҳайвондек ётқузуб сўйдилар. Амир тамоми кибру ғурур илан эмди манга аҳаде муқобила қилолмайду деган хаёлда бўлди. Яна бухороликлар ҳам: «Бизнинг амиримиз жаҳонгир, оламни эгалловчи бўлди. Ҳозирги вақтда ўрусни олади, сўнг Исломбўлни эгаллайди», деб тафохур қилур эдилар.

Ондин кейин Фарғона аҳолилари бухорийларнинг ёлган шуҳратларига мағрур ва фирефта бўлганларидин кўзлари очи-

либ, мусолаҳа ва бепарволик илан мамлакатларини берганликларига афсусу надомат қилиб, иккинчи фикр мулоҳазага тушуб, давлат ва аҳволи қадимларини соғиниб, Мусулмонқул қипчоқ бош бўлуб, мақтул бўлган Муҳаммадалихон амакибаччаларидин Талос мавзейида, саҳрода, қирғизия орасида умргузаронлик қилиб турган Шерали ибн Ҳожибекни олдуруб, хон кўтаруб, Хўқандга келиб кирди. Иброҳим *парвоначи* ба ҳазор машаққат қочиб, жонини халос қилди. Амир Насруллоҳ бу хабарни эшитиб, Фарғона хонлари ва аъёни мамлакатлари ва аркони давлати ва хазинаю асбоби муҳорабаси комил ва тайёр вақтида осонлик бирлан тасаллут ва ғалаба этганидин эмди зафар топмоқни андақгина фаҳмлаб, Фарғона аҳлини тамом қатлиом қилмак иродаси илан қайта-қайта қўшун тортиб борса ҳам, ул ўйлаган мурод ҳосил бўлмай, бир оғи Хўқандни қамаб ололмай, аскарига футур етиб, бирор иш қилолмай, қайтиб кетди. Яна икки маротаба шул тариқа қасд қилиб келиб, муродига етолмади. Охирги сафарида Ҳратепа устига борганда Мусулмонқул чўлоқ тўрт кишини амирга элчи қилиб, яна аларга икки кишини қўшуб, қўлларига бошқа-бошқа мактублар бериб, амир сўраган вақтда мактубларни берарсиз, деди. Аммо тўрт элчига амр қилибдурким, амир Насруллоҳга бориб етганда арз қилурсиз, бизлар элчи тўрт кишимиз, аммо йўлда бизга икки киши ҳамроҳ бўлди, уларнинг ким эканлиги бизга маълум эмас деб, амир Насруллоҳга борганда арзи ҳол қилиб, тафтиш қилинганда мактублар бири Шаҳрисабз волийсиға, бошқа бир неча мактуб амирнинг ёнидаги бир неча улуғ даражадаги саркардалар номига «аҳду иттифоқимиз бўйича биз хориждин Баҳодирхон аскарига ҳужум қилмоқчимиз, сизлар ҳам дохилдин аҳдингизга вафо қилурсизлар» деган мазмунда экан. Амир бу хатни ўқуб, дафъатан ул икки кишини қатл қилиб, хавфга тушуб, отланиб, Бухорога қараб қайтди. Мундин кейин Фарғона қайғуси қолиб, Самарқанд ва анинг атрофини муҳофаза қилмак фикрига тушди. Мусулмонқул бу макру ҳийла илан муродига етиб, Фарғонани батамом Шералихон номидин забт ва рабт қила бошлади.

Шул вақтларда амир Насруллоҳнинг соқолига оқ пайдо бўлуб, Хўқанд қартайтурди деган сўзини халқ сўзлар эдилар. Бу миёнада Урганж хони Оллоҳқулихон ибн Муҳаммадраҳимхон келиб, Бухоро тавобиотидин ғорат ва торож қилиб, кўп

асирлар ва моллар олиб кетди. Иккинчи йил амир Насруллоҳхон Чоржўй шаҳридин ўтуб, Оллоҳқулихон устига бориб, Фатанга ном мавзени забт қилиб, аммо муҳорабада асир тушганларни қатл қилмай, балки, би-л-акс уларга инъому эҳсон қилди. Бу воқеа илан урганжликларга хавф ҳарос тушди. Ҳазорасб қалъасини муҳосара қилиб турган аснода озуқ-овқат етушмаган сабабдин аскар орасида парижонлик юз келтуруб, муҳосарани ташлаб қайтдилар. Йўлда келадурган аснода орқадаги Ўрда бозор аҳолиси орқамиздин хоразмийлар келиб кетди деган хавф айлаб, амир Насруллоҳхон бир тепа устига чиқиб, дурбин олиб, шошганидин кўзига қўёлмаган важҳдин кўзига ёш олиб, ажалимиз бу ерда экан, деб сўзлагани халқ оғзида машҳурдир.

1250/1834-35-нчи санада Эрон тарафидин Абдусамад Табризий ном зот Бухорога келди. Ул одам доно ва фозил ва ғоятда ҳунарманд ва закий ва соҳиброй эди. Онинг саъйи ва далолати ила Бухоро мамлакатаида бўлган Эрон асирларидин сотиб олиб ва бошқа важҳлар илан олиб, икки юзга яқин жамлаб, инглиз тартибида низомлик аскар тартиб қилиб ва бошқа уруш асбоблари ҳозирлаб, отларга таълим бериб, гарчанд адади оз бўлса ҳам яхши мунтазир аскар ихдос қилди. Бу сабаб ва бошқа сабаблар боис бўлуб, Фарғона заминига малик бўлган ўзбак хонларининг давлатини зеру забар қилиб, охири ажнабийлар мудохаласига сабаб ва боис бўлди. Ушбу Абдусамад таълими илан Шаҳрисабз мамлакатидин Чироқчи ва Яккабоғ ном қалъалар тасхир қилинди. Абдусамадга ноиблик рутбаси берилиб, амир Насруллоҳ наздида мақбул, ғоятда зътиборлик бўлди. Бир неча замондин кейин ҳассод ва душманлари кўпайиб, ҳар хил макруҳ тадбирлик сўзлар ила амир Насруллоҳни онинг хусусидаги ихлос ва муҳаббатини қайтариб, охир тўпхона раёсатини бир нодон жоҳил саркардага топшуруб, Абдусамадни унинг таҳти фармонида қўйди. Абдусамад бу ишдин ғоятда ору номус қилиб, ниҳоятда кўнгли ранжиб, ораларида кудурат пайдо бўлуб, амирнинг ёмон ниятидин хавфу талошга тушуб, Бухородин қочмоқ фикри илан Шаҳрисабз ҳокими илан аҳду иттифоқ қилиб, амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабз урушида Абдусамад ўз табааси ва тўплар ила амирдин кўп илгари кетганликдин амир ваҳима қилиб, тўхтамоқга амр бериб, киши юборса ҳам қулоқ солмай, кетиб турғонда амир

кетидин аскар юбориб, Шаҳрисабзга яқин келганда етиб, муҳораба қилиб, олиб қайтиб, они зиндонга солиб, охири муни ҳам қатл қилди. 1268/1851-52-нчи санада Эрон ҳукмдорлари Муҳаммадшоҳ Қожор амакибаччаларидин нима сабаб бирла бўлсун Эрондин Шоҳруххон ибн Иброҳимхон Бухорога келиб, они Абдусмад Табризий хизматига мубошир ва мутавалли қилиб, Қарокўлни инъом қилди.

1254 санаи ҳижрийда, 1838 милодийда Бухоройи шарифга амир Насруллоҳхон ҳузурига инглиз ҳукумати тарафидин элчи бўлуб, полковник Сутуд Дорат/Стоддардт келган эди. Мундин буён инглиз ҳукумати биринчи дафъатан бошлаб, Моварауннаҳр ҳукумати илан муносабати дўстона турмоқга ният ва мубошарат этган эди.

Шул асноларда англислар афғонликлар ила муҳораба қилишиб, Афғонистонга кирган эди. Элчи бўлуб келгон Сутуд Доратнинг маслак ва муддаоси англислар тарафидин бирор турлик ёмон ният ва ё зарар келтурмасликга амирни ишонтуруб, бошқа давлатнинг, яъни Русиянинг бу мамлакатларга қасд ва тажовузидин сақламоқ ва мудофаа этмакни хоҳлагандин иборат эди. Мунинг ила баробар, агар амир хоҳиш қилиб, муносиб кўрса, Бухоро аскарини жадид ва тезотар тўплар ила силоҳлантурмак ва аскарий муаллимлар бермак ва Русиянинг хуфя ҳаракат муддаосидин Бухоро ҳукуматини хабардор этмак эди. Амир Насруллоҳ инглиз элчисини икки мартаба ҳузурига қабул қилиб, яхши муомала кўрсатиб, баъд ул яхши муомаласини табдил қилди. Полковник Сутуд Дорат мирзохона ва котибхона тарбиясидин олган юмшоқ сиёсийонларда бўлмай, аскарий тарбия олмиш тўғри, жасур, қаттиғ ва ўткур бир одам эди. Мунинг учун Бухоронинг эски усули русумларига ортуқ даражада диққат қилиб, зеҳн солмаган эди. Доимо элчихонадин чиқиб, Бухоро бозорларини томошо қилур эди. Аксар отлиқ юруб, Арки олий майдонидин, яъни Регистондин ўтар вақтда аҳли шаҳар одати бўйинча отдин тушмас эди. Ваҳоланки, амир турадиган Арки олий олдидин ўтарда амирга эъзоз юзасидин отдин тушуб ўтар эдилар. Инглис аскаримаъмури Бухоронинг бу тариқа эски одатларидин ғофил бўлур эди ва ёки бу тартибларга лозим даражада аҳамият бермас эди. Ҳар нима бўлуб амир Насруллоҳ элчига ғазабланиб, зиндонга солмоқга фармон берди.

Инглисдек дунёда энг улуғ бир давлатнинг, дунёда энг қавми мутамаддин миллатнинг дўстлик робитаси келтурмиш ва муованат ваъда қилган элчиси зиндонга солинган эди. Амир Насруллоҳ шул даражада қаҳру ғазаблик эдиким, ҳеч бир вазир рўбарўсига келиб ишнинг номаъқулини айтолмас эди. Ул вақтларда Бухаро умаролари орасида Русиянинг ва инглизнинг ва аҳволи оламнинг нима эканлигини билган киши йўқ эди. Балки инглиз элчисининг ҳибс бўлганига хурсанд бўлуб «бизим амир шул тариқа улуғдурким, бу тариқа шавкатлу инглиз элчисини зиндонга банд қилди», деган фикрлар ила тафоҳир қилур эдилар. Хусусан, мазкур йилларда амир Насруллоҳ Хўқандда, Хуросонда бир хил музаффариятга ноил бўлганлигининг баҳодир, жаҳонгир замон ҳисоб қилур эдилар. Ҳар нечук бўлуб инглиз элчиси икки йилга яқин зиндонга етиб, андин озод бўлуб, Бухорода тўхтаиб қўйилди. Бу ишдин хабар олиб, инглиз ҳукумати Русия давлатига мурожаат қилиб, бошқа маслаҳат ила Бухорога юборилмиш Русия маъмури жаноб Бутақуф/Бутаков воситаси ила полковник Сутуд Дорат озод қилиниб, афғон сарҳадига юборилмоғини талаб қилди. Бу хусусда жаноб Бутақуфга Питрограддин амр берилди. Лекин амир Насруллоҳхон Русиянинг илтимосига ҳам қулоқ солмаган эди. Ҳаттоки, Русия элчиси Бутақуф жанобни ҳам кўп вақт ҳузурига қабул қилмай, амир Хўқанд сафарига чиқадурган кунини жаноб Бутақуфни талаб қилиб, от устида кўрушуб қолди.

Амир Насруллоҳхон асрида бир тарафдин Русия ва инглиз Моварауннаҳрга кўз тикиб, бир-бирларидин махфийча Бухоро ила муносабат пайдо қилмоқга қарор бермиш эдилар. Русияларнинг оҳиста-оҳиста Ўрунбург ва Сибирия тарафларидин ҳаракат қилиб келганини инглизлар билиб, Ўрта Азиядаги хонларнинг кўзларини очмоқ ва муқобалага иқтидорлик этмакга қарор берган эди. Инглисларнинг бу ниятлари Моварауннаҳр халқига дўстлик ва муҳаббатдин бўлмай, Русиянинг Эрон ва Афғон ҳудудларига яқин келганлигини хоҳламаганлигининг эди. Амир Насруллоҳхон умаро ва вузаролари Русиянинг азиматидин ва матлабидин беҳабар бўлуб, буларга қарши кўп ғофилон ва жоҳилон иш кўрсатди. Бу миёнада Бухоро-Хўқанд муҳобараси бошланди. Бухородин амир Насруллоҳхон ва Музаффаридинхон, Фарғонадин Муҳаммадалихон ва Худоёрхонлар бир-бирлари илан манманлик даъвоси ва

муҳораба гавғоси қилган вақтларида Русия фирқалари Туркистон, Авлиёта, Чимканд, ҳаттоки Тошкандғача етушган эдилар. Бо вужуд алар ғафлатдин кўз очмаган эдилар. Хонлар бир-бирлари илан уруш-талаш қилиб турган вақтларида инглиз ҳукумати дўстлик робитаси пайдо қилмоқ учун элчи бўлуб полковник Сутуд Дорат ва Хўқанд ила Хивага мойур Қонулли/Конолли жанобни юборган эди. Бу элчиларга қилинмиш муомала кўп ажойибдур. Амир Насруллоҳхоннинг от устида, арк дарвозасининг ёнида куҳансол Русия элчисига кўруниш бергани ҳақоратдек муомаласи эди. Лекин Моварауннаҳр усули идорасига ошно бўлган Бутақуф жаноблари гўёки ҳеч нимани билмаган ва англамагандек сукут қилди. Инглис элчиси ҳибсда қолиб, Русия элчиси Русияга қараб қайтди. Бухорога келган инглиз элчиси орқасидин яна капитан Қонулли аввало Хивага бориб, ондин чет йўллар ила юруб Хўқандга келиб, Муҳаммадалихон ила кўрушган эди.

Муҳаммадалихон инглиздин бир оз усули ҳарб ўрганмакни қабул қилмиш эди. Лекин кўп вақт ўтмай, Бухоро аскарари етушуб, Муҳаммадалихон аскарари Марҳам (деган жой)да бузулуб, қочган вақтда капитан Қонулли Насруллоҳхон даъвати ила амирнинг Маҳрамда бўлган ўрдугоҳига бормангиз деса ҳам номуслик инглиз қочмоқга таназул қилмай, амир Насруллоҳхоннинг ҳузурига келди. Амир муни ҳам тавқиф қилиб, полковник Сутуд Доротга ҳамроҳ қилмоқ учун Бухоро зиндонига юборди. Насруллоҳхон Хўқандни тор-мор қилиб, эзиб, Бухорога қайтганда инглиз элчиларига дини исломни қабул қилмоқга таклиф қилди. Инглислар жавобида ҳукуратимиз тарафидин Мовароуннаҳрға маъмурият ила келдук динни тарк қилмоқга ёки дин қабул қилмоқга келмадук, умид қиламиз, шунга қараб муомала қилунсун дебдурлар. Бу риждоларига қарши жаллодга буюруб, элчиларни бош кесмак ила муомала қилинди. Инглисининг хайрихоҳона муомаласига бу тариқа жавоб берилди⁷⁹. Амир Насруллоҳхоннинг бу хато сиёсатининг натижаси йигирма беш йилдан кейин ўғли амир Музаффаридинхоннинг бошига келди. Бухоро илан Хўқанд орасида жидол ва қитол ҳеч тўхтамай, Музаффаридинхон асрида ҳам давом этиб, Тошканд ва Самарқанд Русия тарафига ўтгандин кейин жадали тамом бўлди. Баҳодир Русия аскарлари бир-бирларини яраштурди. Русия ҳукмдорларининг зўр бозуси соясида хонларининг бир-

бирларига қиладурган ғофилона адоватлари ва ўзлари кўрулмайдурган бир ҳолга келди.

Амир Насруллоҳхон отаси вақтидин қолган эски оқил саркардалардин Аёзбий ва Ҳаким қўшбеги ва улардин бошқа бир неча аъёни вилоятларни қатл қилдуруб, ўз раъйу фикрига амал қилиб, вазиру соҳибмашварат кишиси йўқ эди. Ёши олтмишдин тажовуз айлаб, раббн II ойида, жумъа кечасида 1277 санаи ҳижрийда вафот қилиб, душанба куни отасининг ёнига дафн қилинди⁸⁰.

Амир Насруллоҳ зиёда даражада савдойимижоз ва муталавин ул-ҳол ва сафақдимог ва қатлнуфус ва исрофи беҳуда ва абасда ғоятда баҳодир ва фарт ила муттасиф эди. Замонасида Хўжажон ва Мавлавий унвонила маъруф мулло Муҳаммадшарифхўжа ибн Атоуллоҳ ибн Ҳодий, онинг устоди ва қозийи калони, соҳиб ул-фаъл ва касир ул-мутолаъа олими ва унинг ҳавосига ғоятда мусоид ва соъий эди. Ҳатто «Дур-ал-мухтор» (асаридин) «ва нисау замонано фи» иборасини ёзиб, фатво бермиш деган сўз афвоҳи носда машҳурдур. Мулло Ниёз ибн Бинямин ал-Балхий Бухорода муфти ва мазкур қозининг шогирдидин нақлики, бино би-л-мушофиҳа «ё мавлоно, агар бизлар мундай амрга иқдом қилсак, сизга лозим бизни манъ ва зажр этиб ва амалимизга мувофиқ жазо бермак эди. Бу амрни нечук иқдом этингиз» деганда сукут қилмушдур.

[Амир] мусодара ва торож қилмиш, амволи илан боғ ё меҳмонхона бино қилиб, бир-икки мажлис ўлтурғондин кейин ани буздуруб, талаф ва зойиъ қилдуруб эди. Мулло Тожибой ибн Сафар Хўжандийнинг уйига меҳмон бўлуб бориб, қайтурда ҳеч бир сабабсиз иморат ва болохоналарини вайрон қилурга ва ўзини иҳтисоби азл ва бир неча муддат дарс этмак ва уйидин чиқмоқдин манъ қилди. Шунга ўхшаш Самарқанд қози калони Мулло Абдусайдхўжани азл ва мусодара айлаб, Бухорога келтуруб, хонанишин қилди.

Бухородаги мадрасаларнинг аксариди авқофи мутафовит бўлуб, ҳужрада истиқомат қилгувчи талабаларнинг дарси «Шарҳи Мулло [Жомий]»дин «Адно» ва «Ақоид»дин «Мулло Жалол»-ғача авсат ва андин юқориси аъло зътибор ила уч қисмга тақсим қилинур эди. Бу амирнинг асрида ҳаммаси баробар қилинди. Илгари вақтларда шанба, якшанба, душанба, сешанба тўрт кун таҳсил ва уч кун таътил бўлур эди. Аммо чоҳаршанба куни ҳам

таҳсил қилди. Аммо мударрислар мазкур кунни чаҳоряк ва ё ярим соат дарсхонада ўлтурсалар ҳам талабалар дарс ўқимоқга келмас эдилар. Ва кўп замондин буён Бухоро китобхонларида маҳфуз мунтафиъ кутуби авқофнинг аксарини ҳар хил мажҳул ва номаълум одамларга бесанад ва беҳужжат бериб, китоблар атроф жавонибга тарқалиб тамом зоеъ бўлди. Мамлакат аҳолиси бу ишни ўшал вақтда *раис* ва қойим мақом вазири рутбасидаги Мулло Раҳмонберди Махзум ибн Ниёзберди Туркманийнинг хаёли фосид ва ғалат раъйига ҳавола қилсалар ҳам, мазкур *муҳтасиб* ул шаноатидин поку тоза маҳз амирнинг раъйи ва савобдиди ила бўлган эди.

Ғолиб ул-авқот истеъмол қилган муҳрида «ал-ҳукму би-ладли» ва ўзи номидин сикка қилмай, тангаларнинг бир тарафида «амир Ҳайдар оқибат маҳмуд» ва бир тарафида «зарби Бухоройи Шариф» ва санаси мунаққаш эди. Асрида Ҳиндистон савдогарларидин Баҳриддин ном зот бир кичикроқ мадраса бино қилди. Ва андин бошқа бир неча кичик мадрасалар бино бўлинди. Вафотидин кейин ёлғуз бир ўғли қолиб, ораларида улфатсизликдин баъзи фитна ва фасодлар вуқуъига боис ва сабаб бўлинди. Андин кейин ўғли ва валиаҳди амир Музаффар подшоҳ бўлди. Музаффар отасининг асрида Карминага волий бўлуб, Зарафшон дарёсининг қалъаи Бус тарафига оқизиб, янгидин ани ва атрофини обод ва маъмур қилди. Лекин Қарокул заминларидин сув мунқатиъ бўлуб, кўп зироатгоҳларнинг хароб бўлмоғига сабаб бўлинди. Абдумалик ном бир ўғли Қаршига волий эди, отасига мухолифат ва мунозиат қилғони учун мамлакатдин бадарга ва ғурбатига сабаб бўлди. Абдулфаттоҳ ном ўғли Питроград шаҳрига бориб қайтди. Амир Музаффар Хўқанд ишларига бир неча мартаба футур ва ихтилол етган вақтда Худоёрхонга иноат тариқасида аскар илан Хўқандга бориб кириб, хутбаларда номини зикр қилдируб, Бухорога ружуъ қилди ва Ҳисор шаҳрини забт ва истило қилиб, волийси Абдулкаримбийни қатл қилди. Русиялар билан Эржар/Эгрижар ва Самарқанд мағлубияти Бухоро мамлакатининг сарҳади Каттақўрғон чегарасидин тайинлаб, мусолаҳа қилишиб, Русиялар ила сулҳ ва дўстлик робитасида туруб, тўртинчи сафар ойида, жумъа куни 1303-нчи санаи ҳижрийда [12 ноябрь 1885 йили, 67 ёшда Ялтада] вафот қилиб, ўрнига валиаҳд ва вориси салтанати амир Абдулаҳадхон мансуб ва подшоҳ бўлди. Ҳазрат

амир Абдулаҳадхон даври салтанатида Русиялар илан ғоятда дўстлик робитасида туруб, Русиялар подшоҳи тарафидин ул зоти мунаввар «жаноби олий» ва «жаноби аъло» лақаблари ила мулаққаб бўлиндилар. Аксар йилларда истироҳат учун Русия маҳкумига Қирим вилоятига, Ялтага бориб, бир неча ойлар истироҳат айлаб, Русия улуғлари илан рафту омад айлаб қайтар эдилар. Бир неча маротаба Питроградга бориб, подшоҳи аъзам импиратурга манзур бўлуб, суҳбатлашиб, Питроградда масжиди Жомеъ биносига сабаб ва бонийдек бўлдилар. Ул жаноби аъло Абдулаҳадхон ҳазратлари шул тариқа тинчлик илан туруб, раияларини тинч ва осойишта айлаб, ўз асрларида ҳеч бир неча тарафдин иғво иғтишош бўлмаб, хотиржамълик илан бир неча йиллар ҳукмронлик қилиб, «кули нафсун зоиқату-л-мавти» мазмунича дунёи фонидин дор ул-уқбога риҳлат айлаб, жойларига, яъни Бухоро подшоҳлиги маснадига ул марҳуми мағфурнинг вориси тахту тожи ва валиаҳди бўлган фарзанди қиррат ул-айнлари жаноби аъло Тўражон *тўра* [Олимхон] подшоҳ бўлдилар. Алҳол Бухоро подшоҳлигида барқарордурлар. Ул жаноби аъло ҳам ҳукми соялари бўлган Русия подшоҳига ғоятда дўстлик робитасида бўлуб, раияларининг тинч ва осойишталик илан умргузаронликларига саъйи тараддулар айлаб, зироат жойларини кўпайтурмоқ учун аксар жойларга янги ариг қаздурмоқ, мамлакатни ободон қилмоқ, кўчаларда тош солдурмоқ, темур йўл ва касалхона қилмоқ, кечаларда шаҳар кўчаларига чироқ ёқтурмоқ ва бўлак кори хайрларга кўп ижтиҳод қилмоқдадурлар.

Бухоро аҳволи тарихияси

Бухоро кўп эски ва қадимги шаҳарлардан бўлуб, ҳазрати Муовиянинг замони салтанатида Абдуллоҳи Зиёд тарафидин мусаххар қилмоқда бўлса ҳам, Бухорага ҳокима бўлуб турган Хотун подшоҳ баъзи шароитлар ила сулҳ қилмиш эди. Баъда эллик бешинчи тарихи ҳижрийда (674) яна ҳазрат Муовия тарафидин Хуросон волийси бўлуб турган Саид ибн Усмон ибн Аффон, розиаллоҳу анҳу, тарафидин фатҳ бўлинмиш эди. Хилофати аббосия замонида зуҳур қилган салотини сомонийлар Бухорони пойтахт қилиб, кўп иморатлар ва зийнатлар берган эди.

Ул вақтларда Бухоро мамолики исломиянинг энг машҳур илму маориф маркази эди. Чингиз тарафидин таҳриб ва ихроқ бўлиниб, сўнгра Амир Темур тарафидин қайтадин маъмур ва ободон бўлса ҳам, Амир Темур Самарқандни пойтахт қилиб, анга кўп бино қўйиб, аҳамият берган сабабдин Бухоронинг эски ободонлиғи қайтиб келган йўқ эди. Сониян, ўзбак хонлари пойтахт қилиб, бир навъи обод қилган бўлсалар ҳам, кундин-кун Бухоро атроф-жониби русиялар таҳти тасарруфига кириб, русиялар тарафидин баҳри Хазардин мамлакатнинг орасидин ўтуб, хийла ободликга сабаб бўлди. Бухоро хонлигининг ҳудуди шарқ тарафидин Русия қўлида Самарқанд ва Сирдарё ўблостлариға, ғарби-жанубий тарафидин яна русиянинг таҳти тасарруфида бўлган Марв ва Хоразм чўллари ила жанубий Ҳиндустоннинг Помир тоғлари ила, ғарби-шимол тарафи Хива хонлиги ила маҳдуддур. Бухоро шаҳри баланд кўргон ила ихота қилиниб, ўн икки дарвозаси бордур. Атрофи боғу боғчалар ила айланган ва шаҳар ичида усти берк кенг чорсуси ва кўп карвонсаройлари уч юз олтинидин зиёдроқ (масжиди) жомеъи шарифи, бир юз ўн уч мадрасаси бордур. Жомеъларининг энг музайян ва васиъ ва каттаси Масжиди Жомеъадурки, кўп эски ва қадим бўлуб, куббаси зилзиладин хароб бўлганда Амир Темур тарафидин бино қилинмишдур. Мадрасалардин энг яхши зийнатлиги мадрасаи Абдуллоҳхон ила машҳурдур.

Бухоронинг суви оз бўлуб, Зарафшон дарёсидин келтурмак ва бир неча наҳрлар қоздурулса ҳам, аксар ёз фаслида кифоя қилмайдур. Бухоро бир тарафдин Ҳинду, Чин, Эрон ва Афғонистон ила ва бир тарафдин Русия ила ижро қилиниб турган бир тижоратнинг марказидур. Бухоро хонлиги Ўрта Осиёдаги подшоҳи исломиянинг бири бўлуб, Туркистонда бир оз истиқлолларини сақлаб келган икки хонлигининг биридур, дигари Хива хонлигидур. Бухоро хонлигининг хусусан, Бухоро шаҳри ила атрофлари ва Зарафшон дарёсининг атроф ҳавоси дунёнинг энг яхши ҳаволик жойларидин бўлуб, анвои маҳсулот етуштурмакга кўп солиҳ ерлардур. Аҳолиси икки жинсга мунқасим бўлуб, шаҳар ва қишлоқларга сокин бўлуб, саноъат, тижорат ва зироат ила иштиғол қилгучи, аҳолисини тожик таъбир қилинур. Улар лисони форсий ила мутакаллим ва суний мазҳабдурлар. Андак миқдорда шиъайи эронийлар ҳам бордур. Туркман уруғи ҳам кўп бўлуб, булар аксар Жайҳун атрофида хаймани-

шиндурлар. Шимоли-шарқ тарафидаги саҳроларида бўлса қозоқ, қалмиқ, қорақалпоқ уруғларидин. Шаҳар ва қишлоқларда авоили исломдин буён ерлашиб қолган мужоҳидлар авлодидин хийли араблар ҳам бордур. Яҳудилар оз миқдорда бўлуб Бухорода ва баъзи қасабаларда сокиндур. Кобулий исми ила машҳур бир хил *чанкона* ном тоифалар ҳам бордур.

Бухоронинг лисони расмийлари форсий бўлуб, ўзбаклар чигатой туркча сўзлашадурлар. Самарқанд ва Диззах шаҳар ва вилоятлари яқинда Русия таҳти тасарруфига ўтуб, алҳол Бухородин бошқа машҳур улуғ шаҳарлари бўлмай, Қарши, Кармина, Миёнкол, Қарокўл, Гиждувон ва мунга ўхшаш бир неча қасабалари ва ҳукумат турадурган бир неча увоғ қарйаларидин иборатдур.

Урганж давлати қўнғуротиялари

Хоразм мамлакати Хивақ шаҳрида ҳукмронлик қилган шайбония чингизия инқирозидин кейин ташкил қилинган бир кичикроқ давлатдур. Исми Хоразм мамлакати қадим ул-айём хулафолари ва хоразмшоҳлар замонида бир минг беш юз қарйадин муташаккил ва дор ул-мулки Журжонийа таъриб Урганж эди. Урганж шаҳрининг Хоразмшоҳлар вақтида ўтуз дарвозаси бор эди. Чингизхон келиб хароб ва вайрон қилғондин кейин уч юзга яқин қарйалари қолиб, Урганж номи ила машҳур дор ул-мулклари Хива шаҳри бўлди. Араб лисонича «қоф» бирла Хивақ таъбир қилинур. Журжониядин тўрт манзил масофададир. Қўнғурот тоифасидин Саййид Назарбий ва анинг ўғли Эш Муҳаммадбий шайбония хонлари ҳузурида хизмат қилиб, амсолларидин тақаддум ва тараффуъ ила 1169/1755-56-нчи сана Муҳаммадаминбий ибн Эшмуҳаммад *вазир* маъносида *иноқ* рутбасига ноил бўлуб, ўттуз йил бу мансабда ҳукумат қилиб, мамлакатни маъмур ва ободон айлаб, 1199 санаи ҳижрийда/1784-85-нчи вафот қилди. Зиёда шужоъ ва ғайур ва соҳиби рушду ҳиммат эди. Дониёлбий асрида Бухорога бориб, Дониёлбий ионати ва имдоди бирла яна ўз мамлакатини тасарруф айлаб, Дониёлбийга эъзоз учун бир оз вақт унинг номига хутба ўқутди. Муҳрида мунаққаш ибораси «Биҳамдиллоқ Муҳаммадро амин аст» эди. Андин кейин ўғли Авазбий *иноқ* рутбасига ноил бўлуб, 1219/1804-нчи санада вафот қил-

ди. Азим ул-жусса, соддалавҳ, тадбирсиз эди. Унинг асрида ақобири давлати Хоразмни тақсим қилиб, туркман, қўнғирот, қозоқ тоифалари орасида хеле мунозиалар пайдо бўлди. Андин кейин ўғли Элтузархон *иноқ* бўлди. Авазбий вафотидин кейин ва аркони давлат ҳаммалари би-л-иттифоқ Қутлуғмурод ибн Авазбийнинг *иноқ* бўлмоғига талаб ва рағбат қилсалар ҳам, (у) ман бу мансабнинг уҳдасидин чиқолмайман, ман гўшанишин бўлуб, биродарларимнинг дуои жонини қиламан, деб *иноқ* бўлмоқдин имтиноъ қилди. Андин кейин аъёни вилоят Элтузархонни *иноқ* қилди. Мундин муқаддам Хивада Шайбоний хонларидин Абулғозийхондин кейин, хонлар подшоҳлигининг ёлғуз исми подшоҳликга қаноат қилиб, қўлларида асло ҳукумат ва тасарруф бўлмай, иноқлар раъйича иш ва аларнинг каломи ила такаллум қилиб, баъзиларини Қозоқистонга сургун қилиб ва бошқа бирини келтуруб, хон кўтаруб, *иноқ*-лар шул тарика хонбозлик қилур эдилар.

Элтузархон асригача бу ҳол давом қилиб, бу зот исман ва расман ва маънан алоҳида мустақил подшоҳ бўлуб, Хоразмда авлоди Чингизхондин насаб қилмоқни тамом барҳам берди. Чунончи, Элтузархон *иноқ* бўлуб, олти ой ўтгандин кейин хонлик ҳавасига тушуб, биродарлари ва аъёни давлат ила машварат қилишиб, оғоси Қутлуғмурод фотиҳа бериб, эртаси Элтузарбий ўз вақтидаги хонга бир неча маблағ бериб, Қозоқистонга чиқариб юбориб, хонлик асбобини тайёрлаб, шаҳриёрлик таблини чалдуруб, унвони истиқлол илан *хон* исминини ўзига итлоқ қилдуруб, хатиблар хутбасида «Оллоҳумма абади-да давлат ал-хоқон ал-аъзам ва-л-хон ал-мукаррам Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон, халладаллоҳу мулкаҳу ва афғиз ала-лоламин барраҳу ва ихсонаҳу» иборатини ўқуб, ямут тоифасидин бошқа ҳамма қабилалар муборакбод айтмоқга келдилар. Сиккани ҳам яна ўз номига қилди. Сикканинг мазмунини ушбу мазмунда эди, шеър:

Сикка зад аз фазли Ҳаққ бар симу зар,
Вориси хоразмшоҳон Элтузар.

[Тангри инояти ила сийму зарга сикка урди,
Элтузар хоразмшоҳларнинг вориси]

Бу зотдин муқаддам қўнғирот ҳукумдорлари номига сикка бўлмай, қозоқия хонларидин бирининг номига хутба ўқулуб, Бухоро ва Эрон тангалари баробар тадовил қилинур эди. Хонлар *иноқ* раъйидин тажовуз қилмай, махсус зарлик либослар кийиб, атбоъ ва авлодлари ила ўрдаи подшоҳийда вазифахўр бўлуб, *иноқ* ва бошқа умаро ва вазаролар ҳар кун келиб, хонга салом бериб, ийд ва жумъа намозларида хон илан биргалашуб чиқар эдилар. Қўнғиротиялардин *иноқ* ба маъни *вазир ул-аъзам* мақомида бўлуб, алардин хон унвони ила хутба ва сиккани ибтидо бу зот ижод қилди. Элтузархон мустақил хон бўлгандин кейин Пўлод ном *оталиқ* уйғурийни қатл қилди. Охтаҳўжае ном саййиднинг қизини жабран никоҳлаб олиб, мазкур саййид кўп ранжиб, ҳақиға бад дуо қилғони халқ орасида машҳурдур. Амакиси Фозилбек ибн Муҳаммадамин ғоятда лабибу оқил ва соҳибфаросат одам эди. Отаси Муҳаммадамин ва биродари Авазбийлар андин кейин Муҳаммадраҳимхон зиёда ҳурмат қилиб, унинг машваратидин бошқа иш қилмас эдилар. Аммо Элтузархон унинг сўзига қулоқ солмас ва зътиборига ҳам олмас эди. Элтузархон 1221-нчи/1806-07 санаи ҳижрийда Жайхун дарёсида ғарқ бўлуб, вафот қилди. Тафсили Бухоро хонларидин амир Ҳайдар ҳикоясида баён қилинган эди.

Андин кейин Элтузархоннинг биродари Муҳаммадраҳимхонни аҳли Хоразм би-л-иттифоқ хон кўтардилар. Улуғ биродари Қутлуғмуҳаммад ҳам бу ишга ризолик берди. Уламо ва фузало ва сулаҳо ва аркони давлат бо иттифоқ би-р-рай ва ар-раас унинг хонлиғига ризолик бердилар. (Аксар нусхамизда хон қилди деган иборат ўрнига хон кўтардилар лафзи ёзиладур. Унинг сабаби ўзбек русумича, бир одамни хон қилмоқга иттифоқ қилғондин кейин ани оқ намадга солиб, ул намадни тўрт тарафидин тўрт улуғ мансабдаги одамлар кўтариб, тахтга қўядурлар. Бу расм ижро қилинғондин кейин ул зотга хонлик исми итлоқ қилинадур. Бинобарин, хон кўтарди деб ёзиладур). Муҳаммадраҳимхон хон бўлгандин кейин ямут тонфасига истило қилиб, акобирларини қатл қилиб, уларни ўз итоатига дохил қилди. Ўрол жазирасига ҳам истило қилиб, олтмиш йиллардин буён осий ва итоатдин хориж бўлуб юрган қўнғиротия бошлуғи Тўра сўфини ушлаб ўлдуруб, қизини ўзига никоҳлаб олди. Бир неча вақтдан кейин ўзининг ёшлигидин буён мулозими ва муқарриби бўлуб юрган Ёрмуҳаммад *девоубегини* ул қиз ила мутаҳҳам қилиб,

ҳар иккисини қатл қилди. Муҳаммадраҳимхоннинг амакиси Муҳаммадризобек уйғур тоифаси бирлан иттифоқлашиб, осий бўлган эди. Ани ушлаб қатл қилиб, осийларни таҳти итоатига дохил қилди. Бухоро амири табааларидин кўп ерларни талон-торож, ғорат қилиб, Қарокўл ва бошқа Бухоро иёлатларидин беҳад ва беадад асирлар олиб, кўҳна Урганж атрофларига ва бошқа жойларга нақл қилди. Охири умрида ҳам Бухоро амирига ёв бўлуб, атроф-жонибига кўп ташвиш тушурди. Эрон шоҳлари илан ҳам ҳар вақт можаролари бўлуб, Астробод тарафларига қўшун юборар эди. 1241/1825-26-нчи санаи ҳижрийда вафот қилди. Баъзи Моварауннаҳр фозилларининг сўзларига қараганда, Муҳаммадраҳимхон бисёр ғайур ва соҳибшамшир ва бомурувват ва ишлари мувофиқи шарият ва мураввиқи уламо эди. Марви шоҳи жаҳонни забт қилиб, атрофдаги туркман тоифаларини таҳти итоатига дохил айлаб, қалъа бино қилиб ва бир неча тўп қўйиб, вазири Хўжа Ниёзбийни волийи Марв қилган эди. Лекин, амир Насруллоҳ Хивага сафар қилғонда туркманлар қалъага ҳужум қилиб, волийни қатл айлаб, бошини амирга юбориб, қалъа ва тўпларни тасарруф айлаб, гарчанд зоҳиран амирга тобиъ бўлсалар ҳам хирож ва ҳосилотни ҳеч бермадилар. Амир анда Осимхўжа ном Қарокўлийни қози қилиб юборган эди. Дахли авқотгузаронликга ҳам кифоя қилмай, туркмания бошлуқларини меҳмонхонасида бир неча кун туруб, авқот ўтказолмай қайтиб кетди. Муҳаммадраҳимхон Хива шаҳрининг ободонлиги учун ниҳоятда саъй ва ижтиҳод айлаб, масожид ва мадорис ва иморати олия бино қилиб, шаҳарнинг атрофига ғоятда маҳкам ҳисор бино қилди. Олтун сиккасида бир тарафида Муҳаммадраҳим Баҳодирхон (ва муҳрида шеър):

Муҳаммадраҳим олдида тобса жой,
Умар тобеъ ўлмасму, Ҳайдар мутий.

иборасила мунаққаш эди. Бу иборатдин ишорат ўшал вақтда Бухорода амир Ҳайдар ва Фарғонада Умархон ҳукмронлиг маснадида эдилар.

Андин кейин ўғли Оллоҳқулихон Бухоро тавобъотидин Гиждувонгача келиб, ғорат ва торож қилиб, кўп халқни асир қилиб олиб кетди. Хивақнинг бир тарафида Рафник номли боғи бена-

зир бино қилди. Ва андин бошқа иморати олий, таҳтоний, фавқоний ва анвои ашжор ва гулзорлар бино қилди. Охири «кулли шайъун ҳолик» [Барча нарса ҳалокатга маҳкум] мазмунича, 1258-нчи ҳижрий, шаввол ойида/1842 ноябрь-октябрь Хивақ шаҳрида вафот қилди.

Андин кейин ўгли Раҳимқулихон отасидин кейин Хоразм мамлакатига ҳукмрон бўлуб, уч йил ҳукмронлик қилиб, 1261-нчи / 1845 санаи ҳижрийда вафот қилди. Отасининг асрида Бобожон *тўра* демак ила номзад бўлуб, халқ орасида жавру зулм қилмак билан машғул эди.

Андин кейин биродари Муҳаммадаминхон Хоразмга хон бўлди. Бу Муҳаммадаминхон Урганж хонларининг зубда[си] ва аҳли байтининг умдаси эди. Таъмири билод, ислоҳи умури мулк ва ҳусни тадбиру сиёсиёт ила мамлакатни обод айлади. Минораи мутаадида ва масожиди карима ва мадориси ҳасаналар бино қилди.

Эрон шоҳи тарафидин келган элчи мирзо Ризоқулихон Шерозий Лолабош сафоратномасида айтадур: «Хива шаҳрида банг ва чарс амсоли ва ҳабубот ва маожину мукаййафот фаровон ва истеъмолида ҳеч кимга айб этмак ва мамониат қилмоқ асло йўқ. Таровиҳ асносида танбур чалмоқ макруҳ кўрулмак ва ҳеч уламо андин мутажониб ўлмак. Тамоми шаҳарда бир ҳаммом йўқ. Аксар ёз фаслида наҳрларда ғул қилурлар. Хонларнинг харжи табаххонаси қалил ва ҳарна ҳозир қилинса, яхши ва ёмон, пухта ва хомга қониъ, от гўшти семакда, хусусан, сафарда кўп мулаъ, уларда асло кафш йўқ, этук киядурлар ва улар Эрон аҳолиларини кофир ва вожиб ул-қатл эътиқод қилиб ва рофизий ва палид тасмия қилурлар. Шиъия хотунларини кўзига сурма қўйуб, сочларини ўруб, юз ва аъзоларини муштарийга кўрсатурлар, уларнинг аглаб рижолларида рутуботи арзия ва самовия кўплигидин қувваи боҳлари қалил, ружулиятлари заиф, хотунлари би-л-ъакс. Уларда асоройи Эрон аз ҳадд фузун, ҳатто аҳолийи аслиясидин зиёда бир хўжанинг эллик қадар ғулом ва қули бўладур, деб. Айб ва мазамматларини бас қилгондин кейин илова би-ш-шеър:

Айбро жумла бигуфти ҳунараш низ бигуй,
Нафни ҳикмат макун аз баҳри дили оммие чанд.

[Ҳамма айбини айтдинг, энди фазилатини ҳам айт,
Омий кишилар дилида ҳикмат бўлишини инкор этма].

Дар он вилоят жанги пурхош ва сирқат ва инкори муомилот набуд. Аҳаде ба аҳаде жанг накунанд, балки баланд овоз накунанд. Аз аъло ва адно касеро, ки арза бошад ҳама рӯз бе мамониат ба хизмати хон ҳазрат Муҳаммадхон равад ва ариза кунад. Агар урфи аст ҳукм кунад ва агар шаръи аст ба қози калон таҳвил намояд. Ва ба ғайр аз закот дар амволи кас тасарруф нанамояд ва закоти чиҳилу як гирад ва зулм дар муомилот воқеъ нашавад. Мустароҳи он куллан ба болохона аст, ки зери он холи аст ва аз тарафи хорижи хона роҳе дорад, ки мутлақан уфунати он маълум набошад ва аз хориж омада ба жиҳати кишти зироат ба боғҳо бурда корсози кунанд ва ин бад тасрифи нест ва беҳтар аз мистараҳои Эрон аст. Ва дар он мамлакат ҳама чиз арзон ва меваҳояш хуб ва фаровон аст. Харбузааш бе иғроқ беҳтари харбузаи Қум ва Кошон ва туташ беҳтар аз тути Шимрон, ҳалв ва анжираш нимутар аз ҳалв ва анжири Мозандарон аст, аммо ангураш имтиёзе надорад. Тамоми саҳро ва боғу сабзаву зироат, хона-ю наҳр пуроб ва дарахтони беду сапедор аст. Ва хони Ҳеvaro қарор аст ба мулозимони худ обу замин диҳад ва ба ҳар кас як таноб. Дар вақти сафар як савор ва ба жиҳати озуқаи сафар ду уштур ва лиҳозо даҳ ҳазор ва си ҳазор ва сиёҳии лашкари ӯ дар дидаи бе хабарон бисёр ояд ва мояи хавфи бегонагон гардад ва шаб дар саҳро ӯ итроқ кунанд атрофии урдуру ҳафр намоянд. Агар асб ва уштури касе дар сафар бимирад қимати он бигирад ва баъд аз мурожиат ба ҳар саворе 5 туман инъом мекунад ва муқаррари аҳаде дар назди ӯ зиёда 50 туман нахоҳад буд. Бинобарин ҳам вилоят обод ва ҳам хазинаи ӯ холи нагардад [бу вилоятда жанг, жанжал, ўгрилик пул олиб, инкор қилиш йўқ эди. Биров-бирав билан урушмасди, балки овозини баланд кўтармасди ҳам. Олий ва паст табақадан ҳар ким бўлмасин, арзи бўлса, ҳеч қандай тўсиқсиз хон ҳазрат Муҳаммадхон олдига бора аларди ва арзини айта аларди. Дунёвий иш бўлса, қози калонга буюрарди. Закотдан бошқа бировнинг молига эғалик қилмайди. Закотни қирқ бир қилиб олади, пул муомалаларида зулм ўтказмайди. Ҳожатхонаси уй (хона) устида бўлуб, унинг ости холийдур. Хонанинг ташқи тарафида бир йўл бўлуб, ҳожатхонанинг ҳиди умуман билинмайди. Ташқаридан келиб, экин ва боғ зироати учун (ўғитини) олиб

кетиб, ишга соладилар. Бундай қилиш ёмон ишлардан бўлмай, Эроннинг ҳожатхоналарига нисбатан яхшироқдир.

Бу мамлакатда ҳамма нарса арзон, мевалари яхши ва кўп. Қовунлари ҳеч муболағасиз Кум ва Кошон қовунларидан создир. Тутлари Шамрон тутларидан ширин, анжири эса Мозандарон анжиридин соз. Аммо узуми унча яхши эмас. Далалари ва боғлари кўм-кўк ва экинзор. Хонадонлар ва анҳорлар сувга сероб. Тол ва терак дарахтлари бор. Хива хони ўз мулозимларини суву ер, сафарга чиққанда бир от, сафарда юк учун иккитадан туя беради. Шунинг учун унинг ўн лашкари бундан беҳабар (душман)лар кўзига ўттиз минг бўлуб кўринади ва бегоналар кўнглига ваҳима солади. Тунда саҳрода қўш урсалар атрофини ко влаб қўядилар. Агар кимнинг оти ёки туяси сафарда ўлса, унинг баҳосини олади. Сафардан қайтганларнинг ҳар бирига беш тумандан пул инъом қилади. Ҳар бир одамнинг ойлиги эллик тумандан ортиқ бўлмайди. Шу туфайли вилоят обод бўлуб, хазинаси ҳеч қачон бўш бўлмайди, деб ахлоқи ҳасана ва афсофи ҳамидаларини ҳам тафсил қилди.

Муҳаммадаминхон 1271-нчи санаи ҳижрийда, жумади ул-охир ойида, душанба кунини/1855йил 19 феврал Сарахсга тобиъ Қонликтепа мавзейида қатл қилинди. Қарийб ўтгуз беш ёшида туркманлар бошини кесиб олиб, кулоҳ ва тожи ва бошқа асбоблари бирлан ўн бешинчи кунини Теҳронга, шоҳ ҳузурига олиб бордилар. Лекин Насриддиншоҳга туркманларнинг бу иши хуш келмади. Зероки, ҳукмдори Хивақ ва хонзодаи Хоразм ота-боболаридин буён хизматкорони шоҳони эрония ва парвардан одоби исломия ва мунгасиби мавлаи ҳанифаи аҳмадия, мутақаллиди манифан Муҳаммадиядур, деб чандон писанд ва марзоён хотири бўлмай, шоҳ амри илан Теҳронда дарвозаи Давлат мақбарасида баланд гумбази олий бино қилдуруб, хоннинг боши илан бошқа ақобиру аёнларни дафн қилдуруб, арвоҳларига тиловати Қуръон ва атъоми фуқаро ва мискинон қилдурди.

Шеър:

Сари Хоразмшоҳ инак ба Теҳрон,
Тани ў бар Сарахс афтода нолон.

[Хоразмшоҳнинг боши ҳозир Теҳронда,
Танаси эса Сарахсда нолон ётибди].

Қонликтепа ҳодисаси шул тариқадурким, Муҳаммадаминхоннинг ҳар йил ғорат ва чоповул қилмоғидин Сарахс ва Марв турк-

манлари Эрон давлати тарафига мойил бўлуб, Калот аҳолиларини ўз ҳукмдорлари бўлган Жаъфар Оқой жалоийр узасига таҳрик қилгонда ул қочиб, Хоразмга Муҳаммадаминхон ҳузурига бориб, Марв, Сарахс ва Калотни тасхир ва забт қилмоқга таҳрис айлаб, хон ул диёрни балки Нишопур ва Сабзаворни тасарруф қилмоқ ҳавасига тушуб уч минг отлиқ ва тўпхона бирлан Шоҳ Мурод *иноқ* ва *қўшбегини* Марв устига юбориб ва ўзи Сарахсга қасд айлаб, Тали Қонлитепага нузул қилиб, яшил саропардани тикиб, хосу ақрабо ва умаролари бирла ўлтуруб, муҳорабанинг тамошасини кўруб, ҳар тарафидин баҳодир аскарларини юбориб, уларга инъом бермак ила машғул бўлди. Шоҳи Эрон ионати бирла сарахсликлар ғолиб бўлуб, олти адад тўп, юз найза, беш юз милтиқ ўлжа олдилар. Қайта-қайтадин Оқдарбанд ном мавзеида муҳораба ва муқотала бўлуб, хоразмийлар яна мағлуб ва мунҳазим бўлуб, Сарахс шаҳридин тақрибан икки минг қадам олис кейин қайтдилар.

Уч минг нафарга яқин мақтул бўлуб, шамхол ва бир тўп, ўн олти сафшикан жазоир ва икки байроқни эронийлар ғанимат олдилар. Хон бу ҳолни мушоҳада қилиб, ружуъ қилмакга қасд қилган ҳолда олтун эгарлик, бошида жиға ва қуйруғида олтун тўплик маркаби хоса ва қизил либосидин тониб, сарахсий ва эронийлар хонга ҳужум қилиб Қонлитепага чиқдилар. Ибтидо Қурбонкулли ном эроний қилич яланғочлаб, хоннинг бошидин чопди. Хон «мани рофизий шароратидин халос қилинглар» деб атбоъларидин ионат тиласа ҳам, улар ўз боши илан овора бўлуб, хонга илтифот қилмадилар. Хон хасмларига «ман хон ҳазрат ва парвардаи иззат, мани ўлдурмай шоҳи Эрон ҳузурига еткурунгиз» деб ялунса ҳам ҳеч ким сўзига қулоқ солмай, хоннинг бошини кесмоқда ораларида низо бўлуб, ўн икки одам мақтул бўлди. Охири Сиҳат Ниёзхон ибн Ўрозхон Сарахсий хоннинг бошини кесиб, асбобу ашёларини ғорат қилдилар. Вузаро ва умароларидин ўн тўрт, амакибаччаларидин ҳаммаси бўлуб ўттуз икки киши мақтул бўлди. Ва яна Хоразм қозиси ва Бекжон *девонбеги*, Худоёрбий, Абдуллоҳ *махрам*, Давлатёрбий, Бекжон *сардор*, Ниёзқули *мингбоши*, Оллоҳқули *юзбоши*, Ҳақназар *мингбоши*, Давлатниёз ибн Хўжаниёз *юзбоши* минг отлиқ аскар ила иноатга келган эди. Бекмуродбий такка Фарйобий ва Муҳаммад шайх Фарйобий *сардор* икки минг отлиқ аскар илан доимо Хуросонни чаповул қилур эди. Улардин етмиш киши мақтул

бўлди. Жаъфар Оқой ҳукмдор ва Мираҳмад Жамшидий ба манзала *вазир* эди, захмдор ва мажруҳ бўлдилар. Бу ҳодисадин кейин Хоразмда катта ихтилол ва ифтироқ пайдо бўлуб, туркмания тоифаси Отамурод ном ва қорақалфоқ жамоаси Жорлиқ *тўра* ном зотларни тақдим ва таъзим ила аларга хон исмини итлоқ қилдилар. Бу ихтилол Хўқанд ҳодиса ва воқеаси ва онда пайдо бўлган можароларга вобаста бўлуб, гўёки, жароҳатта туз сепган масаллиқ заволи мулку давлатга сабаб бўлди. Ундин кейин мақтул хоннинг амакибаччаларидин Абдуллоҳхон ибн Қуллуғмурод ибн Аваз *иноқ*, ондин кейин Саййидахмадхон ибн Муҳаммадраҳимхон ибн Аваз *иноқ*ни хон кўтарилди. Ёши улғайган мукаййифоти маъжунга мубтало эди. 1281-нчи/1864йил ҳижрийда вафот этди.

Ундин кейин ўғли Муҳаммадраҳимхон Хивага хон бўлгандин кейин 1291-нчи/1873-74йил санаи ҳижрийда Русия аскарари Хоразмга бориб, Ҳазорасбни истило қилиб, Хивага йигирма чақирим масофа яқин борғонда хоннинг ақобирларидин Элгузар *иноқ* туҳфа ва ҳадялари бирлан истиқболга чиқдилар. Иккинчи тарафдин Ўрунбург аскарари етушуб, шаҳарга занбараклар ота бошлади. Аҳоли ҳам уларга муқобил бўлушуб, ичкаридин мудофаа қила бошлаганда хон уларни манъ қилғонида сўзи нуфуз қилмай, шул фурсатда хоннинг муҳолифлари вақтни ғанимат билиб, хоннинг биродари Отажон тўрани хон кўтардилар. Муҳаммадраҳимхон Хивадин чиқиб, ямут тоифаси тарафига мутаважжиҳ бўлди. Русия аскарининг сардори Хивага уч чақирим келганда янги хоннинг бобоси ва Муҳаммаднийез *девоубеги* бирла истиқболга чиқдилар. Ўшал йил ўн учунчи раббӣ I, йигирма тўққуз жавзода/30 апрель 1874 йили русиялар Хивага дохил бўлуб, янги хонни ва унинг соҳиби машварати Муҳаммадмурод *девоубегини* нақдина ва бошқа амволу ажнослари Русия хазинасига забт қилинди. Муҳаммадраҳим биродари ва Бобохоннинг хат ва даъватлари бирла ўзи ва биродари Саййидмурод *тўра* ва Муҳаммадмурод *тўра* ва сонр ақраболари бирлан ўн саккизинчи раббӣ ул-аввалида Русия сардорига мулоқот қилиб, андин кейин русиялар илан Хивага ўз пойтахтига қайтиб кирдилар. Русия ҳукмдорлари Хоразмнинг дохилия идорасини анинг ихтиёрига бериб, Муҳаммадраҳимхонни қайтадин Хивага хон қилиб, баъзи шарт-шароитлар қилишиб қайтдилар. Муҳаммадраҳимхон ўшал тарихдин буён русиялар илан ҳусни муомалада ва дўстлик робитасида туруб, 1300/1882-нчи йили мутаваффий императур Александрувунинг тож киймоқ табриги учун Московга бориб қайтдилар.

Ва ул хоннинг ҳоли ҳаётларида фарзанди аржуманд ва валиаҳди Сайид Исфандиёр тўра ҳазратлари ҳам бир неча мартаба Русия мамлакатига келиб, тобора дўстликларини зиёда қилиб турдилар. Муҳаммад Раҳимхон [II] вафотларидин кейин вориси салтанат валиади Сайид Асфандиерхон тўра Хивага хон бўлуб, алҳол ул жаноб ҳам русиялар илан гоятда дўстлик ва иттиҳодлик робитасида туруб, мамлакатларининг ободлигига кўб саъй қиладур.

Хонон ва шоҳонки, аҳвол ва ахборлари зикр қилинди, ибратан ли увлу-л-абсор[кўзлари бино кишиларга ибрат] дар ойинаи «кона лам йағаннина фиҳо», «на аз мулук ва хонони собиқин аҳаде ва на аз аҳволи эшон хабаре» [деганларидек], чунончи ҳаким Хоқоний айтади. Байт:

Гуфти ки кужо рафтанд он тожварон инак,
Зи эшон шиками хок аст обистан жовидон.

[Дединг: «ўша тождорлар ҳозир қайга кетган?»
Тупроқ қорни улардан абадий ҳомиладордир].

Шеър:

Ала кулли ҳайин ҳолик ва ибну ҳолики,
Ва зу насаби фи-л-ҳоликин ғариқ.
Изан имтаҳана ад-дуња лабиб такашшафат,
Лаҳо ан аддувун ва фи сиёби садиқ.

[Барча тириклар ҳалокатга маҳкум ва улар ўтгунчилар,
Ва улар келиб чиқишларида ҳалокатга ғарқдирлар.
Ҳақиқатда дунё очиқ имтиҳонлар майдони,
Унда дўст либосидаги душманлар бордир.]

«Кулу ман алайҳо фа инин ва йабқо важҳу раббика зу-л-жалли ва-л-икром» [«Ёр устидаги барча нарса ўлади, бироқ улўғлик ва иззат эгаси бўлган сенинг Раббинггина боқий қолади»]⁸¹.

Маноз эй бути Чин, ки Чин ҳам намонад,
Мадори жаҳон инчунин ҳам намонад.
Шутурбони саҳронишин гар бимирад,
Салотини маснаднишин ҳам намонад.
На Жам монад ин жо на нақши нигинаш,
На нақши нигин бар нигин ҳам намонад.

Ҳамин нола монда, ки мискин Ҳасанро,
Аз он рӯз тарсам ки ин ҳам намонад.

[Эй Чин гӯзали, нозланавермаки, Чин ҳам қолмади,
Дунёнинг шу ҳолатда туриши ҳам қолмайди.
Саҳрода яшовчи туякаш ҳам ўлган бўлса,
Билки, тахтда ўтирган султонлар ҳам қолмайди.
Бу ерда на Жим қолди ва на нақши,
Узук кӯзидаги нақшу узукнинг ўзи ҳам қолмайди.
Мискин Ҳасан учун фақат нолагина қолди.
Мана шу нола ҳам қолмайдиган кундан қўрқаман].

Тариххонлик гарчанд би ҳасби зоҳир шабиҳи афсона ва қиссаҳони дар назар қосир, лекин дар ҳақиқат ва фи-л-ботин ҳар лафзида муштамил бар нуктае боҳир ва ҳар жумласида ғава-миз ал-ҳукм ва дақоиқи асрор мабодир, зоҳири аҳволи аём ва дувал ва ботини таҳқиқ ва тавфиқи аъмол ва аҳволи аввал ва илали коинот ва мабоди дақиқадин мухаббар ва кайфияти вақоёеъ ва асбоби амиқиға музаҳҳар «лақаад кона фи қиссасиҳим ибрат ли-л-ува-л-боб» [Дарҳақиқат, уларнинг қиссаларида ақл эгалари учун ибрат бордир]⁶².

Алҳамдулиллоҳи рабилоламин ва саллаллоҳу ала хайри халқиҳи Муҳаммад ва Олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин!

Аллоҳума ағфир лимуаллифиҳи ва лиман назара фиҳи туа-фанни муслиман ва илҳақни би-с-солиҳин ва-д-дафаа ан шарри золимин ва бинаҳни ан навмати-л-ғофилин!

Аллоҳума ихсан оқибатино фи-л-умури кулиҳо ва ижарно мин хаззи ад-дунё ва азоби-л-охира!

Қад тамма ҳаза тарих фи салосин мин рамазон ал-муборак санаи 1334 арбаъ ва салосин ва салоса миа баъда алф мин ҳижрати ан-набавийата алайҳи афзал ас-салавот ва акмал ат-таҳиййот мутобиқ ба 1915 милодий.

Тарихнинг итмоми рамазони шариф итмомиға тасодиф қилғони учун мақомиға муносиб ушбу видоънома ёзилди:

Иди рамазон омаду моҳи рамазон рафт,
Сад шукр, ки ин омаду сад ҳайф, ки он рафт.
Омода нагаштем ба тасбеҳу таровиҳ,
Аз дасти ман ин фурсати ризвон ба фиғон рафт.

Хосияти си рӯза фузун шуд зи ҳазорон,
Аз баҳри сияҳ то ба канор чи чи хон рафт.
Аз баҳри видои ту маро тоқати он нест,
Боз ой чу аз тани ман руҳи равон рафт.
Аз омаданат омаду ислоҳ пазируфт,
Ислоҳи жаҳон пеши ту аз Коҳкашон рафт.
Имрӯз маро иду туро чист бифармой,
Аз баҳри Худо ҳавсала кун дил нигарон рафт.
Бозори ҳақиқат макун имрӯз ту косид,
Бар дасти мижоз ин ҳамма жон доду ба жон рафт.
Дар зарфи ту нозил шуда Қуръони каромат,
Бар қадри шабат қудрати ризвону шубон рафт.
Чун лола дилам хун шуд ва хам шуд чун бунафша,
Сар аз пайи тан тан ба балоҳои ниҳон рафт.
Афсӯс к-аз ин тонфаи шарфу надомат,
Гулғунчаи ин боғча бе ному нишон рафт.
Рожи зи ту дар айни ризо ид баромад,
Ҳар чанд баъид асту қариб ҳаст чандон рафт.

[Иди рамазон келиб, моҳи рамазон кетди,
Юз шукрки, буниси келди, юз афсуски, униси кетди.
Биз тасбиҳу таровиҳга тайёр эмас эдик,
Қўлимдан бу ризолик топиш фурсати фиғон билан кетди.
Ўттиз кунликнинг хосияти мингдан ҳам ортиқ бўлди,
Қора денгиздан то қирғоққа қанча-қанча хон кетди.
Сен билан видолашиш учун менда тоқат йўқ,
Ийдга ўхшаб келки, дилим нигоронда кетди.
Сенинг келишингдан у келдию, ислоҳ топти,
Жаҳоннинг ислоҳи ҳузурингга Сомон йўлидан келди.
Бугун мен учун ийд, сенга не керак, буюр,
Худо учун ҳафсала қилки, дилим нигоронда кетди.
Ҳақиқат бозорини бугун касод қилмагин,
Мажозан булар жон беришди, аммо аслида жон билан кетди.
Сенинг даврингга Қуръон каромат сифатида қадр топти.
Тунингни қадридан туну кунлардан эса қудрат кетди.
Кўнглим лоладек қон бўлди, бинафша каби хам бўлди,
Боши тан пайдан, тан эса балолар ортидан кетди.
Бу тоифалар ишидан афсуслар бўлсинки,
Бу боғнинг гулғунчаси ному нишонсиз кетди.
Мана ийд келди, Рожий андин розидир,
У сандан қанча узоқдир, аслида яқиндир, у шундай кетди].

Аҳволи замонадин намуна

Шарора қилди ҳавога бизнинг шароратимиз,
Учар қушин қанотин куйдурур ҳароратимиз.
Кўринги, бир неча йиллар бозорлар ўлди касод,
Ҳамиша қилди зарар айлаган тижоратимиз.
Қабулга ўтмади вискил, мулкимиз гаров бўлди,
Ярим баҳога сотилди уй ва иморатимиз.
Кўтарди бирни иккига ажаб ҳамма деҳқон,
Ҳанўз усмай эккан экин, зироатимиз.
Фақирлик айласа торож бўлурму анга илож,
Қаёнга кетди бу қўлдин бизнинг маҳоратимиз.
Тавофи Қаъбадан ўтди бизани дин билмам,
Кимики бонка чилони ани зиёратимиз.
Нечани давлати ортди бу бонка орқасидин,
Нечун зарар кўрамиз ёки йўқ фаросатимиз.
Мудом бонка тубида ўтарму вискил деб,
Кутуб ўтирганимиз айна бир риёзатимиз.
Агар Худо карам айлаб бу қўлга пул тегса,
Ҳамон ани йўқотиш бизни эски одатимиз.
Ароба фойтун ила йўл кезиб Сикандардек,
Ишонмангиз пули кўп деб, қуруқ тарроратимиз.
Бас эмди, ёзма Тавалло тамом қил сўзни,
Агарда кўп ёзар эрсанг тегар касофатимиз.

Тўлди ё раб кетди қўлдин иззатимиз, шонимиз,
Ҳам хароб ўлди маишат ҳам бузулди қонимиз.
Шул қадар тўйу азаларга рақобат вйладук,
Мусфиру исрофот ўлди молимиз, сомонимиз.
Мажлису базму тамошою зиёфатга кетар,
Ҳимматимиз, сарватимиз, хайримиз, эҳсонимиз.
Бир мусулмон ўгли ўйнар мажлиси фаҳша чиқиб,
Халқ тамошо айлаюр қайда базм, виждонимиз.
Зарратак виждонимиз ўлсайди, ўлмаздук ризо,
Касб қилсун бу разолатга бизинг ихвонимиз.
Бошқалар ўғлонлари дор ул-фунунларни кезар,
Ё жувондур, ё жувонбоздур бизим ўғлонимиз,
Айламазлар бир насиҳат халқнинг нафъи учун,
Халқ нонила яшайдур пиримиз, эшонимиз.
Бир-биримизга хиёнатдин йўқ шуғлимиз,

Манъ этамизми бу ҳоли динимиз имонимиз.
Ваҳшийликка хушладук Абдулатифлар пешасин,
Муқтадомиз ўлмади нечук Улуғбек хонимиз.
Манъи ахлоқи ислом уламога лойиқ экан,
Манбаи жаҳл ўлди дор ул-илмимиз, ирфонимиз.
Дину дунё илми йўқ тадрисимизга қайдадур,
Эй асоси динимиз, тафсиримиз, Қуръонимиз.
Гар тушунсайдук бу аҳволинг на ерга вормогин,
Ё ҳақиқат кўзгалурди, ё куярди жонимиз.
Гар бу кундин сизлара ислоҳи аҳвол ўлмаса,
Бир мазористон ўлур оз вақтда Туркистонимиз.
Эй Худо, сақла бизинг ислом қўлдин кетмасин,
Ҳар на шайълардин лазиз имонимиз, исломимиз.

КЎРСАТКИЧЛАР*

Шахс номлари

- Абдулатиф 205.
Абдулбоқий 81.
Абдулкарим, домла 90.
Абдулкаримбий 45, 48, 52, 53, 55.
Абдулла 105.
Абдуллоҳи Зиёд 190.
Абдуллоҳ маҳрам 199.
Абдуллоҳ понсадбоши 117.
Абдуллоҳхон 166, 191.
Абдулоҳхон ибн Абулфайзхон 168.
Абдуллоҳхон ибн амир Ҳайдар 178.
Абдулмалик 189
ибн Аваз иноқ 200.
Абдулмўминхон 167, 168.
Абдулфаттоҳ 189.
Абдурасул закотчи 154.
Абдураҳим 66.
Абдураҳим бий 45, 48.
Абдураҳимхон 50, 52, 55.
Абдураҳмон метан 103, 104.
Абдураҳмон шарбатдор 94.
Абдураҳмон офтобачи 159.
Абубакр 177.
Абдураҳмон 53.
Абдусмад Табризий 184.
Абу Бакр тархон 167.
Абулқосим 45.
Абу-л-Музаффар Раҳимхон ибн
Абулфайзхон 166, 169, 176.
Абулқасан қози 176.
Абулғолихон 177, 193.
Авазбий иноқ 192, 194.
Аёзбек 180.
Аёзбий 188.
Азизбачча парвоначи Чустлик
114, 116, 117.
Азимбой қўшбеги 101, 106, 110.
Али қушчи 160.
Ал-Маҳмуди ибн Абдул-Ҳамидхон 178.
амир Абд ул-Аҳадхон 189, 190.
амир Насруллоҳ қаранг: Насруллоҳ
амир Темур 166, 191.
Амир Ҳайдар 90, 171, 173, 178, 194, 195.
амир Шоҳ Мурад 90.
Афзалхон 181.
Аҳмадшоҳ 169.
Ашурбий 45, 46.
Байрамали 170, 171.
Барот қўшбеги 167.
Баҳодирхон 178, 179, 180.
Баҳриддин 189.
Бекмуҳаммад ҳудайчи 140.
Бекжон девонбеги 199.
Бекжон сардор 199.
Бекмуродбий 199.
Бекмуҳаммад оқсоқол 104.
Бердиали юзбоши 109.
Бобобек 53.
Бобожон тўра 196.
Бобораҳим 61.
Бобожон чодарбеги 138.
Бобурхон 43, 44.
Бозор Охунд 48, 50.
Бозорқули меҳтар 89.
Бойзоқ додхоҳ 154.
Боймурод Ботур ўғли 121.
Ботур қўшбеги 78.
Бузурукхон тўра 93, 94.
Бўканбой 135.
Бутақуф/Бутаков 186, 187.
Гадойбой 103, 104.
Гулмингбой саркарда 148.
Давлат қўшбеги 167.
Давлатёрбий 199.
Давлатийез ибн Хўганиез юзбоши 199.

* Кўрсаткичлар асар матнига берилди

Даврон *додҳо* 105, 106, 110, 115.
Дарвиш 170.
Дониёлбий 169, 170, 192.
Дўсатбий 154.
Дўст *саркарда* 141, 142.
Дўст *ясовул* 61.
Дўстмуҳаммад, амир 180, 181.
Дўстмуҳаммад қорақалпоқ 141.

Ёқуб 170.
Ёқуб Охунд 71.
Ёрбек *саркарда* 147.
Ёрмуҳаммад *девонбеги* 194.

Жаҳонгир *тўра* Саййид Офоқий 90.
Жаҳонгирхон 178, 180.
Жаъфар Оқой 199, 200.
Жонмуродбек 175.
Жорлиқ *тўра* 200.
Жумабой 63.
Жумъабой Қитоқий 72, 82.

Залилий 90, 91.
Замоншоҳ 172.
Зийнат шоҳ 81.
Зокирхўжа эшон Намангоний 89.
Зубайрхон 178, 180.
Зухур *девонбеги* 78, 79.

Ибн Сино 160.
Иброҳим *додҳо* ўғли 112.
Иброҳим Хаёл, *парвоначи* 98, 182, 183.
Имом Раббоний 114.
Имомқули мирзо 171, 172.
Имомқулихон 166.
Ирисали қипчоқ 140.
Ирисқулибек 63, 72, 77, 82, 120.
Искандарбек 156, 158.
Исматуллоҳбек 180.
Исобек 93, 124.
Исҳоқбек 90, 118.
Исҳоқхон *тўра* 92.

Калли Шоди 82.
Каримқули *понсадбоши* 120.
Кенжаали 170.

Кинасарихон 134, 135.
Комроншоҳ ибн Маҳмудшоҳ
Куёвхўжа 174.
Кўрўғли 110.

Қадам иноқ 64.
Қанбар *шарбатдор* 120
Қаноатшоҳ оталиқ 115, 116, 130,
132, 137, 139, 141.
Қиличалихон 175.
Қобил Мирзо 61, 81.
Қобилбек ибн Ўткир сўфи 174.
Қобул мирзо 81.
Қозийи Калон Мавлавий 179.
Қозоқбой *оқсоқол* 139.
Қозоқ *тўра* 173.
Қонулли/Канноли, *майор* 187.
Қосим *мингбоши* 120, 124.
Қосимбек *оталиқ ўғли* 112.
Қосимхон 134.
Қотурма *оғалук* 101.
Қулика 50.
Қурбонмуҳаммад Мирзо 61.
Қутлуғмурод ибн Авазбий 193.
Қутлуғмуродбек 175.
Қутлуғмуҳаммад 194.
Қўш *додҳо* 154.
Қурбонқулли 199.

Ғариб *ясовул* 81.
Ғаффорбек 157.

Лашкар *беклар беги (Фуломшоҳ
Чатрорий)* 75, 81, 84, 86.
Лўли *халифа* 112.

Мавлавий Кобулий 90
Маллахон 103, 124-130, 132, 136,
137, 140, 150, 157.
Маҳмуд 170.
Маҳмуд Ғани 178.
Маҳмудбий 174.
Маҳмудхон *тўраи Аҳрорий* 87, 88, 90.
Маҳмудшоҳ ибн Темуршоҳ 171, 175.
Масъум ибн Дониёл 170.
Махсумхон *тўра* Махдум Аъзамий

- Маъсум 90, 92.
 Маъсумхон *тўра* Маҳмудхон
 тўра 88.
 Машраб 48.
 Минг Ойим 60.
 Миён Қоҳир Соҳибзода 181.
 Мир Аловуддин 174.
 Мираҳмад Жамшидий *вазир* 200.
 Мирзо Аҳмад *қўшибеги* 144, 145,
 147, 152, 153.
 Мирзо Давлат тожик 150.
 Мирзо Ёдгор 93.
 Мирзо Жунайд 177, 179.
 Мирзо Комил 138.
 Мирзо Ризоқулихон Шерозий
 Лолабош 196.
 Мирзо Фазл *қози* 170.
 Мирзо *қозикалон* 90.
 Миролим *юзбоши* 109.
 Мирраҳим 61.
 Музаффаридинхон 157, 186, 187, 189.
 Мулла Раҳматуллоҳ 64.
 Мулла Эрназар 64.
 Мулло Абдулазиз ибн Абдулғани 178.
 Мулло Абдулғаффор ибн Саид
 аш-Ширвоний 178.
 Мулло Абдусайд хўжа 188.
 Мулло Ашур Муҳаммад 61.
 Мулло Исомуҳаммад 117.
 Мулло Каримқули дастурхончи
 116, 117.
 Мулло Миракхон ан-Насафий 178.
 Мулло Мирзо Солиҳ ибн Назар-
 муҳаммад ал-Хўжандий 180.
 Мулло Муҳаммадшарифхўжа
 ибн Атоуллоҳ ибн Ҳодий 188.
 Мулло Нажмиддин 158.
 Мулло Насриддин ал-Қурсовий 178.
 Мулло Ниёз ибн Бинямин ал-Бал-
 хий 188.
 Мулло Ниёз Муҳаммад; қаранг:
 Ниёзий.
 Мулло Низомиддин ал-Ҳусайний
Қози ул-қузот 167.
 Мулло Олимқул 136, 139, 140, 144,
 150-156.
 Мулло Раҳмонберди Маҳмуд ибн
 Ниёзберди Туркманий 189.
 Мулло Султон 141-144.
 Мулло Султон юз 141.
 Мулло Тожибой ибн Сафар
 Хўжандий 188.
 Мулло Турсунжон 178.
 Мулло Фахриддин ибн Иброҳим 178.
 Мулло Ҳидоятуллоҳ 173.
 Мулло Ҳожибой ибн Сафар ал-
 Муҳаммадий 178.
 Мулло Холбек *дастурхончи* 116.
 Мулло Холбек қипчоқ 110, 116.
 Мулло Ҳусниддин ибн Башир
 Туфторий 178.
 Муродбек 157.
 Муродхон 111.
 Мусахон ибн Исохон Даҳбидий 173.
 Мусулмонқули қипчоқ 106, 108,
 110, 114, 116, 118, 119, 121, 124, 183.
 Муҳаммадалихон 89, 92, 98, 102,
 103, 144, 180, 182, 183, 187.
 Муҳаммадамин 45.
 Муҳаммадамин *тўпчибоши* 174.
 Муҳаммадаминхон 97, 196.
 Муҳаммадкарим *халифа* 112.
 Муҳаммадкарим *ясовул* 88.
 Муҳаммадкарим *ясовул* 101, 110.
 Муҳаммадназарбек 107, 108, 144.
 Муҳаммадниёз *ҳудайчи* 101, 111,
 120, 124.
 Муҳаммаднурхўжа 81.
 Муҳаммадражаб *қўрбоши* 120.
 Муҳаммадраҳим *оталиқ* 53, 88, 171, 175.
 Муҳаммадризобек 195.
 Муҳаммадшайх Фарйобий *сардор* 199.
 Муҳаммадшариф *оталиқ* 103, 105.
 Муҳаммадаминбий 192.
 Муҳаммаддиёр *додхоҳ* 116.
 Муҳаммадмурод *девонбеги* 200.
 Муҳаммадмурод *тўра* 200.
 Муҳаммад Назар Қулоқ *ботурбоши* 107.
 Муҳаммад Назар Кўрўгли 107, 111, 116.
 Муҳаммад Назар Соқов 107, 111, 116.
 Муҳаммадниёз *девонбеги* 200.
 Муҳаммадниёз *додхоҳ* 116.

Муҳаммадниёз *қўшбеги* 120, 124.
Муҳаммадниёз *ҳудайчи* 111
Муҳаммадраҳимхон 176, 194, 195, 200.
Муҳаммадраҳимхон II 201.
Муҳаммадхон 172, 196, 197.
Муҳаммадшоҳ Қочор 185.
Мўмин Хўжа *понсадбоши* 124.
Мўминбек 63, 73, 77, 82.
Мўминбек домла 90.
Мўминхон Мирзо
Мўминхўжа Вобкандий 178.
Мўминхўжа тожик 108.

Наврўзбой *тўра* 134, 135.
Назирбек 157.
Насруллоҳхон 178, 180-188.
Ниёзалибек 174.
Ниёз баҳодир 142.
Ниёзий 49, 54, 114, 130, 133.
Ниёзқули *мингбоши* 199.
Ниёзмуҳаммад қози 81.
Низомиддин қози 169, 170.
Нодир Мирзо ибн Шоҳруҳмирзо 171.
Нодиршоҳ 168, 169-173.
Норбўтахон 56-61, 81.
Нормуҳаммад *додхоҳ* 110, 115, 116, 150, 151.
Нормуҳаммад *қўшбеги* 118, 119, 120.
Носирбий 173.

Облойхон / Аблай 134.
Оға Муҳаммадхон 171.
Оғуй ботур 134.
Ойчучукойим ўғли Исҳоқхон *тўра* 92.
Оқбўтабий 50.
Олимбек 130.
Олимбек *додхоҳ* 136.
Олимбек қирғиз 130, 140.
Олимхон 60, 61, 66, 67, 89, 70-76, 78,
79, 81, 98.
Оллоҳқули *юзбоши* 199.
Оллоҳқулибек 173.
Оллоҳқулихон 183, 195.
Омонжул 134.
Ориф Пскатий 90.
Олтун бешик 45, 46.

Осимхўжа Қарокўлий 195.
Охтаҳўжа 194.
Офтоб ойнм 90, 92.
Охун *қоровулбеги* 112.

Пирмуҳаммад ясовул 61.
Пулод қирғиз 155.
Пўлод *оталиқ* 194.
Пўлодхон/Пўлатхон 159

Ражаб Фалча, қўшбош 61, 68, 69,
70, 82, 84, 88.
Ражабали 170
Раҳимқулихон 196.
Раҳимхон 167, 168.
Раҳимхон ибн Аваз *иноқ*
Раҳматуллоҳ 108.
Раҳматуллоҳ *додхоҳ* 112.
Раҳмонқулибий 116.
Ризоқулихон Шерозий Лолабош 196.
Рожи 203.
Рустам
Рустамбек (ибн Норбўтахон) 60.
Рустамбек 61.
Рустамбек *додхоҳ* 139.

Саид ибн Усмон Аффон 190.
Саййид Аҳмадхон ибн Муҳаммад-Саййид Жуйборий хўжа 179.
Саййид Исфандиёр *тўра* 201.
Саййид Назарбий 192.
Саййидбий 178.
Саййидмурод *тўра* 200.
Саримсоқбек 104, 106, 109, 110,
113-115, 157.
Сиҳат Ниёзхон ибн Ўрозхон Сарахсий 199.
Скубелуф/Скобелев 159.
Собир *мироҳўр* 111.
Содиқ *тўра* 154.
Содиқбий 178.
Содиқбой 109.
Солиҳ *судур* 101.
Солиҳбек Охунд 138.
Солиҳхўжа ота ўғли 108, 109.

Сом Наримон 65.
Сотиболди *додхоҳ* Қосим *оталиқ* Ғғли 112.
Субхонқулихон 166.
Сулаймонхон 55, 56.
Сулаймонхўжа *шиғо* *улмаслом* 145.
Султон Маҳмудхон 96, 97, 182.
Султонмурод 170.
Султон Саййидхон 154.
Султон Тўрайи Аҳрорий 90.
Султон Худоёр 45.
Султон Элик 45.
Сутуд Дорат/Стоддардт 185-187.
Сўфибек 157.
Сўфи бек Даврон *додхоҳ* 126.

Тавалло 204.
Тангриқул *иноқ* 101.
Тангриқули *шиговул* 101.
Танди *иноқ* 107.
Таниқули *шиговул* 106, 110.
Тарсун Бокий *қози* ибн Абдурахим 173.
Тошмуҳаммад Мирзо Бузрукхўжа 61.
Тугди *иноқ* 95.
Тўра Хўжа Калон Махдум Аъзамий 90.
Тўражон *тўра* 90, 190.
Тўра Сўфи 194
Тўхтамин 170.

Улуғбек 160.
Умар 170.
Умарбий 174.
Умархон 60, 77, 79, 80-84, 86, 88-91, 177, 195.
Умархон ибн амир Ҳайдар 178, 179.
Усмон 177.

Ўтаб бий *қўшбеги* 122.
Ўткур Сўфи 170, 172, 174.

Фазл 179.
Фазлбий 174.
Фаридун 170.
Фаробий 160
Фозилбек ибн Муҳаммад Амин 194.

Фозилхон ибн Норбўтабек 169.
Фўн/фон Кауфман 157, 158.

Ҳазрат Али; қаранг: Али
Ҳазрат Калон Соҳиб 136, 137, 143, 144.
Ҳазрат Офоқ 94, 96.
Ҳазрат Соҳибзода 92, 102, 109.
Ҳазрати Миён Халил Соҳиб 113, 114.
Ҳазрати Шоҳ [Жарир] 111.
Ҳасан девонбеги 64.
Ҳасан Муродбек 175.
Ҳайдар мирзо 171, 172.
Ҳаким *қўшбеги* 176, 188.
Ҳаким *оталиқ* 169.
Ҳакимбий 174, 179.
Ҳакимбий *қўшбеги* 179, 180.
Ҳаққули *мингбоши* 95, 96.
Ҳақназар *мингбоши* 199.
Ҳомид хўжа 75.
Ҳожибек 57, 58, 60, 61.
Ҳожибий 45.
Ҳорун ар-Рашид 178.
Ҳотамқули *рисолачи* 116.
Ҳусайнбий 173, 174.
Ҳусайнхон 178, 179.

Халифа Сафо *мударрис* 119.
Халифа Ниёзқули ат-Туркмани 173, 177.
Хидирали 136.
Хидир қирғиз 140.
Холмуҳаммад *додхоҳ* 116.
Холиқназар тожик 141, 142.
Холмуҳаммад *раис* 119.
Хотун 190.
Хоқоний 201.
Хонхўжа 61.
Хонқули мирзо 78.
Худоёр *ёвар* 104.
Худоёрбий 199.
Худоёрбий *вазир* 167.
Худоёрхон 111, 112, 116-121, 124-126, 128, 137-140, 141, 143, 145, 146, 149, 157, 159, 189.
Худойқули *баходир* 61.
Худойназар *амин* 143.

Худойназар тожик 136.
Худойназар турк 140.
Хушвақт қўшбеги 92.
Хўжа Калон Жуйборий 105, 124, 148.
Хўжа Калон ҳоким 148.
Хўжа Содиқ қизлар оғаси 174.
Хўжамқули ағлам 119.
Хўжамқулибий 181.

Чамашбий 45, 46.
Чернайуф/Черняев 153.
Чингиз 166, 176, 191, 193.
Чўтан қирғиз 140.

Шайбонийхон 166.
Шайх Бадал *додхоҳ* 84.
Шайх Сафар 170.
Шайх ул-ислом Намангоний 119.
Шамсмоҳ бинт Абулфайзхон 176.
Шералихон 98, 99, 100, 103, 105, 106,
107, 109, 157, 183.
Шералихон Мирзо 154.
Шоди *додхоҳ* 101, 103, 107, 108.
Шодибий 45, 48, 55.
Шодмонхўжа ўроқ 125, 130, 138,
140, 146, 149, 150.

Шоҳ Замон 171, 175, 176, 178.
Шоҳмастбий; қаранг: Чамашбий
Шоҳ Маҳмуд 172.
Шоҳмурод *тўра*, *бий* 169, 170,
173.
Шоҳмуродбий иноқ 199.
Шоҳмуродхон 111, 136, 140, 149.
Шоҳруҳ ибн Ризоқули мирзо 171.
Шоҳруҳбий 45, 46, 48, 50, 53, 55, 56, 77.
Шоҳруҳ ибн Олимхон 81.
Шоҳруххон ибн Иброҳимхон 185.

Элбарс 169, 173.
Эпузар *иноқ*, хон 174, 175, 193, 194, 200.
Эрдонахон 53, 55.
Эржон *тўра* 134, 135.
Эрназар *додхоҳ*, *девоубеги* 88, 92, 110.
Эрназар Охунд 94.
Эшмуҳаммадиноқ 192.
Эшонхон *тўра* 90.

Юнус туғлуқ 108.
Юнус Хўжа 68, 69, 70.
Юнусжон *шиговул* 155.
Юсуф Қошғарий 82, 83, 89, 92, 103, 107.

Жой номлари

Авлиёота 76, 130, 135, 151, 187.
Андижон/Ахси 43, 57, 58, 95, 107,
121, 123, 127, 141, 142, 144.
Арзиқтепа 74, 100, 111.
Асака 127.
Астробод 195.
Ахолтепа 159.

Бадбахт чўли 134, 161.
Балиқчи 111, 114, 123, 141.
Балх 75, 175, 180, 182.
Баҳробод 118.
Бекбачча 89.
Бешариқ 87, 96, 149.
Билқиллама 121, 123, 124.
Бойғаро 161.

Бус 189.
Бухоро 50, 51, 64, 65, 75, 81, 87, 90,
92, 96-103, 110, 113, 115, 116, 118,
126, 139, 140, 141, 147-150, 156, 158,
160, 166, 169, 171, 173-179, 180-190.
Бўка 103.

Гулбоғ 93, 94, 95, 96.
Гулобод 173.
Гуюктепа 159.

Дашти қипчоқ 76, 77, 83, 105, 119,
125, 131, 133, 134, 157.
Диззах 65, 66, 86, 87, 137, 138, 156,
157, 160.
Дўрмонча 157.

Ёзди 135.
Ём 87.
Ёнбулоқ 74.
Ёрмазор 53, 58, 103, 141.

Ётти шаҳар 75.

Жайхун, дарё 172, 181, 191, 194.
Жамбул 161.
Жуйбор 173.
Жўлак 132, 151.

Зангиота 138.
Зарафшон 191.
Зомин 64.

Иқон 152, 153.
Ислombўл / Истамбул 94, 182.
Исфара 89.
Ит кечук/кечув 135.

Калот 199.
Кандир давони 71, 78, 103.
Кармана/Кармина 169, 174, 179.
Каттақўрғон 158, 189.
Кашмир 75.
Кетмонтепа 120, 130.
Кировчи 57, 72, 74, 78, 83, 115, 116,
131, 139, 140, 189, 192.
Китоб шаҳри 158.
Кобул 180, 181.
Кориз, мавзе 72, 74.
Кошғар 75, 93, 94, 95, 96.
Кошон 197, 198.
Конибодом 148.
Кушка шаҳри 159.
Кўк тўнлик ота 48.
Кўлоб 61, 167.
Курдистон 171.
Кўҳистон 75.

Қабодиён 58.
Қайнар 46.
Қамишқўрғон 69, 71, 72, 74.
Қандаҳор 151, 181.
Қарқароли 134.

Қарқароли уезди 134.
Қаро Ўтгул 134.
Қарокўл 189, 192, 195.
Қароқчиқум 86.
Қаротагин 61.
Қарши 173, 174, 178, 192.
Қизил жар 134.
Қизил кўпрук 78.
Қирим вилояти 190.
Қозуқ қоқғон, мавзе 135.
Қонликтепа 198.
Қонликтепа, мавзе 199.
Қорағулча 148.
Қоражамбул 134.
Қоракўл 189, 192, 195.
Қорамозор 78.
Қорасув 149.
Қоратепа ; қаранг: Муйи муборак
Қаровултепа 45, 128.
Қофқоз 158.
Қубо қишлоқ 141, 142.
Қум 197, 198.
Қумоқ 135.
Қурама 57, 71, 72, 74, 83, 86, 116,
137, 138, 139, 141.
Қурбон мерган, мавзе 147.
Қуроғ ўти 135.
Қуртақа 130.
Қўшкўприк 86.
Қушчи бўлусти 135.
Қўйлиқ, мавзе 74, 106.
Қўйлуқ 83, 156.
Қуйруқтепа 111.
Қўштегирмон 87, 105, 147.

Ғарамсарой/Ғурумсарой 68, 69, 78.
Ғиждувон 167, 192.

Маоз Жабал 144.
Марв 170, 171, 172, 173, 191, 198, 199.
Марғиёнон / Марғилон 53, 88, 92, 103,
107, 124, 141, 143-147, 149, 157, 159.
Марғузор 120.
Марки/Мерка 130, 135.
Маҳрам 96, 148, 159.
Машҳад 171, 172.

Миёнкол 192.
Мингўрик, мавзе 154.
Миробод 111.
Мозандарон 197.
Москов 174, 200.
Муғ арки 88.
Муйи муборак 56, 101, 157.

Навбаҳор 101.
Найманга 44, 96.
Наманган 47, 49, 120, 159.
Насаф 169.
Ниёзбек 73, 74, 119, 139.
Нишопур 199.
Нов 147.
Ноғорачалди, мавзе 95.
Норин дарё 107, 117, 123.

Облиқ 120, 127.
Обод мавзеси 107.
Ойимқишлоқ 101.
Оқ дарбанд, мавзе 199.
Оқер 145, 151.
Оқбулоқ 82.
Оқер, мавзе 146.
Оқжар 71, 74.
Оқмасжид 125, 132.
Оқсув 83.
Олмоти/Алмати 130, 134.
Олти қуш 78.
Олчак, мавзе 155.

Палосон 145, 146.
Панжшанба 174.
Пашпак 130, 134, 135.
Пешовар 168.
Пешоғар 182.
Пиллахона 46.
Питроград 189, 190.
Пишпак 130.
Пойтуғ мавзеси 124.
Помир 191.
Понсод 47.
Псканд 104.
Пурнок 46.

Рафник боғи 195.
Рошидон 145.

Сабзавор 199
Сайрам 74, 77.
Самарқанд 43, 50, 51, 64, 65, 82,
86, 87, 100, 110, 128, 140, 147, 158,
159, 173, 174, 182, 187, 191.
Самғар 72.
Сомончи 127, 146.
Сарахс 198, 199.
Саритол, мавзе 127, 147.
Сарисув 134, 161.
Саритол 147.
Сирдарё 47, 98, 103, 116, 126, 138,
139, 152, 162.
Солор 75, 83.
Сомончи қипчоқ, мавзе 127.
Сўзоқ 134.

Талос, мавзе 98.
Таргова 45, 47.
Тверь 161.
Тепакўрғон 46.
Техрон 198.
Тибет 151.
Толлоғуч тепа 104.
Тошканд 52, 68, 70, 73-78, 83, 84,
86, 96, 103-107, 109, 110, 113, 115,
117, 119, 120, 121, 124, 126, 132-
140, 149, 151, 153-156, 161, 165, 167,
Тошканд вилояти 68.
Тошлоқ мавзе 143.
Тувак 132.
Туркистон 76, 84, 115-117, 130,
134, 137, 139, 150, 167.
Туфроқ кўрғон 93.
Тўйтепа 73, 74, 78, 83, 104, 140.
Тўқайтепа 46, 101.
Тўрақўрғон 57, 88, 107, 149.

Урганч 173, 183, 192, 195.
Учқўрғон 110, 120, 126.

Ўбшун 103.
Ўзбактеппа 87.

Ўзганд 43, 148.
Ўратепа 50, 63, 64, 65, 82, 86, 87,
88, 118, 147, 174, 183.
Ўрунбург 157, 161, 187.
Ўш 95, 110.

Фаргона (ўлка) 43, 71, 73, 76-79,
81, 82, 86, 90-96, 98-100, 103, 113,
119, 148, 150, 166, 182, 183.

Ҳазорасб, қалъа
Ҳазрат Шоҳ Нақшбанд, мазор 169.
Ҳирот 181.
Ҳисори Шодмон 167, 178.

Хавос 87.
Хайробод 86.
Хива 158, 160, 161, 166, 192, 196, 200.
Хон тоғи 134.
Хоразм 174, 175.
Хуйушон 171, 172.
Хуросон 199.
Хўжанд 50, 51, 62, 68, 69, 78, 100,
101, 105, 128, 132, 140, 159, 167, 182.
Хўқанд 43, 45, 49, 52, 53, 56, 57, 60,
64, 65-67, 69-71, 73-76, 78, 79, 82-
84, 87, 88, 92, 95-106, 108-112, 119-
121, 123-128, 132, 133, 136, 139-141,
143, 146-148, 150, 152-154, 156, 159,
177, 180, 187, 189, 200.

Чавча, мавзе 117.
Чашишбий 45, 46.
Чанкат 46.
Чимканд 73, 74, 76, 77, 82, 119, 152,
153, 154, 187.
Чинобод ариғи 118.

Унвои ва мансаблар

Амин 143.
Амири лашкар 82, 105, 107, 109,
150, 154, 156, 165.
Аълам 165, 166.

Баковулбоши 166.
Баҳодир 61, 81, 82, 142.

Чинос 138.
Чироқчи 184.
Чирчиқ, дарё 74, 106, 119, 140, 154,
156, 162.
Чодак 45, 46, 47, 68.
Чор Бакр 169.
Чорбоғи девона 78.
Чорбоғи Тўранғу, мавзе 120.
Чоржўй 170, 173, 180, 184.
Чордара мавзеси 110.
Чу, дарё 134, 135.
Чуст 108.
Чўлак, мавзе 134
Чўлоққўрғон 134.
Чўпон ота 158.

Шайх Хованд Таҳур
Шимрон 197.
Шаҳидон 47.
Шаҳрисабз 50, 167, 174, 176, 178,
181, 183, 184.
Шаҳрихон 95, 106, 107, 110, 123, 124,
127, 142.
Шўр, мавзе 141.
Шўртепа, мавзе 154, 155.
Эгрижар/Эржар 189.
Эски Тошканд 138.
Эскиқўрғон 48.

Юлғунтепа 111.

Яккабоғ 184.
Яккатут 141, 142, 143, 145.
Ялта 189, 190.
Янгиқишлоқ 146.
Янгиқўрғон 130, 131.

Бекларбеги 84, 86.
Бий 45, 46, 50, 72, 75, 77, 138, 167,
170, 173, 174, 178, 179, 181, 188, 189,
192, 194, 195.
Ботурбоши 105, 107.

Вазир ул-аъзам 194.

- Дастурхончи 116, 117, 119, 166.
 Даҳбоши 166.
 Девонбеги 75, 78, 79, 88, 166, 194,
 199, 200.
 Додхоҳ 84, 101, 103, 105, 106, 107,
 109, 110, 111, 112, 115, 116, 126, 127,
 136, 150, 154.
- Ёвар** 109
- Закотчи** 154.
- Иноқ** 95, 101, 107, 174, 175, 192, 193,
 194, 199, 200.
- Қаровулбеги** 112.
 Қизлар оғаси 170, 174.
 Қози 166-170, 174, 195, 199.
 Қозий ул-қузот 166, 167.
 Қозийи аскар 166.
 Қозийи махсус 166.
 Қозикалон 90, 145, 166, 188.
 Қўрбоши 120.
 Қўшбеги 61, 68, 70, 1, 84, 88, 101,
 106, 110, 119, 120, 122, 144, 147, 150,
 152, 153, 154, 165, 167, 169, 170, 174,
 176, 179, 180, 188, 199.
- Маҳрам** 108, 128, 199.
 Маҳрамбоши 166.
 Меҳтар 89, 93.
 Мингбоши 82, 83, 89, 92, 95, 96, 103,
 104, 107, 108, 109, 116, 119, 124, 138,
 140, 146, 149, 165, 199.
 Мирзобоши
 Мирохур 111.
 Мирохурбоши 166.
 Мударрис 166.
 Муфти 166.
 Муфти аскар 166.
 Муҳтасиб 189.
- Надими хос** 89.
 Нақиб 180.
 Нониб 166, 184.
- Раис** 119, 189.
 Рисолачи 116.
- Сар аскар** 179.
 Сардор 199.
 Саркор 107, 166.
 Судур 101, 109.
- Офтобачи** 159.
 Оталиқ 88, 95, 103-105, 111, 112,
 119, 141, 166-169, 194.
 Оқсоқол 104.
 Оғалуқ 101.
- Парвоначи** 116, 119, 165, 182, 183.
 Полковник 185.
 Понсадбоши 120, 124, 130, 145.
- Тунқотир/тунқатор** 165.
 Тўқсоба 166.
 Тўпчи 128, 152.
 Тўпчибоши 170, 172-174.
 Тўра 87, 94, 134, 135, 154, 168, 190,
 200.
- Ўроқ** 125, 140.
- Хазиначи** 166.
 Халифа 112.
- Чодарбеги** 138.
- Шайх ул-ислом** 119, 166.
 Шайх ул-машойих 165, 166.
 Шарбатдор 94, 120, 166.
 Шиғовул 101, 110, 155.
- Эшик оға боши** 104, 166.
- Юзбоши** 109, 166, 199.
- Ясовул** 61, 81, 101, 110.
- Ҳудайчи** 81, 101, 111, 119, 140.

Қўқон тарихчилари ва уларнинг асарлари

Асар номи	муаллифи	Ёзилган йили	тили	жанри	Сақла-ниш жойи	Котиб, кўчирилган йили	хати	ҳажми	изоҳлар
1. Амирнома	Акмал – Шермуҳаммад Хўқанди Фазли Фарғони Мирзо Қаландар	1801 йилдан кейин	форс.	наср	Тошкент	автограф	настаълиқ	133 вар.	Охири йўқ
2. Умарнома		1822	форс.	назм	СПБ, С/2467	автограф	настаълиқ	158 вар.	
3. Шоҳномайн нусратпаём		Мушриф 1823	форс.	наср	СПБ, С/471 Душанбе, 10088	автограф	настаълиқ	149 вар 132 вар.	
4. Тарихи муҳожирон	Дилшод Барно 1800-1905	1820 йилдан кейин	форс./ўзбек	наср	Душанбе Тошкент, №1207	автограф	настаълиқ		
5. Воқеоти Муҳаммад Али	Увайсий, 1780-1845	1843	ўзбек	назм	Тошкент,	Муҳаммадюносухон, 1859	настаълиқ	7 вар.	Охири йўқ
6. Шоҳномайн Девона Мутриб	Мутриб	1842-43	ўзбек	назм	Тошкент, 596/1 СПБ, Т/2412		настаълиқ	29 вар.	Охири йўқ

7. Шоҳюмайн Девона Андалиб	Алдалиб	1842-43	ўзбек	назм
8. Мунтахаб ут-таворих	Муҳаммад Ҳакимхон 1807-1844/45	1844	форс.	наср
9. Жангномайн Худоёрхон	Мулло Шав- қий/Шамсий	1853	ўзбек	назм
10. Зафарномайн Худвёр хон	Абдулғаф- фурбой Мунший	1853-54	форс.	назм
11. Таворихи манзума	Имом Али қори Қундузи 1800-1857 йилдан кейин яшаган	1857	форс.	назм
12. Хулосат ал-аҳвол	Абу Убайдул- лоҳ Муҳаммад (1804-1865)	1864- 1865	форс.	наср

Тошкент, 596/II № 696		нас- таълиқ	22 вар.	
СПб, Тош- кент (ИВАН 592, 593, 595, 596/1, 9973/IV, 1560, 594), Душанбе	Муҳам- мадамин (Душанбе)	нас- таълиқ	732 вар	
Тошкент, № 599/1, 1762	1916 1910 йил- лари қў- чирилган автограф	нас- таълиқ	27 вар. 53 вар.	
Тошкент, №598, 1573, 599/II, 1636. Тошкент, Душанбе, СПб.		нас- таълиқ	65 вар 27 вар 23 вар 35 вар.	
Тошкент, 2084	автограф	нас- таълиқ	198 вар.	

13. Тарихи Шавқи	Мулло Шавқий/Шамсий	1874	форс.	наср
14. Жомӣғ ал-ҳаводис	Мулло Шавқий/Шамсий		ўзбек	наср
15. Гарайиби сипаҳ	Тоҷир	1864-65	форс.	наср
16. Амирлашқар жангномаси	Бекназар	1865	ўзбек	назм
17. Тарихи жаҳоннамоӣғ	Ивазмӯҳаммад Аттор Хӯқандий	1868-69	форс.	наср
18. Мироти футуҳ	Тӯраҳӯжа ибн Зиёвуддинхӯжа Андиҷони	1871-72	форс.	наср
19. Туҳфат ут-таворихи хони	Ивазмӯҳаммад Аттор Хӯқандий	1872	форс.	наср
20. Тазкирайи султониӣғ	Абдулвосеъ Манзур	1871	форс.	назм

Тошкент, УзАНШИ-3 1872/ЛІ		нас- таълиқ	82 вар.	топил- маган
Тошкент, 5409	автограф	наталик	38 вар.	
Тошкент, №1925/IV	Муҳаммад- ниёз охунд, 1878	нас- таълиқ	27 вар.	
Тошкент, №9455 (II жилд). СПб, № С/439 (I жилд)	автограф	нас- таълиқ	440вар. 835 вар.	
СПб, № 440	автограф	нас- таълиқ	360 вар.	топил- маган
Тошкент, 692	автограф	нас- таълиқ	123 вар. Илова. 20 вар.	Охири Йуқ

21. Тарихи Шоҳрухи (Ибрат ал-хавоқин)	Ниёзмуҳаммад Хўқанди	1876, 1895-96, 1871-72	форс. ўзбек
22. Ғарибнома	Мулло Холбек ибн Муҳаммадмусо Андижоний	1880	ўзбек
23. Оснӣ тарихи (Фарғона тарихи)	Маҳзун Зиёвуддин Хўқандий	1881	форс.
24. Мактубчайи хон	Муҳаммад-умар Умидий Ваф. 1906	1885	ўзбек
25. Ҳақиқат ал-анвор	Муҳаммад-юнусжон Тоиб 1830/1905	1887	форс.
26. Тарихи жадидайн Тошканд	Муҳаммад-солиххўжа Тошкандий	1863- 1888	форс

Наср/ назм	Тошкент, Фз ФА ШИ 1787, 4463, З.У. Чориев шахсий ку- тубхонаси		нас- таълиқ	252+1 вар. 412+2 вар. 126 вар.	
Наср/ назм	Тошкент № 596/II	автограф	нас- таълиқ	75 вар.	
наср	Истамбул	автограф	нас- таълиқ	1696 вар. (400 бет.)	Халис афанди кутубхо- насида. Туркия
наср	СПб, № С/575 Тошкент №1902/V	Мулло Низом уд-дин	нас- таълиқ	26+3	
наср	Тошкент, 596/III	Бобохўжа ибн Мир Убайдул- лоҳ	нас- таълиқ	11 вар.	Охири йўқ
наср	Тошкент, № 7791, 11072,	Автограф, Набира- хўжа,	нас- таълиқ	1040 вар.	

27. Анужум ат-таварих	1830-1890 номаълум	1318/ 1900-01	форс	наср	11073, 5732 Тошкент, № 11366	Абдуллоҳ Носиров Абдуллоҳ Муродов автографдан кўчирган, автограф	нас- таълиқ	150 вар.	Итти- мига етмаган
28. Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавоқин	Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандий	1901-02	ўзбек/ форс.	Наср/ назм	Тошкент, № 1314/1, 3753/1, 9841, 7515 12922/1	автограф	нас- таълиқ	177 вар. 179 вар. 25 вар. 224 вар. 20 вар. 219 вар.	
29. Тарихи Азизи	Муҳаммадазиз ибн Муҳаммадризо Марғилоний	1903-1905	ўзбек	наср	Тошкент, № 11108	автограф № 11108	сулс		
30. Тарихи Алиқули амирлашкар	Муҳаммад-юнусжон Тоиб 1830/1905	1900 йилдан кейин	ўзбек	наср	Тошкент, № 12136	автограф	нас- таълиқ	185 б.	
31. Туҳфайи Таиб	Муҳаммад-юнусжон Тоиб 1830/1905	1903-1905	Форс/ араб	наср	Тошкент, 4243/1	автограф	насх	50 вар.	
32. Мукаммали Тарихи	Муҳаммад-фозилбек		ўзбек	наср	Тошкент, № 09/648,	автограф	нас- таълиқ	133 б.	ЎзФА Асосий

Фарғона			
33.Хуллас ут-таворих	Маҳмуд Ҳаким Шоди Му- ҳаммад ўғли Яйпоний	1914	ўзбек
34.Тарихи Туркистон	Мулла Олим махдум ҳожи	1915	ўзбек
35.Тарихи Фарғона	Ибрат 1862/1932	1914-15	ўзбек
36.Мизан аз- заман	Ибрат 1862/1932	1918 ёки 1919	ўзбек
37.Тарихи маданият	Ибрат 1862/1932	24 жумад II 1344/9 январь 1926	ўзбек

	5971				кутубхонасида Ҳамза номида- ги Қў- қон ада- биёт му- зейида
наср	Қўқон	автограф			
наср	Тошкент литография	литогра- фия	насх	220 б.	
наср	Тошкент, № 11616/1, 11080, 10117/1. Душанбе, № 1512	Инойатул- лоҳон Тўрақўр- ғоний	нас- таълиқ	102 вар. 102 вар.	
наср	Тошкент, 11618	автограф	нас- таълиқ	33 л.	
наср	Тошкент, № 11616/II, 10117/II	Инайатул- лоҳон Тўрақўр- ғоний, Собитхон ибн Саййид Наимхон- тўра Тўра-	нас- таълиқ	18+1 вар. 15 вар.	

38. Мажмаъ ул-даводис	Абдулложон ибн Муҳам- мадсолих Андижоний- Насимий	1923- 1927	Ўзбек	Назм	Тошкент, наср	қургоний (1955) автограф №603	нас-	73 вар. таълиқ охир йўқ	Боши ва
--------------------------	---	---------------	-------	------	------------------	--	------	----------------------------------	---------

Изоҳлар

Сўзбоши

¹ П о т а н и н Г р. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. 1830 г. // Военный журнал. – 1831. № 4-5. Отд. отд; Шу муаллиф. Показания сибирского казака Максимова о Кокандском владении // Вестник Императорского Русского географического общества. Т. 28. – СПб., 1860; Р о м а н о в с к и й Д. Н. Заметки по среднеазиатскому вопросу с приложениями и картою Туркистанского генерал-губернаторства. СПб., 1869; Х а н ы к о в Б. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского географического общества. – СПб., 1849. Вып. III (кн. III); М а к ш е в А. Показания сибирских казаков Миллюшина и Батирышкина бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Императорского Русского географического общества. 1856 год 17-й; Шу муаллиф. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб., 1890; В е л я м и н о в – З е р н о в В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммада Али до Худаярхана // Записки Восточного Отделения Русского археологического общества. Ч. IV, 1859; Шу муаллиф. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Императорского Русского географического общества, 1856. Ч.18; Н у р е к и н А. Очерк истории Коканда с 1841 по 1886 год // Туркестанские Ведомости. 1871. № 35; Г р и г о р е в В. В. Ещё о кокандских монетах и событиях // Туркестанский сборник Т. IV, 1894; Х о р о ш х и н А. П. Очерки Коканда // Сб. статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876; Шу муаллиф. Очерки Ташкента // Туркестанские ведомости, 1873. № 19; П е т р о в с к и й Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы. 1875. Кн. 10; М и д е н д о р ф А. Ф. Очерки Ферганской долины / Перевод с немецкого В. И. К о в а л с к о г о. – СПб., 1872; Ф е д ч е н к о А. Обиджуваз – писчебумажная фабрика в Коканде // Туркестанский сборник. Т. 57; Шу муаллиф. В Кокандском ханстве. – СПб., Т. I. Вып. 7. 1875, тед. 1-я; Шу муаллиф. Объяснительная заметка к карте Кокандского ханства и прилегающих стран // Известия Русского географического общества. Т. VII. № 6.

Отд. отт; Д - о й Д м. Пять недель в Кокане. 1870. // Сборник материалов о Русском Туркестане и странах Средней Азии. – Ташкент, 1871. С. 244-318; К у н А. Очерк Кокандского ханства // Известия Императорского Русского географического общества. Т. VIII, 1876; Шу муаллиф. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. – СПб., 1876; Шу муаллиф. Очерки Шагрисабского бекства // Записки Русского географического общества по отд. этнографии. Т. VI. 1880; Шу муаллиф. Очерки Коканда // Сб. статей касающихся до Туркистанского края А. П. Хорошхина. – СПб., 1876; Н а л и в к и н В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886 (новое издание: М., 2003. Ред. А. И. Булдаков, С.А. Шумов, А.Р. Андреев); Nalivkine V. P. Histoire du Khanat de Khokand. Trad. A. Dozon. Paris, 1889; Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886; В е с е л о в с к и й Н. Рецензия. Краткая история Кокандского ханства / Составил В. Наливкин. – Казань, 1886. 41-215 // Записки Восточного Отделение Русского археологического общества. – СПб., 1886. Т. I. Вып. III; Новые материалы по истории Кокандского ханства // Журналь Министерства просвещения. – СПб., 1886. Ч. 248. Ноябрь. Отд. отт; Абдулгаффаров С. Краткий очерк Кокандского ханства // Туркестанские ведомости, 1892. №№ 26, 29, 36; Е н г е л ь г а р д Н. Очерки Коканда // Туркестанские ведомости. 1886. № 4; Г е й н с А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (К характеристике администрации среднеазиатских городов) / Собрание литературных трудов. Т. II. – СПб., 1869; М и х а й л о в М. Поход в Коканд в 1875 году. // Туркестанские ведомости, 1884. №3. С. 10-13; Соболев Л. Краткий обзор положения в Коканде // Туркестанский Сборник. Т. 57; М а л и ц к и й Н. Г. Несколько слов из истории Ташкента за последнее столетие // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 3-4. 1898; Шу муаллиф. К истории Ташкента под Кокандским владычеством // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5, 1900; Б р я н о в А. На память о Фергане 1878-1901. – Новый Маргелан. 1901; Б а р т о л ь д В. В. Отчет о командировке в Туркестан. 1902 г. // Соч. Т. IX. – М., 1973; Шу муаллиф. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке // Сборник в чест 70-летия Г. Н. Потанина. СПб., 1909; Шу муаллиф. История изучения Востока в Европе и России. – М., 1925; Шу муаллиф. Сарт. Туземец о русском завоевании // Соч. Т. II. Ч. 2. – М., 1964; Шу муаллиф. Авлия-ата, Ак-мечет, Каратегин, Кашгар, Кеш, Коканд, Курама, Маргилан, Ташкент, Туркистан, Фергана // Соч. Т. III. – М., 1965; Шу муаллиф. История культурной жизни Туркистана // Соч. Т. П. Ч. I. – М., 1963; П а в л о в Н. Г. История Туркистана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран. – Т., 1910; Л а с т о ч к и н. Восточный Туркистан и Кашгария /

Составил генерального штаба полковник Ласточкин; Под редакцией ген.-майора Федея. – Т., 1911; Серебряников А. Г. Туркестанский край // Сборник материалов для истории его завоевания в 1841-1896 г. Т. III. Ч.1, 2. – Т., 1912-1915; Валиханов Ч. Собрание сочинений: В 5 т. Т. III, IV. – М., 1985; Валидов А. З. Восточные рукописи Ферганской области // Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества. Т. XXII. Вып. 3-4. – Пг., 1915; Шу муаллиф. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й. Вып.2. – Т., 1916; Зимин Л. А. Первые шаги Алимхана на государственном поприще // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год. 18-й. – Пг., 1915; Шу муаллиф. «Зерцало побед» (Мирот ал-футух) и его значение для истории Кокандского ханства // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год. 18-й. – Пг., 1916; Кузнецов П. О таджиках Кокандского уезда // Известия Туркестанского Отделения Русского географического общества. Т. 12. Вып.2. – Т., 1916; Бичурин Н. Я. (Якинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. – Чебоксары, 1960; Лавров М. В. Туркестан. География и история края. 2-е изд. М. – Пгд., 1916; Андреев М.С. Поездка летом в 1928 г. в Касанский район (Северная Фергана). Известие общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Том. 1. Ташкент, 1929.

Мавзунинг библиографияси ҳақида қуйидаги асарга қаралсин: Bregel Y. Khoqand Khanate. / The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Vol.2. Oxford, 1995, pp.430-431.

² Bregel Yurii. Bibliography of Islamic Sentral Asia. Part I – III. Indiana University Research Institute for inner Asian Studies Bloomington, Indiana 1995. Part I. PP. 1 – 712; Part-III. P. 1892 – 2049. Яна қаранг: Bregel Y. Khoqand Khanate. / The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Vol.2. Oxford, 1995. – P.430-431; Hewby L. J. The Empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. с. 1760-1860. Leiden, 2005. Инглиз тилидаги баъзи адабиётлар тавсифига қаранг: Мадалиева О. XX аср инглиз – америка тарихшунослигида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи. – Тошкент, 1999. – 180 бет.

³ Семенов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. 1948. Т.V. С.137-153; Шу муаллиф. К вопросу кто был автором «Тарихи Сайид Роқим» // В. В. Бартольд. Туркестанские друзья, ученики и почетатели. – Ташкент, 1927. С.12-16; Шу муаллиф. Указатели персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии // Труды библиографической комиссии, бывшей при СНК ЦСР. –

Ташкент, 1926. Вып.3. С. 31; Шу муаллиф. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Вып.1-2. М.: Б. и., 1900-1901. – 98 С; Шу муаллиф. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени /Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Т. XXV.

⁴ Набиев Р. Н. Уникальный источник по истории Кокандского ханства // *Общественные науки в Узбекистане*. 1947. - № 4. С.33-39. Шу муаллиф. *Историография Узбекистана (I пол. XIX в.) // Очерки истории и исторической науки в СССР*. – М., 1955. Т. I. С. 645-646; Шу муаллиф. Новые документальные материалы к изучению феодального института суюргал в Фергане XII-XVII вв. // *ИАН УзССР. Серия ОН*. 1959. № 3. С. 23-32; Шу муаллиф. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI-XVII вв. // *ИАН УзССР*. 1960. № 30. С. 25-34; Шу муаллиф. Народные восстания в Коканде в 1840-1842 гг. // *Общественные науки в Узбекистане*. 1961. № 7. С. 37- 42. Шу муаллиф. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Ташкент: Фан, 1966. – 80 С; Шу муаллиф. Из истории Кокандского ханства. Феодальное хозяйство Худаярхана. – Ташкент: Фан, 1973. – 388 С. Шу муаллиф. О коллекции ферганских документов // *Общественные науки в Узбекистане*. 1977. № 4. С. 57- 63.

⁵ Қаямов А. П. Қўқон адабий муҳити. XVIII-XIX асрлар. Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961. – 361 Б; Шу муаллиф. Махмур. Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1956. – 138 Б; Шу муаллиф. Ғозий. Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1959. – 146 Б; Шу муаллиф. Хозиқ. Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1957. – 78 Б; Шу муаллиф. Қадимият обидалари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 183 Б.

⁶ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида. – Тошкент: Фан, 1983. – 56 Б; Шу муаллиф. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // *Известия АН УзССР*. 1957. № 3. С. 33-38.

⁷ Иванов П. П. Архив хивинских ханов // *Зап. ИВ АН СССР*. 1939. Т. VII. – С.25; Шу муаллиф. Казахи Кокандского ханства / К истории их взаимоотношений в начале XIX в. // *Зап. ИВ АН СССР*. – М. - Л., 1939. Т.VII. С. 92-128; Шу муаллиф. Очерки по истории Средней Азии. XVI – сер. XIX в. – М.: Изд. вост. лит., 1958. – 247 С.

⁸ Плоских В. М. Киргизи и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – 368 С.

⁹ Ромодин В. А. Новый источник по истории Кокандского ханства // *Проблемы востоковедения*. 1959. № 3. С. 10-17; Шу муаллиф. Вклад ленинградских востоковедов в изучение истории Средней Азии // *Уч. Записки ИВ*. – М., 1960. Т. XXV. С. 3-72; Шу муаллиф. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства

XVI-XIX вв. в рукописных собраниях Ленинграда. – М.: Наука, 1960. – 15 С; Шу муаллиф. Предисловие. – Назаров Филипп. Заметки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – М.: Наука, 1968. – 75 С.

¹⁰ Миклухо-Маклай Н. Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения. – М.: Наука, 1975. – 442 С.

¹¹ СВР. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1952-1991: Т. I. 1952. – 436 С; Т. II. 1954. – 588 С; Т. III. 1955. – 554 С; Т. IV. 1957. – 560 С; Т. V. 1960. – 538 С; Т. VI. 1963. – 735 С; Т. VII. 1964. – 554 С; Т. VIII. 1967. 798 С; Т. IX. 1971. – 600 С; Т. X. 1975. – 706 С; Т. XI. 1987. – 444 С.

¹² Луниев В. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент: Фан, 1965. – 408 С; Шу муаллиф. Жизнь и деятельность В. В. Бартольда / Средняя Азия в отечественном востоковедении. – Ташкент. 1981. – 294 С.

¹³ Стори Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. М.: Наука, 1972.

¹⁴ Азадаев Ф. А. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. – Т.: Изд-во АН. УзССР, 1959. – 242 С.

¹⁵ Бабабеков Х. Н. Историческая литература 60-70-х гг. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Т., 1977. – 20 С; Шу муаллиф. К этимологии топонима «Коканд» // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV-XIX вв. – Т.: Фан. 1987. С. 98-104; Шу муаллиф. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. – 118 С; Шу муаллиф. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996.

¹⁶ Бекмаханов Р. К. К истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. 1947. № 5. С. 5-10; Шу муаллиф. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алмаата: Госиздат, 1947. – 390 С; Шу муаллиф. Очерки истории Казахстана XIX в. – Алмаата: Мектеп. 1966. – 191 С.

¹⁷ Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества. 1915. Т. XII; Вып. 3-4. С. 11-12; Шу муаллиф. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. 1916. Вып. 2. – Ташкент. С. 68-119.

¹⁸ Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. Алмаата: Каз. Сов. энцикл. 1985. Т. III. 1985 – 415 С. Т. IV. 1985 – 788 С.

¹⁹ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. по данным топонимии. – Ташкент: Фан, 1983. – 104 С; Шу муаллиф. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XXV.: этно-культурные процессы. – Ташкент: Фан, 1991 – 130 С.

²⁰ Джуванмардиев А. Х. К земельно-водным отношениям в Фергане в XVI-XIX вв.: Афтореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1963. – 17 С.

²¹ Кутлугов М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством / Китай и соседи в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1982. – 454 С.

²² Маджи Е. А. К истории феодального Ходжента // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. – Сталинабад, 1945, -С.44-62; Шу муаллиф. Новый источник по истории Коканда, Кашгара и Бухари // Известия АН Тадж. ССР. ООН. 1958. Вып. I. С. 35-42.

²³ Мухторов А. А. Дилшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX в. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 372 С; Шу муаллиф. О некоторых неизвестных источниках по истории Средней Азии XIX в. // ИАН ТаджССР. ООН, 1956. Вып.8. С. 97-101; Шу муаллиф. Очерки из истории Ура-Тюбинского владения во второй половине XIX в.: Афтореф. дисс... канд. ист. наук. – Сталинабад, 1955. – 18 С; Шу муаллиф. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – 186 С; Шу муаллиф. Из истории народных движений в Средней Азии. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 56 С.

²⁴ Поляков Е. А. Некоторые проявления демократических тенденций в персоязычных исторических источниках XI в. // Общественные науки в Узбекистане. 1982. № 11. С. 45-49; Ее же. Об этикетности и реалистичности в хрониках Рашид ад-Дина и Джувайни // Общественные науки в Узбекистане. 1979. № 10. С. 53-55; Ее же. Некоторые черты социально-политических возрений в персоязычных хрониках XI – начала XIV в. // Социально-утопические идеи в Средней Азии. Ташкент, 1983. С. 42-53.

²⁵ Содиков Х. С. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореферат дисс. докт. ист. наук. – Т., 1994

²⁶ Хуршут Э. «Мунтахаб ут-таворих» – важный источник по истории Средней Азии и сопредельных стран // Общественные науки в Узбекистане. 1984. № 7; Шу муаллиф. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т., 1987; Шу муаллиф. «Тарихи кипчок хони» – важный источник по истории Средней Азии и Северного Афганистана XVI-XVII вв. // Общественные науки в Узбекистане. 1981. № 6. С.49-53; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таварих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII-XIX вв. // Общественные науки в Узбекистане. – 1984. № 7. С. 36-42; Шу муаллиф. Изучение среднеазиатских источников XVI-XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане. 1989. № 2. С. 49-53.

²⁷ Тагирджанов А. Т. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. – Л.: Изд-во Ленинградского Университета. 1962.

²⁸ Султанов Т. И. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Проблемы генезиса и функционирования: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1988. 32 С.

²⁹ Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX в. – М.: Наука, 1968. – 582 С; Шу муаллиф. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. 1969. – 155 С.

³⁰ Сагдиев А. Историческая наука в Туркестане во II-ой половине XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1955. – 19 С.

³¹ Бейсембиев Т. К. Тарих-и шахрухи – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – 200 С; Шу муаллиф. Духовенство в политической жизни кокандского ханства в XVIII-XIX вв. по некоторым сочинениям кокандской историографии // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем Востоке в период феодализма. – М., 1985. – 213 С; Шу муаллиф. Легенда о происхождении кокандских ханов как источник идеологии в Средней Азии: на материалах сочинений кокандской историографии // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата, 1989. – 192 С; Шу муаллиф. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т., 1983. – 22 С; Шу муаллиф. «Тарихи Шахрухи» о Восточном Туркестане // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV-XIX вв. – Т., 1987. С. 162-174. Beisembiev T. K. «Farghanas Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles)». *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800*. S.C.Levi (ed.). New Delhi, 2007, pp.260-274; Beisembiev T. K. *Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*. London, 2003; Beisembiev T. K. «Farghanas Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles)». // *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800*. S.C.Levi (ed.). New Delhi, 2007, – P.260-274; Шу муаллиф. Среднеазиатский (чагатайский) турки и его роль в культурной истории Евразии (взгляд историка) // *Shygys*. №1, 2004. – P. 53-64; Шу муаллиф. Возрождение чагатайской государственной идеи в Мовараннахре (конец XVIII – начало XIX в.) / историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашти кипчака. Алматы. 2004. – P.97-114. Шу муаллиф. Высшая администрация Ташкента и юга Казахстана в период Кокандского ханства: 1809-1865. / Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашти Кипчака в XIII-XVIII вв. материалы Международного круглого стола. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 291-313.

³² Саидкулов Т. Очерки по историографии Средней Азии. – Ташкент. 1993.

³³ Шу муаллифнинг ишлари тавсифига қаранг: Фуломов Х. Г. История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.). Дисс. докт. ист. наук. – Ташкент, 2006. 84-85 бетларида илмий ишлари рўйхати берилган; Яна қаранг: Newby L. I. The Empire and the Khanate: A political history of Qing relations with Kokand c. 1760-1860. Leiden, 2005.

³⁴ Соода небеков С.С. Общественный и государственный строй Кокандского ханства. Бишкек, 2000. – 144 с.

³⁵ Лунёв Ю.Ф. Государство и право узбекских ханств с XVI по XIX века. М.: Аст, 2004. – 216 с.

³⁶ Terletsky N. Some Dates about the Earli Works of the Khugand Historiography // Manuscripta Orientalia. International journal for Oriental Manuscript Research. St. Peterburg. Vol.11. No1. March 2005. – P. 3-19.

³⁷ Skott C. Levi. The Fergana Valey at the Crossroads of world History: The Rise of Khogand. 1709-1822 // Journal of Global History. 2007 Vol. 2. № 2.

³⁸ Тадқиқотчиларга маълум бўлган Ю. Брегель (Y. Bregel), М. Олдсворт (M.Holdswort), Б. Манс (B. Mans) ишларини тилга олиш мумкин.

³⁹ Вохидов Ш. Х. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарих-и жажоннама-йи (Исследование, перевод, примечания) Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ташкент. 1990; Шу муалиф. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши (XIX аср – XX асрнинг бошлари). Тарих фан. докт. дис. Тошкент: ЎзФАША, 1998. – 315 б.

⁴⁰ Саангирова Д. Мухаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азийий» асари муҳим манба. Тарих фан. ном.дисс. – Тошкент, 1999. – 162 б.

⁴¹ Султонов Ў. Мухаммад Солиҳхожанинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср). Тарих фан. номзоди. Тошкент: Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ, 2007. – 173 б. Шу муаллифнинг бир қатор мақолалари ва монографияси ҳам шу мавзуга бағишланган. Қаранг: Султонов Ў.А. Мухаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари (XIX аср) Тошкент: Ўзбекистон. 2007. – 262 б.

⁴² Турсунов Б. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70 йилларигача). Тарих фан ном. дисс. Тошкент: ЎзФА Тарих институти, 2006. – 154 с.

⁴³ Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709-1876 йй.). тарих фан. ном. дисс. Тошкент: ЎзФА Тарих институти, 2007. – 155 с.

⁴⁴ Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансаб ус-салатин ва таварих ал-хавакин. / Введение Ш. Вохидова; перевод текста, примечания, указатели и послесловия Салиджан Юлдашева. /

История Узбекистана ва арабографикиски источниках. Том I. Тошкент, 2007. – 254 С.

⁴⁵ М у ҳ а м м а д Я ҳ ё х о н. Туркистон хонлари тарихи. // Ватан, 1995 №№28, 31, 35; Шу муаллиф. Бўри баковул экан. // Ватан.1995. №№ 13, 14, 16, 20-23, 27.

⁴⁶ Ю с у п о в Ш. Худоёрхон ва Фурқат. –Тошкент: Шарқ, 1995; Шу муаллиф. Хуфия қатламлар. –Тошкент: Маънавият. 1999; Шу муаллиф. Тарих ва адаб бўстони. Тошкент: Маънавият, 2003. – 168; Шу муаллиф. Тарих уммони сирлари. Тошкент: Шарқ, – 2007. – 239.

⁴⁷ М у ҳ а м м а д Ҳ а к и м х о н. Мунтахаб ут-таворих. Жилдҳои 1 ва 2. Душанбе, 1984-1985; Мазкур манбаининг иккинчи жилди Японияда чоп этилди. Қаранг: Muhammad Khakimkhan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol.II. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokio,2006.

⁴⁸ Қаранг: Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. / Edited and translated by Timur Beisembiev. London, 2003. – 116 p.

⁴⁹ Абд ал-Қодир ибн Муҳаммад-Амин ўзининг «Маджма ал-ансаб ва-л-ашджор» асарида минг сулоласининг Қўқон тахтида ҳукмронлик қилган вакиллари шажарасини шу тарзда берган. Охири ҳукмдор Худоёрхон (Насриддин бек, Муҳаммадамин бек, Ўрмон бек, Фансуроллоҳ) - Шералихон (Салимсоқхон, Султон Муродхон, Малахон - Султонхон, Абу Саидхон) - Ҳожибек – Муҳаммадаминхон (Олимхон - Муродхон, Умархон; Норбўтахон - Рустамбек, Олимхон - Шоҳрухбек; Умархон - Муҳаммад Алихон) - Абд ар-Раҳмонбекхон - Абд ал-Каримхон - Шаҳруххон (Шодибек, Сулаймонхон; Абд ар-Раҳимхон - Эрдонахон ва Бобобекхон) - Рустамбий - Ходжи бий - Чамашбий (Асилзода) Абилқосим – Муҳаммад-Амин – Худоёр/Илихон - Олтин Бешик - Муҳаммад Бобур Мирзо. Қаранг: Абд ал – К а д и р и б н М у х а м м а д А м и н. Маджма ал-ансаб ва-л-ашджар. Введение, перевод с арабского-персидского и тюркского, текст, факсимиле автографа, комментарии и указатели Ш. Х. Вохидова, А. М. Муминова, Б. Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. С. 192.

⁵⁰ Б е й с е м б и е в Т. К. Тарихи Шаҳрухи как исторический источник. – Алматы, 1989. С.12

⁵¹ Қаранг: Т о л с т о в а Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Ист. - этногр. очерк). – Нукус, 1959. С.20; Б е й с е м б и е в Т. К., Кўрсатилган асар, 9 б.

⁵² Қаранг: В а л и д о в А. З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. – Пг., т. XXII. 1915. 86-109; Б е й с е м б и е в Т. К. Кўрсатилган асар, 13 б.

⁵³ Умарнома, 20а -24б.

⁵⁴ Қаранг: Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии. Чебоксары, 1960. С. 178; Бейсенбиев Т. К., Кўрсатилган асар, 13 б.

⁵⁵ Тухфат ут-тавориhi хоний, 87б. 92б. 98б вар; Тарихи Шахрухий. С. 41: Умарномайи Фазлий, 13а - 26б вар.; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казан. 1885. С. 79. Бейсембиев Т. К., Кўрсатилган асар, 14 б.

⁵⁶ Умарномайи Фазлий, 27а-29а вар.

⁵⁷ Тарихи жаҳонномойи, 39б-55б вар; Шоҳномайи ну сратпаём, 51б вар; Мунтахаб ут-тавориh. Пилд (Токио нашри). – Б. 102-125. Муҳаммад Ҳакимхон Олимхон Қўқонга бир фарсах қолган жойда отиб ўлдирганини айтади (Ўша жойда, 125-бет).

⁵⁸ Умарнома, 31а-31б вар.

⁵⁹ Бартольд В. В. История Туркестана. Конспект лекций. Сочинения. Т. II. 1. – М., 1963. С. 217-288.

⁶⁰ Мухторов А. М. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX веке. – Душанбе: Изд. АН Тадж.ССР, 1964. С. 34-36.

⁶¹ Фаройиби сипоҳ, 3б вар.; Erkinov A. «Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad Ato Khan (1822-1842)» (<http://www.nomadsed.de/calendar.html>).

⁶² Қаранг: Кузнецов В. С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск, 1983, 91-98.

⁶³ Ўша асар. 96-98; Бейсембиев Т. К. Кўрсатилган асари, 19 б.

⁶⁴ Қаранг: Тарихи муҳожирон, 18а б, 20а вар; Тухфат ут-тавориhi хоний, 210а, 212а 213б вар; Бейсембиев Т. К. Кўрсатилган асари, 20 б; Мухторов А. Кўрсатилган асари, 31-33 б; Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977, 138-140 б; Тарихи жаҳонномойи, 218б вар.

⁶⁵ Мунтахаб ут-тавориh № С 470. – Б. 651-653; 1985, – Б. 710-741; Хусусан қаранг: Фаройиби сипоҳ, 11а. б вар.

⁶⁶ Тухфат ут-тавориhi хоний, 218б; Тазкирайи султони. 60б-61а; Бейсембиев Т. Кўрсатилган асари, 20 б.

⁶⁷ Тарихи жаҳонномойи, 229а-233б вар.

⁶⁸ Ўша жойда. 244а-245б вар.

⁶⁹ Ўша жойда., 181а вар.

⁷⁰ Жангономайи Худоёрхоний, 5а,б вар.

⁷¹ Жангономайи Худоёрхоний, 5б вар; Зафаномайи Худоёрхоний, 6а вар.

⁷² Манбалар маълумотига қараганда Шералихоннинг хотини қирғизларнинг бағиш қабиласидан бўлган. Лекин шуниси аниқки, қирғиз қизи Сунаойимдан Маллабек ва Сўфибек, талаш қабиласига мансуб

Ёрқинойимдан Саримсоқбек, Худоёрхон ва Султон Муродбек оламга келган. Шералихоннинг учта қизи – Норчучук ойим, Офтоб ойим ва Моҳларойим бўлган. Қаранг: Т а р и х и А з и з и й, 315а,б вар.

⁷¹ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, II.194а вар.

⁷⁴ Ўша жойда.

⁷³ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 200а-201б вар.

⁷⁴ А н с о б у с – с а л о т и н в а т а в о р и х у л – х а в о қ и н н, 66а вар; Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 201б вар.

⁷⁷ Т а р и х и Ф а рғ о н а, 78а,б вар.

⁷⁸ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I.205б вар.

⁷⁹ М а к т у б ч а й и х о н, 134а-135б вар; Т а р и х и м у ҳ о ж и р о н, 421а вар.

⁸⁰ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 213б вар.

⁸¹ М а к ш е е в А. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – Спб, 1890. – С. 182-204.

⁸² Қаранг: И в а з М у ҳ а м м а д А т т о р Х ў қ а н д и й . Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. // Шарқ юлдузи. 8-сон. – Б. 56-б.

⁸³ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, II. 227 б вар.

⁸⁴ Қар.: П л о с к и х В. М. Кўрсатилган асар, 45,19 б; Яна қаранг.: Р о м а н о в с к и й Д. И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. С приложениями и картою Туркестанского генерал-губернаторства. – Спб, 1866. – С.24.

⁸⁵ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, 239а вар.

⁸⁶ Ўша жойда.

⁸⁷ Ўша жойда, 240а вар.

⁸⁸ Ўша жойда, 242 а, б вар.

⁸⁹ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, 245б вар; А м и р л а ш к а р ж а н г н о м а с и, 65а, б вар; Х у л о с а т у л – а ҳ в о л, 83а вар.

⁹⁰ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, 246а, б вар.

⁹¹ Ўша жойда. 252а,б вар.

⁹² Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 254а вар.

⁹³ Ўша жойда. 239б вар.

⁹⁴ Ўша жойда. 258а-262а вар.

⁹⁵ Ўша жойда. 269а вар.

⁹⁶ Ўша жойда. 269б вар.

⁹⁷ Ўша жойда. 273а вар.

⁹⁸ А л и қ у л и А м и р л а ш к а р ж а н г н о м а с и. – Б. 78-83; Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, 273а,б вар.

⁹⁹ Т у ҳ ф а т у т – т а в о р и х и х о н и й, 350а вар.

¹⁰⁰ Ўша жойда. 351а,б вар.

¹⁰¹ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 274б вар.

¹⁰² Ўша жойда. 298а вар.

¹⁰³ Ўша жойда. 296а-300а вар.

¹⁰⁴ Шоҳмуродхон 1842 йилда туғилиб, Маллабекдан кейин уч ой Қўқонда хон бўлди. Жами 8 йил Андижон ва Наманган (Маллахон даврида) ва Хўжандда (Худоёрхон даврида) ҳокимлик қилди. Қаранг: Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 300б вар.

¹⁰⁵ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 213а-222б вар; Т а р и х и А л и қ у л и а м и р л а ш к а р. – Б. 137-184 б; Т а р и х и ж а д и д и Т о ш к а н д, 267б, 268а вар; II. 2, 4а вар; Яна қаранг: И л ҳ о м о в З. А. Алиқули амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. номзоди. дисс. – Т., 2004.

¹⁰⁶ Ж а н г н о м а й и Х у д о ё р х о н, 142а вар.

¹⁰⁷ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 324а вар.

¹⁰⁸ Ўша жойда. 331а.

¹⁰⁹ М у ҳ а м м а д А з и з М а р ғ и л о н и й. Тарихи Азизий. 1999.

¹¹⁰ Қаранг: ЎзМДА, 19-жамғарма, 1-рўйхат 275-иш, 17-28 б.

¹¹¹ Т а р и х и А з и з и й, 312 б.

¹¹² Ўша жойда. 312, 313 б.

¹¹³ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и, I. 99б.

¹¹⁴ Т а р и х и А з и з и й, 319, 320; Т а р и х и ж а д и д а й и Т о ш к а н д, 107а-108б вар.

¹¹⁵ Т а р и х и ж а д и д а й и Т о ш к а н д, 109б вар.

¹¹⁶ Ўша жойда., 120б вар.

¹¹⁷ Ўша жойда. 114б, 127а-128а вар.

¹¹⁸ Қаранг: ЎзМДА, Ф.И.–19-жамғарма. 1-рўйхат, 29- 30 б.

¹¹⁹ Т а р и х и А з и з и й, 169а.

¹²⁰ ЎзМДА, Ф.И. –19-жамғарма, 1-рўйхат 30- иш.

¹²¹ Унинг тақдири ҳақида қаранг: ЎзМДА, 19–И фонди. 10475, 11043, 11087 рўйхатлар.

¹²² В о ҳ и д о в Ш. Иваз Муҳаммад Аттор и его сочинение «Тарихи жахоннамои» (исследования, перевод и примечания). С. 8.

¹²³ Мазкур китобнинг тўрт нусхаси Ўз ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади (№№ 247, 5751, 5752, 9551). Бироқ уларнинг сақланиш ҳолати бир хил эмас. Табдил 5751 рақамли нусха асосида амалга оширилди.

Тарихи Туркистон

¹ Қуръони карим. 3 : 26.

² Ўша жойда.

³ Бобурхон – Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) Фарғона ҳокими (1494-1500), Мовароуннаҳр учун урушлар олиб бориб, 1512 йили Самарқандни тарк этиб, Кобулга қайтгач, 1518-1525 йиллари Хайбар довонидан ўтиб, Ҳиндустоннинг Панжоб вилоятига юришлар

қилган. Ҳиндистонда Буюк мўғуллар империяси номи билан шуҳрат топган бобурийлар давлатига асос солган (1526-1858), буюк саркарда ва давлат арбоби, таниқли шоир ва ёзувчи.

⁴ Шоҳрух Хўқандда милодий 1709-1721-22 йиллари ҳукмрон бўлган.

⁵ Бий – уруғ ва қабиланинг пешвоси, бошлиғи.

⁶ Ўрта Осиё, жумладан хўжалар биринчи мусулмон араб муҳожирларидан тарқалган авлод. Чодак хўжалари Махдуми Аъзам авлодига насаблари бориб тақаладиган авлод.

⁷ Аслида Пурнок.

⁸ Шоҳрух (аслида Шоҳрух II) 1121/1709 йили хон кўтарилди ва 1134/1721 йили вафот этган.

⁹ Бугун Қўқон шаҳрининг шимол-шарқида, газ захиралари пунктида жойлашган Кўк тўнлик азизлар мозори.

¹⁰ Муҳаммад-Нийёз Хўқандий қаламига мансуб асар. Қаранг: Бейсембиев Т. К. Тарихи Шахрухи как исторический источник. Алма-Ата, 1987.

¹¹ Аслида Шоҳруххон милодий 1721 йили оламдан ўтган.

¹² 1134-1146/1721-1733 йй.

¹³ 1146-1164/1733-1750 йй.

¹⁴ 1164-65/1750-51 йй.

¹⁵ Фарғона вилояти, Фарғона туманидаги қишлоқ. Хонлик даврида Марғилон ҳокимининг ўрдаси шу ерда бўлган.

¹⁶ Унинг биринчи хонлик даври бир йил – 1165-66/1751-52 давом этди.

¹⁷ Тахминан 1167/1753 йили.

¹⁸ Эрдонахон иккинчи марта 1167-1176/1753-1762 йй. хонлик қилган ва 43 ёшда вафот этган.

¹⁹ 1177-1213/1763-1798 йй. хонлик тахтида бўлган.

²⁰ Тошкент вилояти, Пскент туманидаги қишлоқ. Бугунги Гулистон ж/х таркибида бўлган. Хонлик даврида Қурама вилоятининг маркази бўлган.

²¹ Олимхон Қўқон хонлигида ҳижрий 1213/1798-99 йилдан 1810 йилгача хон бўлган.

²² Ясовул – яссо, ясақнинг бажарилишини назорат қилувчи ҳарбийлар. Бу даврда отлиқ сарбоз.

²³ Қўшбеги – қўш, ҳарбий қўноқ, ставка ёки лагернинг беги.

²⁴ Баҳодир – ботир, сарбоз.

²⁵ Иноқ – хоннинг хос хизматкорларидан, унинг суҳбатдоши ва саройдаги маҳрами.

²⁶ Ярғу, урғу – жарима, молу мулкни мусодара қилиш йўли билан жазо бермоқ.

²⁷ Девонбеги – девон, концеляриянинг бошлиғи.

²⁸ Олимхон 1810 йилининг баҳорида Хўқанд/Қўқон яқинидаги Данғара қишлоғида отиб ўлдирилди.

²⁹ Қурони карим 48 : 1.

³⁰ Худайчилик – ҳидоятчи сўзидан, хон саройидаги унвон.

³¹ Мингбоши – минг нафар сарбоз бошлиғи, хонликда барча ҳарбий ишларга бошлиқ ва масъул ҳарбий амалдор.

³² Беклар беги – бу унвон ва амал фақат Тошкент ва Дашти қишлоқ волиёси Ғуломшоҳ Чатрорийга берилган. Ҳарбий ва маъмурий амалдор.

³³ Додхоҳ – саройда хонга аризачиларнинг арз ва додларини етказувчи ва уларга нисбатан ҳукмдорнинг жавобларини олиб берадиган амалдор.

³⁴ Оталиқ – валиаҳд ёки ёши кичик ҳукмрон ўрнига давлатни бошқарган шахс.

³⁵ Меҳтар – катта дегани. Хон ва унинг саройидаги хос маҳрам. Хонликда хон отхонасининг бошлиғи ҳамда закотчи. Қаранг: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. Тошкент: Янги аср авлоди, 2006, 18 б.

³⁶ Мушрифнинг «Шоҳномаи нусратпаём» асарида келтирилган маълумотга биноан Умархон 30 декабрь 1822 йили/13 раби II 1238 йили вафот этган.

³⁷ Муҳаммад Алихон-Мадалихон 14 раби II, жума куни тахтга кўтарилди.

³⁸ Муҳаммад Алихон-Мадалихон 14 раби II, жума куни тахтга кўтарилди.

³⁹ Тарих санаси (1826/27) йили бўлади.

⁴⁰ Тарих санаси 1830-31 йилга мувофиқ.

⁴¹ Андижоннинг Жалолқудуқ туманидаги қишлоқ номи. У атрофдаги барча ерлар билан Умархоннинг хотини Нодирабегимга берилган эди.

⁴² Мазкур воқеалар 1842 йили май ойида содир бўлгани кўп манбаларда қайд этилган. Шунда Муҳаммад Алихон 38 ёшда эди.

⁴³ Бугунги Фарғона вилояти Учкўприк туманидаги қишлоқ. Янги қишлоқ жамоасига киради.

⁴⁴ Тоғлиқ мавзеининг шимолида жойлашган маҳалла, шаҳарнинг шимол-шарқида бўлган.

⁴⁵ Судур – вақф мулкларининг даромадларига ва ҳисоб-китобига жавобгар киши.

⁴⁶ Оғалиқ – оғалуқ, иноқ мансабидаги амалдор.

⁴⁷ Ботурбоши – баҳодурлар бошлиғи.

⁴⁸ Маҳрам – хоннинг шахсий соқчиси ва мулозими.

⁴⁹ Кулли баҳодир – барча баҳодирларнинг бошлиғи.

⁵⁰ Юзбоши – юз нафар сарбозга бошлиқ ҳарбий.

⁵¹ Ёвар – юз нафар соқчининг раҳбари.

⁵² Шиғовул – элчилар ва чопарларни хон ҳузурига олиб кирадиган амалдор.

³³ Сулдуз қишлоқ жамоасидаги қишлоқ, Андижон туманига қарашли.

³⁴ Мирохур – сарой ва хон отхонасининг бошлиғи.

³⁵ Қўқондан 10-12 км масофада жойлашган Юлғуззор қишлоғи.

³⁶ Қоровулбеги – қоровуллар ва соқчилар бошлиғи.

³⁷ Халифа – ўринбосар ва муовин. Халифа хонликда тариқат пирларининг ўринбосари эди.

³⁸ Парвоначи – капалак дегани. Унинг эгаси ўзининг хонга яқинлигида фойдаланиб, хат ва аризаларини саройга олиб кириб, у ердан кетма-кет парвонадек жавобини олиб чиқарди.

³⁹ Дастурхончи – хон дастурхонига, умуман, хон ошхонасига жавобгар амалдор.

⁴⁰ Рисолачи – девондаги вазифалардан бўлиб, элчилар ва уларнинг хат-хабарларига жавоб берарди.

⁴¹ Понсадбоши – беш юз нафарлик ҳарбий бўлинманинг бошлиғи.

⁴² Бугунги кунда Андижон вилоятидаги Избоскан туманининг маркази.

⁴³ Аслида Мукулмонқули 1853 йили қатл қилинган.

⁴⁴ Мазкур воқеа 1853 йили содир бўлган.

⁴⁵ Ўроқ – вақф ерларининг ушр солиғига масъул киши. Ўроқ шаклидаги нишонини салласига тақиб юрган.

⁴⁶ 1862 йили, 24 февраль.

⁴⁷ Шаҳарнинг шимолида жойлашган дарвоза. Ундан Урганжий қишлоғига, Урганжий боғ маҳалласига борилар эди.

⁴⁸ Амин – диний амалдор, бозор ва расталардаги қонда-тартибларни назорат қилувчи шахс.

⁴⁹ Фарғона вилоятида қишлоқ ва туман маркази.

⁵⁰ Аслида бу шахс Мулла Алиқули номи билан манбаларда тилга олинади. Султон Саидхон давридаги амирлашқар Олимқули ўрнида худди шу Алиқулни назарда тутмоқ керак.

⁵¹ Шиғовул – элчилар ва чопарларни хон ҳузурига олиб киришга масъул амалдор. Шу шахс шиғовул бўлганида «Фарғона хирожи ва таноби, закот пуллари, асқариянинг қишлоқ ва ғаллоти, қишлоқ харажоти, сарқору амлок таҳқиқи ва ҳисоби, асқария яроғу аслаҳа дафтари» унинг назоратида бўлган. Қаранг: Муҳаммад Юнусжон шиғовул. Тарихи Алиқули амирлашқар. // Қўлёзма. ЎзФА Шарқшунослик институти хазинаси, №12136, 145-бет.

⁵² Офтобачи – хоннинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг ювиниши ва таҳорати вақтида хизмат қилган.

⁵³ Қуръони карим. 13 : 11.

⁵⁴ Қуръони карим. 3 : 26.

⁵⁵ Бухоро қози калони Садр-и Зиё – Муҳаммад Шарифжон ибн қози Абд уш-Шакур ўзининг эсдаликларида Бухородаги амал ва ун-

вонлар ва улар эгаларининг вазифалари ҳақида қуйидаги маълумотларни беради: «Бухоро ҳукмдорлари даврида маълум бўлган амаллар. Уламо ва содот (саййидлар)нинг ҳоқимларга тенг мансаблари тўрттадир. Биринчиси қозийлар (қузот) мансаби. Унинг энг юқориси *шайх ул-ислом*дир. Кейингиси *қози ул-қузот*, ундан кейин *қози аскар* ва ундан пастроқ *волийи аскария*дир.

Иккинчиси муфтийларнинг амали. Уларнинг энг юқори амалидагини *аълам* дерлар. Унинг вазифаси фуқароларга фатво беришдан иборат. Кейин *муфти аскар*ким аскария фатвоси унинг вазифаси доирасига киради. Сафарлар чоғида ва фавқулодда ҳолатларда унинг ва қози аскарнинг ваколати шу даражада бўладики, вилоят муфтиси ва қозиси, агарда подшоҳнинг айри махсус фармони бўлмаса, вазифаларидан олинган ҳисобланади. Бундай ҳолат бугунги замонда ҳам маълумдир.

Учинчи ихтисоб (муҳтасиб)лар амаллари. Агарда *муҳтасиб* саййид авлодидан бўлмаса, саййид бўлмаганлар муҳтасиблиги ва уларнинг амри маъруф ва наҳий мункари унинг вазифасидир.

Тўртинчиси талрис (мударрислар) амаллари. Умрларини толиб ул-илмлар таълимига бахшида этганларга берилади.

Яна фақат саййидларга бериладиган тўртта амал бор. Биринчиси [Жўйбор] маснаднишини (маснад, яъни тахтга ўтирувчи)дур. Жўйбор мавзеининг ички ва ташқи ҳужумати унинг қўлида бўлган. Баъзан унга бу мансаб фахрий унвон сифатида берилиб, бошқарув унинг зиммасидан соқит қилинган. Иккинчиси *нақиб*. Юриш, муҳорабалар ва кўчиш вақтида аскариянинг буткул зийнати ва керакли нарса билан таъминланиши унга мансуб бўлган. Учинчи *ўроқи калон* (катта ўроқ). Аскарияда бўлган саййидларнинг назорати унга юкланган эди. Тўртинчи амал бу *нақшбандий* амалидир. [Баҳо ва-д-дин Нақшбанд] мазори шарифларининг бошқарувига масъул амалдор.

Аниқ бир тоифага мансуб бўлмаган яна тўртта амал мавжуд бўлган. Уларни подшолар ўзбекларнинг уламо ва саййидларига ўз хоҳишларига қараб берардилар. Булар *мир асадлик*, *файзилик*, *садр* ва *судурлик*. Бироқ *файзи* олим ёки саййид бўлса, унда шаҳар ташқарисидаги бир фарсах масофадаги саййидлар ва хўжаларнинг муҳтасиблиги унинг зиммасида бўлган. Садр эса шаҳар ичкарисида бир фарсах масофадаги вақфлар мулкани бошқарган. Судур эса шаҳар ташқарисидаги вақфларни идора этган.

Қалам аҳлининг амаллари ҳам тўртта бўлган. Биринчиси *девори калон* (катта девон). Танҳоҳ, хирож ва шунга ўхшаш амир[лик] дафтарларининг аминлиги унинг қўлида эди. Иккинчиси *мушриф*. Султоннинг инъом ва ҳадиялари, яъни байроқ, жибба, совут, от, яроғ ва шунга ўхшаш нарсаларни рўйхатга олиш учун мутасадди бўлган шахс. Учинчиси *дафтардор*. Бу амалдорнинг вазифаси саройдаги барча ма-

росимларнинг сарф ва харажатларини катта дафтарга ёзиб боришдан иборат бўлган. Тўртинчиси *девони танобона*. Бу амалдор вазифахўрлар хирожи ва султоний ерларнинг маҳсулотларига жавобгар эди.

Аҳли қаламнинг яна тўрт амаллари бордир. Биринчиси *муниший*. У муборакномалар ва маншур (фармонлар)ни ёзишга масъул. Иккинчиси *девони арбоби даруни шаҳр* (шаҳар ичкарисидаги арбобнинг девони)дир. Ариқ ва заҳкашларнинг ҳашар ишлари ва жиноятчиларнинг султон фармониغا биноан жазоланиши унга юкланган. Учинчиси *девони арабхона*. Араблар жамоасидан навкар (сарбоз) олишни назорат қилар ва қалбакилаштириш, товламачиликка қарши ишларни олиб борарди. Тўртинчи *девони тавҷиҳ*. У девони дафтардор ва девони танобонадек кириш ишларини назорат қиларди.

Яна тўртта амал мавжуд. Биринчиси *китобдор*. Султон кутубхонасининг масъул амалдори. Уламо, вазирлар ва фозиллар томонидан тортиқ қилинадиган рисоалар ва [девони] ашъорларни қабул қилиб олишга жавобгар. Иккинчиси *девони баҳими*. Кутвол, яъни султон қурилиши ва иморатлари, уларнинг сарфу харж ишларига мутасадди амалдор. Учинчи *девони сайисхона* (сайисхона девони). Сайисхонанинг барча ишларига жавобгар. Тўртинчи *тўшақхона девони*. Сарой ва ҳарамдаги барча палослар [ва керакли нарсалар], уларни сотиб олиш, алмаштирилиш, ҳисоб-китоб ишлари унинг қўлидадир.

Юқоридагилардан пастроқ даражадаги яна тўрт амал бор. Булар *муширifi хурд*, *пойғирнавис*, *девони маҳрам*, *девони ясовул*. Улар аниқ ва маълумлигидан баён этилмади.

Муҳаррир (котиб, мирзо) ҳам тўртта бўлган. *Девони саркор муҳаррири*, *амлок*, *ахбор* ва *кутубхона муҳаррири*.

Тўртта улуғроқ даражадаги амаллар мавжуд. Уларнинг эгалари султон ҳузурида ўтириш учун муайян ўринларга эга бўлганлар. Биринчиси *атолиққим*, гўё подшоҳнинг отаси ўрнидадир. Бухоро суви Самарқанддан то Қарокўлгача ва барча туманларнинг суғорилиши ва сувининг тенг тақсимоти унинг ихтиёридадир. Иккинчиси *деворбеги калон*. Девонбеги калон ихтиёрида вилоят хирожини барча масъул амалдорлар ва бошқалардан олиш бўлган. Унинг назоратида вилоятлардан олинадиган нақдини тўшақхона меҳтарига берилиб, амлокдорга бериладиган ғалла эса девони калон ва танобона дафтари ҳисобидан сўнг кириш қилинади. Қарокўлнинг мироблиги ҳам девонбеги калон вазифасига киради. Учинчи *парвоначи*. Олий ҳукмдорнинг умаро, уламо ва барча одамларга қилинган олий буйруқлари ва имзоланган фармон ва кўрсатган марҳаматлари парвоначи орқали эгаларига етказилади. Араблар тоифасининг ҳукумати парвоначига тааллуқлидир. Тўртинчи *додхоҳ* амали. Арзгўйлар ва талабгорларнинг арзларини подшоҳга етказиб, жавобини уларга топширган.

Ҳукмдор яқинларига бериладиган яна тўрт амал бор. Булардан биринчиси *кўкалдош*дир. Вилоят ишларидан, дўсту душмандан хабардор бўлмоқ, жосуслик ишларини назорат қилмоқ унинг вазифасидир. Иккинчи *қўшбеги кулл*. Ов ишлари, асбоб анжомлари, қуш ва тозий итларга мутасаддий амалдор. Учинчи *иноқи калон*дир. Подшоҳ томонидан амир бўлмаган шахслар ва шоғирдпешаларга бериладиган мансаб ва амаллар хабарини соҳибларига етказди. Тўртинчи *хожайи калон*. Салтанат саройидаги барча хожаларнинг бошлиғи. Султон ҳарамидаги зеб-зийнат, озиқ-овқати ва бошқа юмушлар унинг зиммасида бўлган. Мазкур амалдорларнинг даражалари аҳли қалам намояндаларига тенг. Бироқ аҳли қаламдан фақат девони калон ҳукмдорнинг саройига отга миниб кириши мумкин.

Қуйидаги амаллар ҳам ҳукмдорнинг яқинларига берилади ва улар баъзан олий ҳукмдорнинг амрига биноан саройга отга миниб келишлари мумкин. Бу тўрт амал *кўкалдош*, *қўшбеги* ва сарой хожайи калонидан кейин туради ва даражаси улардан пастроқдир. Биринчи *иноқи хурд* (кичик иноқ), иккинчиси *меҳтари калон* (катта меҳтар). Бирор ариза ёки элчи (нинг хати) саройга келса аввал иноқи хурдга берилади ва у хатни очиб, подшоҳнинг розилиғи билан муншийга баланд овоз чиқариб ўқиш учун беради. Меҳтари калоннинг вазифаси закот, мўминларнинг ушри (даҳяк солиғи) дан тўртини, зиммийлар ушрининг ярмини, ҳарбийларнинг ушрини, мол ва нақд пуллар, чорва ва ғалла луқтаси (топиб олинган эгасиз нарсалар) ни ўз эгаларига топширишдан иборат. Учинчиси *девони саркор*. Султон ерлари, тегирмон, подшолик дўконларини фойдаланишга ва ижарага беради, ким чикими ҳақида хос саркорга ҳисобот беради. Султон ҳарами, хазинаси, кўруниш вақтидаги таом ва шунга ўхшаш харажоти унга тегишли. Тўртинчи *дастурхончи*. Унинг хизмати подшоҳ дастурхонини тўшаш ва уни тартибга солишдан иборат.

Тўрт амал борким, уларнинг эгалари баъзан подшоҳ мажлисига қатнашишлари мумкин. Биринчиси *тўпчибоши калон*ким, тўпхона (артиллерия) ишларига, кутвол, яъни султон иморатлари ва қурилишларига ҳам мутасаддий амалдор. Иккинчиси *баковул*. Ҳукмдор ошхонасига жавобгар амалдор. Сомжин туманининг мироблиғи ҳам унга тегишли. Учинчиси *ўроқи хурд*. Акобир ва умаро хизматида бўлган хизматчилар, яъни кафшбардор, ҳассабардорлар каби мулозимлар устидан назорат қилади. Тўртинчиси *чеҳраоқоси*. Вазифаси сарой жиловдорларнинг мухтасиблиғи (бошқаруви)дир.

Яна тўртта амал мавжудким, уларнинг эгалари шоҳ саройига отга миниб келиш учун ҳуқуқлари бор. Булардан бири *эшиқоқобоши*дир. Сарой отларининг назорати унга тегишли ва Шопурком ҳукумати ва мироблиғи ҳам ундадир. Иккинчиси *чигатойбеги*. Чигатой жамоасининг бошлиғи, Амиробод туманининг ҳукумати ва мироблиғи ҳам

унинг зиммасида бўлган. Учинчиси *тўқсоба*. Подшоҳ дастурхонидаги табақлар [ва идишлар] жойлаштириш ишига жавобгар. Харқонрўд туманининг ҳукумати ва мироблиги ҳам ундадир. Тўртинчиси *мирохури калон*. Подшоҳ жиловнда юриб, унинг ўнг ва сўл томонида қапа-лакдек айланиб хабардор бўлиб юради. Коми Абу Муслим тумани-нинг ҳукумати ва мироблиги унга тааллуқли». Қаранг: Садри Зиё. Мажмуа // Қўлёзма. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, № 2193. Батафсил қаранг: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. Тош-кент: Янги аср авлоди, 2006. Садр-и Зиё ҳақида қаралсин: Воҳидов Ш., Чориев З. Садри Зия и его библиотека (Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века). Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. С.3-34.

⁷⁶ «Мажмуайи мактуботи саййид амир Насруллоҳ»даги бир мак-тубда амир Ҳайдар вафотини 4 рабиъ I 1242/6 октябрь, 1826 деб кўрса-тилган.

⁷⁷ Садри Зиёнинг маълумотига қараганда Амир Ҳусайн 1242 ҳиж-рий йили, 17 рабиъ I / 1826 йили, 20 октябрь, 30 ёшида оламдан ўтган экан. Қаранг: Муҳаммад Шарифжон Садри Зиё. Мажмуа. // Қўлёзма, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, № 2193. 198а.

⁷⁸ Садри Зиё бу жулус тарихини пайшанба куни, рамазон ойи, 1242/ 29 март, 1827 йили деб беради. Қаранг: Муҳаммад Шарифжон Садри Зиё. Мажмуа. // Қўлёзма, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунос-лик институти, № 2193. 198а.

⁷⁹ Аслида бу иккала инглиз ҳарбийлари айғоқчилик учун Бухорога юборилганликлари бугун аниқ бўлган. «Тарихи Туркистон» муалли-фи, албатта, булардан хабардор бўлмаслиги мумкин эди. (муҳаррир.)

⁸⁰ Амир Насруллоҳ 1860 йили 21 сентябрь вафот этган. (муҳаррир.)

⁸¹ Қуръони карим, 55 : 25.

⁸² Қуръони карим, 12:111.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
ТАРИХИ ТУРКИСТОН	42
Баёни воқеоти даври ҳукумати Умархон ибн Норбўтахон	80
Воқеоти даври салтанати Муҳаммад Алихон ибн Умархон	92
Воқеоти жулуси даври салтанати Шералихон дар тахти Фарғона ба жойи Муҳаммадалихон ва иккинчи мартаба амири Бухоро келиб, Хўқанд шаҳрини муҳосара айлаб, фатҳ қилолмасдин мақсудга етолмай қайтиб кетгани	99
ТАРИХИ ТУРКИСТОН (иккинчи жилд)	165
Бухоро аҳволи тарихияси	190
Урганж давлати қўнгуротиялари	192
Аҳволи замонадин намуна	204
КЎРСАТКИЧЛАР	206
Шахс номлари	206
Жой номлари	211
Унвон ва мансаблар	214
Қўқон тарихчилари ва уларнинг асарлари	216
Изоҳлар	223

Адабий-бадиий нашр

«Тарихий мерос»

МИРЗО ОЛИМ МАҲМУД ҲОЖИ

ТАРИХИ ТУРКИСТОН

**Муҳаррир
Саидмурод ХҲЖАЕВ**

**Тех. муҳаррир
Елена ДЕМЧЕНКО**

**Мусаҳҳия
Маъмура ҚУТЛИЕВА**

**Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА**

Босишга 29.03.2008 йда рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 7,625. Шартли босма тобоғи 12,81.
Адади 1000 (1 босиш 500) нусха. Буюртма № 75.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср явлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими – 368-36-89;
Маркетинг бўлими – 128-78-43
факс — 173-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru